

**Lech
Królikowski**

**Stolice
książęcego
Mazowsza**

**„500-lecie inkorporacji
Mazowsza do Korony”**

Lech Królikowski

STOLICE KSIĄŻĘCEGO MAZOWSZA

35 MUZEUM
lat NIEPODLEGŁOŚCI

 Mazowsze.
serce Polski

Wydawnictwo zrealizowane dzięki dotacji
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Lech Królikowski

STOLICE KSIĄŻĘCEGO MAZOWSZA

Redakcja naukowa
Tadeusz Skoczek

Warszawa 2025

Projekt okładki, opracowanie graficzne
Natalia Roszkowska

Na okładce

Pieczęć Siemowita II wg rysunku K.W. Kielisińskiego
Biblioteka PAN, Kórnik, Inw. rysunku i akwareli pieczęci, sygn. Ao II 143

ISBN 978-83-68378-12-2

Wydawnictwo Muzeum Niepodległości
(identyfikator wydawnictwa naukowego 42 700)
al. Solidarności 62; 00-240 Warszawa
wydawnictwo@muzn.pl

SPIS TREŚCI

Adam Struzik, Rocznica inkorporacji Mazowsza do Korony	7
Wprowadzenie	9
Z dziejów Mazowsza	10
Położenie i podziały administracyjne.....	16
Rolnictwo i leśnictwo.....	22
Budownictwo	23
Rzemiosło i handel.....	29
Porównanie dwóch historycznych i podobnych obszarowo dzielnic Polski: Mazowsza i Dolnego Śląska.....	33
Wybrane cechy historycznego Mazowsza.....	35
Szlachta mazowiecka	36
I. O książęcym Mazowszu	39
I.1. O niektórych mazowieckich Piastach	46
a) Konrad I.....	47
b) Siemowit I.....	50
c) Bolesław II	51
d) Janusz I Starszy	51
e) Janusz II.....	58
g) Konrad III Rudy.....	59
g) Anna Konradówna	60
h) Cymbarka	61
II. Główne miasta księstw i ziem mazowieckich	63
II.1. Płock	63
II.2. Warszawa.....	75
II.3. Czersk	98
II.4. Ciechanów.....	105
II.5. Gostynin	107
II.6. Liw.....	110
II.7. Łomża	115
II.8. Mława	118

II.9. Nur	120
II.10. Rawa Mazowiecka.....	124
II.11. Różan	129
II.12. Sochaczew	133
II.13. Szreńsk.....	136
II.14. Wizna.....	137
II.15. Wyszogród	141
II.16. Zakroczym	144
III. Kres książęcego Mazowsza.....	149
Suplement – Polsko-ruskie pogranicze	151
a) Ziemie na polsko-ruskim pograniczu.....	151
b) Ruś Halicko-Włodzimierska.....	152
c) Księstwo Bełskie.....	154
d) Książniczki zza Bugu	158
Bibliografia	163

ROCZNICA INKORPORACJI MAZOWSZA DO KORONY

Przypadająca w 2026 roku 500. rocznica włączenia Mazowsza do Królestwa Polskiego jest doskonałą okazją, by przypomnieć dzieje Księstwa Mazowieckiego i ukazać dziedzictwo potomków Konrada I, którzy – sprawując rządy przez trzy stulecia – zakładali miasta, wznosili zamki, fundowali kościoły, kodyfikowali prawo, wydawali przywileje umożliwiające społeczno-gospodarczy rozwój Mazowsza. Rządzili przed wiekami, ale decyzje przez nich podjęte miały istotny wpływ również na kształt współczesnego Mazowsza.

W marcu 1526 roku, w chwili śmierci ostatniego Piasta mazowieckiego – Janusza III Konradowica, teren Księstwa Mazowieckiego obejmował dziesięć ziem o łącznej powierzchni ponad 23 tys. km². Wedle ustalonego starszeństwa hierarchicznego były to ziemie: czerska, wiska, warszawska, wyszogrodzka, zakroczymska, ciechanowska, łomżyńska, liwska, nurska i makowsko-różańska. Po inkorporacji do Korony, we wrześniu 1526 roku, utworzono z nich województwo mazowieckie, funkcjonujące w niezmienionych granicach aż do drugiego rozbioru Polski w 1793 roku.

Pięćset lat temu, 10 września 1526 roku, Sejm Mazowiecki złożył przysięgę na wierność królowi Zygmuntowi I Staremu, potwierdzając inkorporację samodzielnego dotąd księstwa do Królestwa Polskiego. Ta niezwykła rocznica jest doskonałą okazją do przybliżenia postaci, które ukształtowały Mazowsze oraz przedstawienia miejsc, w których rezydowali książęta piastowscy. Pozostawili oni po sobie grody, zamki, kościoły oraz mnóstwo fascynujących historii. Ta cała galeria barwnych historii i życiorysów może stanowić kanwę nie tylko fascynującej opowieści literackiej, ale też filmowej.

Dla uczczenia tej niezwykłej rocznicy Samorząd Województwa Mazowieckiego wraz z Muzeum Mazowieckim w Płocku organizuje cykl wydarzeń pod nazwą „Mazowsze dla Korony. 500-lecie włączenia Mazowsza do Królestwa Polskiego”. Program obejmuje wiele wydarzeń naukowych, edukacyjnych i wystawienniczych, które będą zrealizowane do 2026 roku.

W obchody włączyły się również Muzeum Zbrojownia na Zamku w Liwie i Muzeum Niepodległości w Warszawie, które od wielu miesięcy zajmują się promocją tego wyjątkowego jubileuszu. Jedną z form

popularyzacji jest monografia Lecha Królikowskiego *Stolice książęcego Mazowsza*, publikowana przez Wydawnictwo Naukowe Muzeum Niepodległości.

Profesor Lech Królikowski, wybitny varsavianista, autor wielu monografii o podstawowym znaczeniu dla Mazowsza i Warszawy, przybliża nam w sposób przystępny tamte historyczne czasy. Jako prezes Towarzystwa Przyjaciół Warszawy dał się poznać jako miłośnik historii, ale też uczony wykorzystujący nauki płynące z przeszłości do konstruowania organizacji i zarządzania współczesnym samorządem oraz współczesną nauką. Swoje doświadczenie wykorzystywał w pracy Instytutu Historii Nauki PAN i Wyższej Szkoły Komunikowania i Mediów Społecznych im. Jerzego Giedroycia. Był też burmistrzem Dzielnicy-Gminy Warszawa Mokotów.

Monografia, którą prezentujemy, wzbogaci wiedzę o naszej historii, może stać się też przewodniczką w kształtowaniu współczesnej aktywności obywatelskiej.

Adam Struzik

Marszałek Województwa Mazowieckiego

WPROWADZENIE

Mazowsze uważane jest za jedną z najbardziej polskich dzielnic, a leżąca w jego sercu Warszawa potwierdza centralne i symboliczne miejsce tego regionu w organizmie Polski. Nie zawsze jednak tak było. Mazowsze (lub jego części) do 1526 roku (pomijając początki polskiej państwowości), było oddzielnym od Polski bytem politycznym i kulturowym. Oznacza to – w wielkim uproszczeniu – że przez prawie połowę dziejów naszego narodu i państwa, Mazowsze postrzegane było jako „bliska zagranica”. Tak więc, w końcu pierwszej ćwierci XXI wieku przypada – warta przypomnienia – 500. rocznica włączenia Mazowsza (ostatniej jego części) do Korony Królestwa Polskiego.

* * *

W świadomości Polaków ukształtował się, mniej czy bardziej prawdziwy, obraz mieszkańców Mazowsza, nazywanych najczęściej Mazurami lub Mazowszanie. Jednym z przykładów jest *Pieśń sańficka o naturze Mazowszan*, której rękopiśmienniczy tekst, pochodzący z przełomu XV i XVI wieku zachował się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej¹. Chociaż opinie zawarte w tym historycznym źródle przedstawiają Mazowszan w krzywym zwierciadle, to jednak wnoszą wiele do wiedzy o ludziach niegdyś żyjących na Mazowszu, a szczególnie o postrzeganiu ich w pozostałych dzielnicach Polski.

Dostarczycielem wiedzy o kulturze materialnej Mazowsza jest natomiast, żyjący na przełomie XVI i XVII wieku Jędrzej Świącicki. W swoim dziele *Topografia czyli opis Mazowsza*, wydanym w Warszawie w 1634 roku (a więc nieco ponad sto lat po włączeniu Mazowsza do Korony) napisał m.in. następujące słowa: „Mazowszanie mają w ogóle te same, co Polacy obyczaje i posługują się wspólnym z nimi językiem”². To stwierdzenie, trochę szokujące dla obecnego czytelnika, być może jest dalekim echem wielkich przemieszczeń ludności, które miały miejsce około połowy pierwszego tysiąclecia naszej ery.

¹ Obszerne omówienie tekstu zawarte jest w artykule profesora Tomasza Jurka *Ziemia występku i zawiści. Stereotyp Mazowsza i Mazowszan w późnym średniowieczu*, zamieszczonym w „Kronice Miasta Poznania” 2012/1, s. 54–69.

² Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Świącickiego*, przekład i objaśnienia – Helena Pazyrzyna, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1974, s. 191.

Z dziejów Mazowsza

Jest taki pogląd, iż w wiekach V–VI n.e., ówcześni mieszkańcy Mazowsza opuścili te ziemie i powędrowali na zachód³. Archeolog Bogusław Gierlach – autor tego stwierdzenia uważał, iż była to ludność słowiańska. Skądinąd wiadomo, że wielka ekspansja Słowian – o skali porównywalnej z wcześniejszą o dwa stulecia wielką ekspansją ludów germańskich – przypadała na VI–VII wiek n.e. Trwają spory naukowe co do tego, kiedy Słowianie opanowali i zasiedlili tereny obecnej Polski, ale wydaje się, że większość opowiada się za przełomem VII i VIII wieku n.e. Badacze są zgodni, iż przez pewien czas Mazowsze było zasiedlone m.in. przez ludy kultury wielbarskiej⁴, czyli przez Gotów⁵. Prawie równolegle z tymi ludami, na południu i wschodzie Mazowsza (oraz na innych ziemiach obecnej Polski) żyły ludy kultury przeworskiej (kultury wenedzkiej), utożsamiane z germańskimi Wandalami. Z ludami kultury przeworskiej łączony jest wielki ośrodek starożytnego hutnictwa w rejonie Pruszkowa i Brwinowa (patrz: Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. Stefana Woydy w Pruszkowie), który wcześniej przypisywany był Słowianom.

Warto też zauważyć, iż Mazowsze od północnego zachodu sąsiaduje z Kujawami, charakteryzującymi się bardzo urodzajnymi ziemiami i bogatą historią. Elementem tej historii jest m.in. tamtejsze osadnictwo celtyckie (od ok. 400 do ok. 120 roku p.n.e.), które mogło oddziaływać kulturowo na sąsiednie tereny⁶.

Należy również uwzględnić fakt, iż w drugiej połowie pierwszego tysiąclecia n.e. miało miejsce „przesunięcie się ludów bałtyjskich bardziej na południe. Widome tego dowody dostrzegamy w owych babach kamiennych znalezionych w rejonie Mławy, jak i – co o wiele ciekawsze – na południe od Bugu na obszarze historycznego Podlasia”⁷. Można więc postawić tezę, że przytoczone stwierdzenie Jędrzeja

³ Bogusław Gierlach, *Świt Mazowsza*, „Iskry”, Warszawa 1984, s. 13.

⁴ Nazwa kultury pochodzi od cmentarzyska w Wielbarku, niegdyś wsi, dziś części Malborka.

⁵ Andrzej Kokowski, *Goci od Skandzy do Campi Gothorum*, Wydawnictwo „TRIO”, Warszawa 2007, s. 64.

⁶ Witold Hensel, *Najdawniejsze stolice Polski*, PWN, Warszawa 1960, s. 81.

⁷ Bogusław Gierlach, *Świt Mazowsza...*, op. cit., s. 201.

Święckiego o tym, że Mazowszanie mówią po polsku miało oparcie w ludowej tradycji, dotyczącej tej części naszego kraju.

Profesor Andrzej Buko, mediewista o specjalności archeologia wczesnośredniowieczna stwierdził, że „u progu X w. występuje na Mazowszu grupa grodów, która powstała w zbliżonym horyzoncie czasowym, około roku 900. (...) Co zatem działo się na Mazowszu między VII a końcem VIII w. – trudno jednoznacznie odpowiedzieć. Ale jednocześnie to właśnie tutaj zidentyfikowano najstarsze na terenie ziem polskich umocnienia obronne w Szeligach pod Płockiem, których początki można odnieść do najstarszego okresu kultury wczesnosłowiańskiej”⁸. Ale czy rzeczywiście słowiańskiej (VI–VII w.)?

W czasach Polski Ludowej, wszechobecne – szczególnie na tzw. Ziemiach Odzyskanych – było hasło: „Byliśmy, jesteśmy, będziemy”. Cenzura pilnowała, aby w publikacjach nie pojawiały się informacje, iż przed Słowianami na naszych ziemiach mieszkali inne ludy, szczególnie ludy pochodzenia germańskiego. Pokłosiem takiej polityki władz państwowych było powszechne uznanie, że ludy kultury łużyckiej, to Praszowianie. Nadzwyczaj trudne politycznie było przyznanie, że wielki ośrodek metalurgiczny w rejonie Pruszkowa i Brwinowa na Mazowszu to ośrodek hutniczy germańskiego ludu Wandalów. W czasach III RP historia powoli, chociaż nie bez trudu, powraca do formy akademickiej, a więc bezstronnej i obiektywnej. Powoli odkrywamy nadzwyczaj bogatą historię ziem polskich, w tym Mazowsza.

* * *

Początki państwowości na Mazowszu, Maksymilian Baruch scharakteryzował następująco: „Lesiste, nienudne obszary krainy czerskiej między Bugiem a Pilicą, względnie późno poddały się wpływom kultury”⁹. Stanisław Pazyra zauważył natomiast, że (w czasach „książęcego” Mazowsza) „nie zachodziły tu bowiem wypadki lokowania nowych miast na tzw. surowym korzeniu (...), czyli nie zakładano tu miast w pustce i przy pomocy jedynie sprowadzanych w tym celu osadników”¹⁰. Oznacza to, że te nieliczne, najstarsze mazowieckie miasta

⁸ Andrzej Buko, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*, Wydawnictwo „YRIO”, Warszawa 2006, s. 91.

⁹ Maksymilian Baruch, *Warszawa za książąt mazowieckich i Jagiellonów*, Polskie Tow. Krajoznawcze, Warszawa 1916, s. 5.

¹⁰ Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit., s. 28.

były kontynuacją starszych ośrodków osadniczych, niekiedy sięgających czasów Gotów i Wandali.

Profesor Przemysław Urbańczyk w książce *Zanim Polska została Polską*, przedstawił proces prowadzący do powstania nazwy „Polska”, która pojawiła się w pierwszych latach XI wieku. Po wnikliwej analizie źródeł doszedł do wniosku, że narzucenie przez Chrobrego wspólnej, ponadetnicznej nazwy było „politycznym symbolem wewnętrznego programu zjednoczeniowego (...), a jednocześnie skierowaną na zewnątrz manifestacją stabilnej pozycji geopolitycznej”¹¹. Nieco dalej postawił tezę: „Warto przy tym rozważyć, czy pojawienie się właśnie wtedy «Mazowsza» nie było próbą powtórzenia tego samego manewru przez Mieczława, który próbował utrwalić secesję swojej części Polski przez wykreowanie odrębnego identyfikatora politycznego. To też była próba udana, bo wkrótce pojawili się przecież świadomi swojej odrębności «Mazowszanie», którzy przez długi czas utrzymywali niezależność polityczną”¹².

Od wyodrębnienia się Mazowsza jako bytu politycznego (1138 r., a właściwie od 1207 r., gdy Konrad I otrzymał od Leszka Białego w zarząd Mazowsze wraz z Ziemią Chełmińską, Ziemią Dobrzyńską i Kujawami)¹³ do ostatecznej likwidacji „niepodległości” w 1526 roku, Mazowsze (i poszczególne jego części) w różnym stopniu i w różnym czasie było zhołdowane przez silniejszych i w różnym czasie włączane do Korony Królestwa Polskiego. W roku 1351 książęta Siemowit III oraz Kazimierz I (warszawski) podporządkowali swoje dzielnice Kazimierzowi Wielkiemu. Nieco później Siemowit III złożył Kazimierzowi Wielkiemu hołd z całego Mazowsza (ok. 1320–1381), w zamian za co otrzymał Płock i Zapilicze. Układ Kazimierza z Siemowitem przewidywał podległość Mazowsza Kazimierzowi i jego męskiemu potomkowi. Po bezpotomnej śmierci Kazimierza (5 listopada 1370 r.), Mazowsze uzyskało pełną suwerenność, która różnie była respektowana przez polskich monarchów, przeważnie uważających, że Mazowsze jest

¹¹ Przemysław Urbańczyk, *Zanim Polska została Polską*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2015, s. 355 i 356.

¹² Ibidem.

¹³ Ewa Lenkowska-Kawałek, *Historia początków ostrołęckich grodów*, [w:] „Mazowsze”, rok VIII, 2000, nr 13, s. 119.

lennem Korony Polskiej. „Proces inkorporacji Mazowsza do Korony rozpoczął się już w 1462 r. przez wyłączenie z dotychczasowego ogólnomazowieckiego związku politycznego Rawskiego i Gostynińskiego, z których to ziem zostało utworzone nowe województwo rawskie. Z kolei w 1476 r. nastąpiło wcielenie do Korony ziemi sochaczewskiej, a w 1495 r. ziemi płockiej i zawkrzeńskiej. Pierwsza z nich znalazła się w granicach woj. rawskiego, a z dwóch ostatnich zostało utworzone województwo płockie”¹⁴. Z pozostałych ziem mazowieckich, po 1526 roku utworzono województwo mazowieckie.

Państwo pierwszych Piastów obejmowało swoim zasięgiem terytorium – w dużym przybliżeniu – podobne do tego, które znajduje się w granicach Polski od 1945 roku. Czyli po prawie tysiącu lat burzliwej historii powróciliśmy w zasadzie do punktu wyjścia. Mazowsze – szczególnie jego północna część – już u zarania polskiej państwowości graniczyło z kolebką państwa Piastów, tj. z Kujawami i Wielkopolską. Ten fakt w połączeniu z nadzwyczaj korzystnym położeniem Płocka sprawił, że ośrodek płocki bardzo wcześnie stał się dominującym w tej części Polski. Było to miejsce szczególnie docenione przez Bolesława Chrobrego, Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego. Płock w latach 1039–1047 był stolicą samodzielnego państwa Miecława (Masława), byłego cześnika Mieszka II.

W okresie załamania się monarchii piastowskiej w latach trzydziestych XI wieku, Mazowsze znajdowało się poza głównym nurtem wydarzeń politycznych. Nie groziły mu wówczas najazdy z zewnątrz. Pozwoliło to na rozwój dzielnicy, wzrost zaludnienia i potencjału gospodarczego. Mazowsze stanowiło miejsce azylu dla uciekinierów z ziem objętych konfliktami. Niebawem – szczególnie za czasów Miecława (Masława) – Mazowsze stało się znaczącą dzielnicą, dobrze zagospodarowaną i ludną. Powoli stan ten zmieniał się na niekorzyść Mazowsza, szczególnie gdy w XIII–XIV wieku północni sąsiedzi (Prusowie, Jaćwingowie, Litwini) rozpoczęli okres ekspansji terytorialnej i łupieżczych najazdów.

Król Bolesław Krzywousty swoimi testamentowymi dyspozycjami (1138 r.), podzielił państwo pomiędzy swoich synów. Mazowsze wraz z Kujawami otrzymał Bolesław Kędzierzawy. „Po jego śmierci (1173)

¹⁴ Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit., s. 25.

terytorium to otrzymał jego małoletni syn – Leszek Bolesławowic, a następnie włączył do swego księstwa Kazimierz II Sprawiedliwy. Po śmierci tego władcy (1194 r.) Mazowsze przeszło w posiadanie jego najmłodszego syna – Konrada I, który zapoczątkował dziedziczną linię Piastów mazowieckich trwającą do 1526 r.”¹⁵. Tak więc Mazowsze, jako samoistne księstwo, wyodrębniło się dopiero w początkach XIII wieku. Do tego czasu dzieliło całkowicie losy całej Polski.

W okresie od 1194 do 1526 roku (332 lata), Mazowsze (i jego liczne ziemie połączone więzami rodzinnymi) było odrębnym od Korony Polskiej bytem politycznym, chociaż najczęściej zhołdowanym przez polskich władców. Prowadziło własną politykę zagraniczną, m.in. w stosunku do Krzyżaków, z którymi wielokrotnie wchodziło w sojusze, a także korzystało z tamtejszych wzorców w zakresie zakładania miast (prawo chełmińskie) i budownictwa. „O ile jednak książęta mazowiecko-czerscy prowadzili na ogół politykę przyjaznej współpracy z Koroną, to książęta mazowiecko-płoccy uprawiali raczej politykę zbliżenia z Krzyżakami”¹⁶.

Przykład zbliżenia wyraźnie widać np. około 1310 roku. „Wszystko wskazuje na to, że u podstaw tej poprawy stało się porozumienie pomiędzy kupcami toruńskimi a biskupem płockim, które przyniosło dochody całemu Mazowszu i zakonowi krzyżackiemu”¹⁷.

Poszczególne linie książąt mazowieckich różnie sobie radziły w zakresie gospodarki i polityki. Zdarzało się, że wygasała miejscowa gałąź panujących, co miało miejsce np. w 1462 roku, gdy 1 stycznia zmarł bezpotomnie książę płocki Siemowit VI (1446–1462), a 27 lutego tego samego roku odszedł również bezpotomnie jego brat – książę płocki Włodzisław II (1448–1462). Podobna sytuacja miała miejsce w Warszawie, gdy 8 sierpnia 1524 roku zmarł książę Stanisław (1501–1524), natomiast 19 marca 1526 roku jego brat – książę Janusz III (1502–1526). „Osierocone” księstwa włączane były do Korony Królestwa Polskiego.

¹⁵ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych mazowieckich*, Wydawnictwo „AVALLON”, Kraków 2019, s. 11.

¹⁶ Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit., s. 25.

¹⁷ Tomasz Jasiński, *Wokół początków Warszawy*, Wydawnictwo Naukowe FNCE, Poznań 2021, s. 130.

Ze względów rodzinnych Mazowsze było dzielone na odrębne dzielnice, w skład których wchodziły jednostki terytorialne, nazywane ziemiami. „Liczba ich zwiększała się stopniowo wskutek podziału wewnętrznego, był czas, że było ich 10, ostatecznie – 18”¹⁸. Ziemie dzieliły się na powiaty.

W ostatniej fazie istnienia Mazowsza jako oddzielnego bytu politycznego, tj. w pierwszej ćwierci XVI wieku, dzielnica była lennem Polski. „(...) w marcu 1526 r. obejmowała obszar ok. 23 tys. km², na który składały się ziemie: czerska, liwska, warszawska, zakroczymska, wyszogrodzka, ciechanowska, łomżyńska, różańska, nurska i wiska”¹⁹.

Na mapie zamieszczonej w Wikipedii, przedstawiającej podział Mazowsza na ziemie, wyszczególnionych jest piętnaście nazw (w nawiasach: centralne ośrodki ziem): Ziemia Czerska (Czersk, Grójec), Ziemia Ciechanowska (Ciechanów, Przasnysz), Ziemia Gostynińska (Gostynin, Gąbin), Ziemia Liwska (Liw), Ziemia Łomżyńska (Łomża, Kolno), Ziemia Nurska (Nur), Ziemia Płocka (Płock), Ziemia Rawska (Rawa, Biała), Ziemia Różańska (Różan), Ziemia Sochaczewska (Sochaczew, Łowicz, Mszczonów), Ziemia Warszawska (Warszawa), Ziemia Wiska (Wizna), Ziemia Wyszogrodzka (Wyszogród), Ziemia Zakroczymska (Zakroczym), Ziemia Zawkrzańska (Mława, Sreńsk).

¹⁸ Adam Wolff, *Warszawa za panowania książąt mazowieckich*, [w:] „Kronika Warszawy” 1973, nr 1, s. 29

¹⁹ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 347.

Ziemie Mazowsza. Źródło: pl.m.wikipedia.org

Położenie i podziały administracyjne

Mazowsze to historyczna dzielnica Polski, w dorzeczu środkowej Wisły. Jej granice historyczne oraz administracyjne wielokrotnie się zmieniały. Najstarszy (historyczny) podział, to podział na Mazowsze Stare, na prawym brzegu Wisły z ośrodkami w Płocku, Wyszogrodzie, Ciechanowie oraz Mazowsze Nowe lub Polne, z terenami na północ od Narwi oraz znaczną częścią Podlasia.

W wielkim uproszczeniu i z wieloma zastrzeżeniami, umownie można przyjąć, że Mazowsze – w znacznym stopniu – pokrywa się z województwem mazowieckim, utworzonym (w obecnych granicach)

1 stycznia 1999 roku. W jego granicach nie znalazła się historyczna Wizna, która przez wieki stanowiła północno-wschodnią strażnicę Mazowsza. Nie znalazła się również Łomża, a także Drohiczyn (obecnie w województwie podlaskim), który ks. Konrad Mazowiecki, przywilejem z 8 marca 1237 roku przekazał „mistrzowi Brunonowi i braciom jego, zakonu rycerzy Chrystusa domu niegdyś dobrzyńskiego”²⁰. Znalazły się natomiast w granicach obecnego województwa mazowieckiego tereny na południe od rzeki Radomki, którą historycy uznają za południową granicę historycznego Mazowsza, jak również fragmenty Podlasia.

Bogusław Gierlach (1930–2007) zasłużony w badaniach archeologicznych na Mazowszu (w grudniu 1960 r. zatrudniony na stanowisku konserwatora archeologicznego dla m. st. Warszawy w Urzędzie Konserwatorskim), lansował tezę, że „w wyniku procesów dziejowych zarysowały się (...) dwie odrębne jednostki wielkoplemiennne, Mazowsze właściwe i obszar nazwany umownie czerskim, które dopiero później znalazły się w jednym organizmie”²¹. W pewnym stopniu podział ten odwzorowuje średniowieczny podział Mazowsza na diecezje.

„Historyczne Mazowsze, czyli łącznie z częścią Podlasia, miało powierzchnię szacowaną na 60 tys. km². Północna granica Mazowsza przebiegała od rzeki Orzyc do Grajewa i rzeki Elk, wschodnia sięgała dwie mile od Grodna (według listu książąt do papieża), południowa przebiegała od okolic Stoczka i Żelechowa do Wyśmierzyc i wzdłuż Pilicy, a zachodnia opierała się o ziemie: łęczycką, dobrzyńską, kujawską i chełmińską”²².

* * *

Istotne znaczenie dla dziejów Mazowsza miał podział tej dzielnicy na diecezje. Największa część należała do biskupstwa z siedzibą w stołecznym wówczas Płocku. Diecezja płocka ustanowiona została w 1075 roku. Działo się to w czasach króla Bolesława Śmiałego, w obecności legatów papieża Grzegorza VII, którzy w imieniu Stolicy Apostolskiej porządkowali administrację kościelną w Polsce. Biskup-

²⁰ Adrian Jusupović, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej*, Wydawnictwo „Avalon”, Kraków–Warszawa 2019, s. 87.

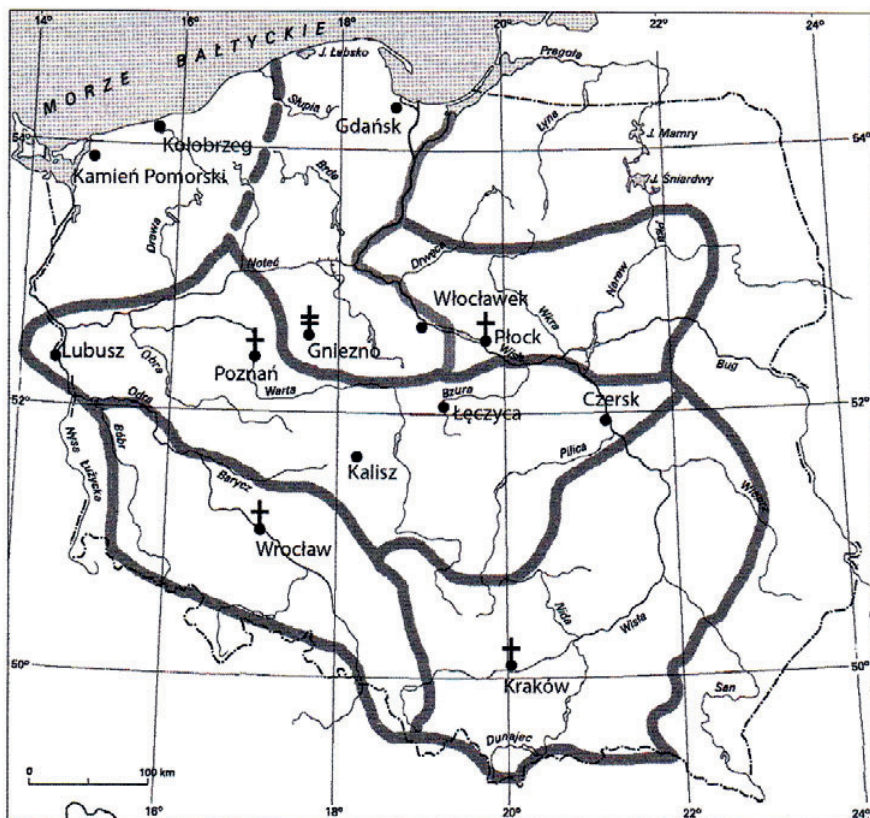
²¹ Bogusław Gierlach, *Świt Mazowsza...*, op. cit., s. 23.

²² Stefan Cisek, *Geohistoria. Rzecz o granicach Polski*, Dom Wydawniczy „Księży Młyn”, Łódź 2022, s. 44.

stwo płockie obejmowało ziemie na obu brzegach Wisły, w tym także część ziem należących wcześniej do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego oraz do biskupstwa poznańskiego. W ciągu wieków zasięg terytorialny diecezji płockiej ulegał zmianom, m.in. w latach 1243, 1633, 1918 i 1925, a ostatni raz w 1992 roku.

Południowa część Mazowsza (Mazowsze Czerskie) miała jednak bardziej złożoną historię, albowiem należała do biskupstwa ze stolicą w Poznaniu.

Mazowiecka część diecezji poznańskiej tworzyła enklawę (...). Był to spory obszar, z grubsza rzecz biorąc zamykający się między równoleżnikowym odcinkiem Wisły a Pilicą. Ciągnął się w linii wschód–zachód prawie 200 km, od Gą-

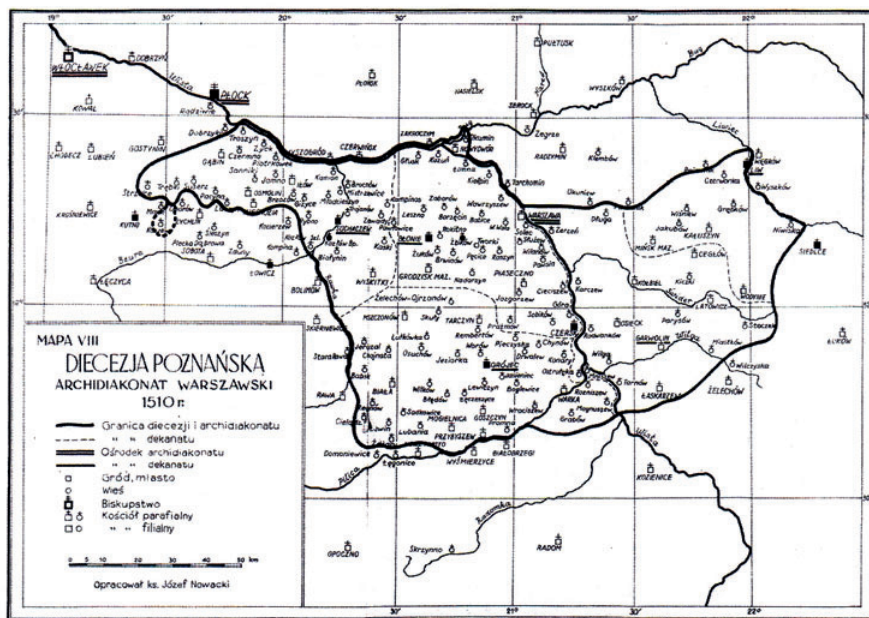

Przypuszczalny zasięg diecezji polskich w latach 1075–1123 na tle granic obecnych, [w:] T. Jurek, *Między Poznaniem a Czerskiem i Warszawą*, s. 33.

bina po Liw, a jego szerokość wynosiła 80 km, obejmując w południowej części Sochaczew i Warkę. Od północy terytorium to graniczyło z diecezją płocką, od południa – z krakowską, od zachodu zaś – głównie z gnieźnieńską, ale na małym odcinku także z wrocławską. Na wschodzie, za rzeką Liwiec, rozciągały się tereny pogańskiej Litwy (...) ²³.

W kościelnym podziale administracyjnym, na terenie mazowieckiej enklawy ustanowiony został archidiakonat czerski (wcześniej – grójecki), którego „stolicę” przeniesiono później do Warszawy, co potwierdza dokument z 5 stycznia 1406 roku, wystawiony przez biskupa poznańskiego Wojciecha Jastrzębca. Biskupi poznańscy mieli na Mazowszu także swoje majątki ziemskie. Najważniejsze z nich to Kozłów (Biskupi) nad Bzurą oraz Żbików (obecnie część Pruszkowa), w którym w 1375 roku zmarł biskup poznański Jan Doliwa.

Na terenie historycznego Mazowsza znajdowały się dwa duże ob-

Archidiakonat warszawski w 1510 r., mapa z dzieła ks. J. Nowackiego
Dzieje diecezji poznańskiej

²³ Tomasz Jurek, *Między Poznaniem a Czerskiem i Warszawą. Geneza i początki mazowieckiej enklawy diecezji poznańskiej*, [w:] „Kronika Miasta Poznania” 2021(1), s. 27.

szary będące własnością Kościoła. Jednym z nich były dobra biskupów płockich, nadane im przez Konrada Mazowieckiego. Największa ich część znajdowała się w widłach Bugu i Narwi. Głównymi grodami były: Brańsk (Brańszczyk), Brok i Pułtusk, gdzie znajdowała się rezydencja biskupia. Stanowił ją zamek, zbudowany na sztucznym wzgórzu nad Narwią. Powstał on najprawdopodobniej w czasach biskupa Floriana Laskary, tj. w początkach XIV wieku. Drugą ważną miejscowością na tym terenie był Brok, gdzie w 1607 roku biskup płocki Henryk Firlej wzniósł pałac o charakterze obronnym jako letnią rezydencję biskupów płockich (zachowały się jedynie fragmenty ruin). W rezydencji tej często przebywał biskup wrocławski i płocki Karol Ferdynand Waza (syn króla polskiego Zygmunta III i Konstancji Habsburżanki; brat króla Jana Kazimierza oraz przyrodni brat króla Władysława IV); zmarł w Wyszku 9 maja 1655 roku, w tamtejszej rezydencji biskupów płockich. Karol Ferdynand, oprócz godności kościelnych (choć nie posiadał święceń kapłańskich), był także księciem nyskim oraz księciem opolsko-raciborskim. Do braci Jana Kazimierza i Karola Ferdynanda należało tzw. Państwo Żywieckie. Była to jednostka wydzielona jeszcze przez Kazimierza Jagiellończyka z Księstwa Cieszyńskiego i oddana w prywatne ręce. W Warszawie Karol Ferdynand posiadał rezydencję, wzniesioną (w latach 1638–1643) na północnym bastionie wazowskich fortyfikacji Zamku Królewskiego. Widoczna jest ona na rycinie Nicolasa Perellego, sporządzonej według rysunku E. J. Dahlberga.

Drugą kościelną enklawą na Mazowszu były dobra łowickie, należące do arcybiskupów gnieźnieńskich. Dobra te obejmowały rozległy obszar w okolicy Łowicza i Skierniewic oraz siedzibę arcybiskupów na zamku w Łowiczu (zachowały się fragmenty ruin) oraz w zbudowanym później pałacu w Skierniewicach. W wyniku II rozbioru Polski w 1793 roku, dobra łowickie znalazły się w zaborze pruskim. Władze pruskie, podobnie jak władze Austrii i Rosji, uważały dobra kościelne za skarbowe, a przez Kościół jedynie administrowane. Prusacy sekularyzację (i przejęcie na „skarbu państwa”) dóbr łowickich przeprowadzili w 1796 roku. Napoleon po pokonaniu Prus, mienie pruskiego „skarbu państwa” przejął na rzecz Francji, od której – po jej pokonaniu – mienie to (w tym dobra łowickie) przejął car Aleksander I. W 1820 roku car подарował je wielkiemu księciu Konstantemu i jego żonie Joannie

Grudzińskiej, która wówczas otrzymała także tytuł „Księżnej Łowickiej”. Po śmierci Joanny 29 listopada 1831 roku w Petersburgu, dobra powróciły do prywatnego majątku rosyjskich carów.

* * *

Obecnie w skład województwa mazowieckiego wchodzi wschodnia część Nizin Środkowopolskich, południowy skraj Pojezierza Mazurskiego, a także północne obrzeże Wyżyny Małopolskiej. Historycznie, wschodnia część województwa zaliczana jest do Podlasia, a południowa do regionu świętokrzyskiego. W centralnej części Mazowsza znajduje się Kotlina Warszawska z wielkim węzłem wodnym w okolicach Modlina, gdzie zbiegają się nurty Wisły, Narwi, Bugu oraz Wkry. Mazowsze to region równinny z niewielkimi wzniesieniami.

Województwo mazowieckie jest największym województwem w Polsce, zajmuje obszar 35,7 tys. km² (11,4% powierzchni RP). Jest zatem większe od niektórych państw UE: Malty (0,3 tys. km²), Luksemburga (2,6 tys. km²), Republiki Cypryjskiej (9,2 tys. km²), Słowenii (92,2 tys. km²), Belgii (30,5 tys. km²). Województwo dzieli się na 37 powiatów oraz 5 miast na prawach powiatów (Ostrołęka, Płock, Radom, Siedlce, Warszawa). Na Mazowszu jest obecnie 325 gmin, w których łącznie mieszka ok. 5,4 mln ludzi, a więc ponad 13% mieszkańców Polski – to tyle co na Słowacji, ale więcej niż w (osobno): Chorwacji, Cyprze, Estonii, Irlandii, Litwie, Luksemburgu, Łotwie, Malcie i Słowenii.

Średnie zalesienie na Mazowszu wynosi obecnie 22,2% powierzchni. „Zbiorniki wodne i rzeki bywają w części wschodniej Mazowsza skute lodem od około 60 do 80 dni w roku, w części środkowej i na południu od 40 do 60 dni, a w okolicach Płocka i Wyszogrodu około 20–40 dni”²⁴. Uważa się, że jednym z wyróżników Mazowsza jest bogata sieć rzek, w średniowieczu w większości spławnych: Wisła, Bug, Narew, Bzura, Orzyc, Omulew, Liwiec, Nurzec i Pisa. W średniowieczu, gdy w Polsce i na Mazowszu nie istniały drogi bite, spławne rzeki w istotny sposób ułatwiały komunikację²⁵.

²⁴ Bogusław Gierlach, *Świt Mazowsza...*, op. cit., s. 11.

²⁵ *Handel Mazowsza w epoce staropolskiej. Perspektywy rynków lokalnych, regionalnych i międzynarodowych*, wyd. Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2008, s. 8.

Rolnictwo i leśnictwo

Mazowsze charakteryzuje się słabymi glebami, chociaż zdarzają się enklawy czarnoziem, np. w okolicach miejscowości Błonie–Sochaczew, a wzdłuż rzek spotyka się wąski pas bardzo urodzajnych mad rzecznych. W skali stupunktowej żyzności ziem, gleby w Polsce oceniane są na 66,6 pkt, natomiast na Mazowszu ocena ta wynosi 59 pkt. Dawniej żartowano, że Mazowsze to „piaski, laski i karaski”. Mimo to rolnictwo na Mazowszu zawsze było dominującą dziedziną działalności gospodarczej mieszkańców. Obecnie (2025 r.) użytki rolne stanowią 70% powierzchni województwa, co stanowi 13% ogółu użytków rolnych Polski.

Przyjmuje się, iż wielkość miast w pewnym wydzielonym rejonie, np. na terenie książęcego Mazowsza, jest przede wszystkim proporcjonalna do wydajności lokalnego rolnictwa, ale także do liczby rzemieślników mogących mieć zbytni na lokalnym rynku na swoje wyroby. Czym to rolnictwo jest bardziej wydajne, tym więcej może wyżywić ludności niepracującej na roli. W okresie XII–XIV wieku Mazowsze było obszarem pogranicza z Prusami, Jaćwieżą i Litwą, co skutkowało ciągłymi najazdami, niszczeniem zabudowy, grabieniem mienia i uprowadzaniem mieszkańców. Najazdy te sięgały nieraz dosyć głęboko w terytoria sąsiadów, o czym świadczy np. najazd Jaćwingów na Brześć w 1228 roku. Taki stan rzeczy nie sprzyjał rozwojowi rolnictwa, nie sprzyjały temu także niskiej jakości gleby zalegające na znacznych obszarach Mazowsza, niemniej jednak dzielnica uchodziła (i uchodzi) za obszar o dobrze rozwiniętym rolnictwie. Na Mazowszu natomiast istniały i nadal istnieją dogodne warunki do hodowli bydła i koni. Niemcewicz w swoich pamiętnikach historycznych o dawnej Polsce podał np., że w Knyszynie na pograniczu Mazowsza i Litwy stado koni należących do króla Zygmunta Augusta liczyło 1 228 sztuk.

Na Mazowszu dosyć trudno wyznaczyć granicę pomiędzy zajęciami wiejskimi i miejskimi, a także pomiędzy produkcją rolną i leśną. Produkcja zbóż niewątpliwie była zajęciem ludności wiejskiej, chociaż większość miasta miała swoje włóki wykorzystywane na produkcję żywności. Na Mazowszu oprócz zbóż wytwarzano smołę i potaż (K_2CO_3 – węglan potasu), drewno klepkowe, maszty i bale, a więc pro-

dukty „leśne”, w większości przeznaczone na „eksport”. W XV wieku „wielka setka” drewna klepkowego w Gdańsku miała wartość od 9 do 12 grzywien²⁶, czyli 60 groszy praskich lub ok. 240 groszy krakowskich. Na sprzedaż przeznaczony był także miód, воск, skóry oraz futra, a szczególnie skórki kun.

Budownictwo

Mazowsze – jeśli nie liczyć torfu, kruszywa budowlanego, granitowych głazów narzutowych oraz piasku i gliny – praktycznie nie posiada bogactw mineralnych. Prawie całkowity brak na terenie historycznego Mazowsza kamienia budowlanego (piaskowiec, wapień itp.) sprawił, że mazowieckie budownictwo było przez wieki prawie wyłącznie drewniane. Budownictwo takie jest z natury rzeczy nietrwałe, toteż mazowieckie budowle zabytkowe to w zdecydowanej większości budynki sakralne, zamki i w niewielkim stopniu miejskie kamienice. W budownictwie prestiżowym, realizowanym głównie z cegły, niekiedy stosowano granitowe głazy narzutowe, występujące w wielu miejscach na Mazowszu. Granit ten w naturalnej postaci stosowano na fundamenty, natomiast obrobiony (cios) – na najbardziej prestiżowe obiekty, w początkowym okresie polskiej państwowości na przykład w kościele pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Czerwińsku oraz katedrze i *palatium* w Płocku.

Obraz Polski i Mazowsza z około połowy XVI wieku opisał (*Sarmatiae Europae descriptio* – 1571 r.) zamieszkały w Polsce Włoch Alessandro Guagnini (1534–1614), znany u nas pod nazwiskiem Aleksander Gwagnin. Dane dotyczące Mazowsza wykorzystała Helena Pazyrzyna w objaśnieniach do pochodzącego z przełomu XVI i XVII wieku opisu Mazowsza Jędrzeja Świąckiego²⁷.

Helena Pazyrzyna we wspomnianych objaśnieniach wymieniła 90 osad na Mazowszu, które są miastami lub które miały w przeszłości prawa miejskie. W stosunku do 29 miejscowości autorka przytoczyła cytaty z przywołanej *Kroniki Sarmacji europejskiej* A. Gwagnina. Przy

²⁶ Janusz Grabowski, *Janusz II książę mazowiecki, pretendent do tronu polskiego (1455 – 16 lutego 1495)*, Wydawnictwo „Avalon”, Kraków 2023, s. 329.

²⁷ Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit.

pięciu miastach Gwagnin napisał, że były murowane, przy sześciu nie odniósł się do rodzaju zabudowy, a przy osiemnastu stwierdził, że były „drzewiane”.

Tab. nr 1

Cytaty z dzieła A. Gwagnina na temat zabudowy miast mazowieckich ok. połowy XVI w.

L.p.	Nazwa miasta	Opinia A. Gwagina nt. rodzaju zabudowy	Nr objaśnienia	Strona
Miasta o zabudowie murowanej				
1	Warszawa	„Warszawa miasto znamienite, murowane, wszystkiego Mazowsza głową, dwoim murem i przekopą obwiedzione; w równinie nad Wisłą leży. Zamek też murowany nad tą rzeką przy moście (...) Miasto to w żywność wszelką jest obfite, w którym kupców i mieszczan bogatych dość”	81	217–218
2	Łomża	„Łomża miasto szerokie nad rzeką portową Narwią murowane. Kamienice w rynku ozdobnie murowane”	128	225
3	Pułtusk	„Pułtusk miasto murowane i zamek nad rzeką Narwią”	139	227
4	Przasnysz	„Miasto szerokie, kamiennym murowaniem sławne”	145	228–229
5	Płock	„Miasto murowane nad rzeką Wisłą, na górze jeszcze za pogańskich monarchów założone, (...) biskup tam obecnie swoją rezydencją ma. Zamek też na górze wysokiej murowany”	177	235–236

Miasta o nieokreślonej zabudowie				
6	Wizna	„Wizna, miasto w równinie, nad rzeką Narwią, zamek na górze przekopą otoczony”	119	223
7	Ciechanów	„Ciechanów, miasto w równinie leżące, wałem otoczone, zamek między błotami obronny”	144	228
8	Gąbin	„Gąbin też nie podłe miasteczko, w równinie między błotami rozłożysto leży”	182	236
9	Gostynin	„Gostynin między błotami bagnistymi, a zamek na górze wysokiej murowany, błotami obronny”	183	236
10	Sochaczew	„Sochaczew z jednej strony oparkaniony, z drugiej strony rz. Bzurą, nad którą zamek, tegoż nazwiska, murowany leży”	189	237
11	Rawa Mazowiecka	„Rawa, miasto przedniejsze w tym województwie, w szerokiej dolinie leży; zamek na górze nad rzeką Rawą murowany, który Kazimierz	199	239–240
Miasta o zabudowie drewnianej				
12	Warka	„Warka miasto drzewiane, wielkie w równinie nad rzeką Pilicą”	59	214–215
13	Czersk	„Czersk, miasto drzewiane w równinie (...), a zamek nad Wisłą murowany na górze o trzech wieżach wysokich, pozorny jest z daleka”	63	215
14	Grójec	„Miasto drzewiane”	67	216
15	Tarczyn	„Miasto drzewiane szerokie”	89	219

16	Błonie	„Miasto drzewiane szerokie”	90	219
17	Piaseczno	„Miasto drzewiane szerokie”	91	219
18	Liw	„Liwo miasto drzewiane, zamek murowany nad rzeką Liwcem leży”	95	219–220
19	Kamieńczyk	„Kamieniec miasto drzewiane w równinie nad rzeką Bugiem”	98	220
20	Nur	„Nur miasto drzewiane, szerokie, nad rzeką tegoż imienia leży”	102	221
21	Zakroczym	„Zakroczym miasto drzewiane nad Wisłą i zamek murowany”	153	230
22	Czerwińsk	„Czerwińsk, miasto drzewiane, szerokie, przy nim zamek i monastyr Augustianów”	154	231
23	Wyszogród	„Miasto drzewiane w równinie nad Wisłą”	155	231
24	Płońsk	„Płońsko, miasto drzewiane”	161	232
25	Sześćsk	„Sześćsk, miasto drzewiane w równinie, zamek murowany między błotem i wielkimi bagnami”	162	232
26	Mława	„Miasto drzewiane przy granicy pruskiej”	164	233
27	Raciąż	„Miasto drzewiane między błotami”	166	233
28	Sierpc	„Sierpc, miasto drzewiane, na górze między błotami”	175	234–235
29	Bielsk	„Bielsko, miasto drzewiane w równinie”	176	235

Profesor Adam Miłobędzki zapóźnienie Mazowsza uzasadnił następująco:

Otóż upośledzenie przesiedleńcze, ustrojowe i gospodarcze Mazowsza spychało je w średniowieczu na skrajne peryferia „łacińskiej” Europy. Dzielnica ta, omijana przez niemiecką kolonizację wiejską, o zapóźnionej i mocno rozrzedzonej urbanizacji (właściwie dopiero od początku XV w. przejmującej ustrojowe i przestrzenne normy prawa chełmińskiego), a przy tym w sferze organizacji kościelnej niespójna i o ograniczonej nader ekspansji średniowiecznych kongregacji zakonnych – była dłużej niż inne dzielnice pozbawiona ekonomicznej i kulturowej bazy rozwoju budownictwa murowanego. Toteż na Mazowszu czysto romańska architektura – poza jej koncentracją w stołecznym Płocku – objawiła się tylko raz (Czerwińsk). Nie można tego uzasadniać brakiem kamiennego budulca, skoro początkowo z cegły budowano sporadycznie, a przy tym nader prymitywnie²⁸.

I dalej Adam Miłobędzki dodaje:

Do połowy XV w. budownictwo ceglane pojawiało się na Mazowszu niemal wyłącznie w inwestycjach książęcych i kościelnych najwyższej rangi (ale o skromnym stosunkowo charakterze), takich jak mury Płocka i Warszawy, zamki ks. Janusza St. (później parokrotnie modernizowane), a także przodujący wśród świątyń halowy korpus kolegiaty warszawskiej (kończony już ok. 1470). Wszystkie one osiągały co najwyżej przeciętny poziom budownictwa Prus Krzyżackich, skąd wywodziły się ich gotyckie typy i formy. (...) Całe to architektoniczne pokrycie Mazowsza, uchodzące za gotyckie, miało charakter, z perspektywy europejskiej, całkowicie peryferyjny²⁹.

Wymienieni wyżej autorzy (Aleksander Gwagin, Jędrzej Świącicki i Adam Miłobędzki) odnoszą się w swoich opisach do miast, kościołów i zamków, pomijając budownictwo wiejskie. Trudno więc w sposób udokumentowany odnieść się do tego problemu. Gdyby jednak założyć, iż w czasach książęcego Mazowsza budownictwo wiejskie na terenach ziem polskich było podobne (materiałowo, konstrukcyjnie itp.), to można by posłużyć się zachowanymi późniejszymi opisami

²⁸ Adam Miłobędzki, *Architektura w Warszawie – architektura z Warszawy*, zeszyt nr 1 z cyklu wykładów „Spotkania w willi Struvego”, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 1999, s. 2.

²⁹ Ibidem, s. 2–3.

oraz zabytkowymi obiektami. Jednym ze źródeł mogą być prace Franciszka Kotuli (1900–1983), który określał się jako historyk kultury ludowej, a zajmował się głównie obszarem południowo-wschodniej Polski. Trudno założyć, że w omawianym okresie budownictwo ludowe (wiejskie) na Mazowszu było analogiczne do budownictwa na Pogórzu Rzeszowskim, niemniej jednak opis chaty niejakiego Szury we wsi Bieśnik, którą opisał Kotula³⁰ daje wyobrażenie, jak takie budownictwo mogło wyglądać także na Mazowszu [?]. Opis dotyczy tzw. kurnej chaty:

W takiej chałupie paliło się na nalepie; dym z nalepy otwartymi drzwiami – otwartymi w czasie palenia ogniska zima-lato – a przede wszystkim dymnikiem w powale uchodził najpierw „na górę”, to znaczy na strych, i dopiero stamtąd różnymi szczelinami na Boży świat. Izba mieszkalna w chałupie dziadka Szury była ogromna i – jak byśmy to dziś powiedzieli – pakowna. Mieszkała w niej liczna rodzina, bo obydwójce dziadkowie, syn z żoną i kilkorgiem dzieci (...) tylko w części izby. W drugiej części izby stało bydło i barany, w samym kącie jeszcze dwie świnię. Tylko w zimie, na lato bowiem wypędzali je na pole. Znaczną część izby zajmowała wspomniana już nalepa. Była to monumentalna budowla, zestawiona solidnie z łupanego kamienia i gliny. Na jej wyższej kondygnacji, na wierzchołku pieca chlebowego, w zimie najchętniej przebywali dziadkowie z małymi wnukami; ciepło tam było i nikt ich nie potrącał. (...) Ludzka część izby miała klepisko zrobione z gliny ubitej na kamień. W jednym kącie było rozległe „wyrko”, wspólne łoże dla znacznej części rodziny. W drugim zaś stało na półkach lub jakoś tam wisiało – często na celowo pozostawionych sękach – naczynie do gotowania i jedzenia. (...) Parę glinianych garnków i kilka misek; to wszystko. Przy ścianie frontowej, w której błyszczało małe okienko, stała długa i szeroka ława. Siadało się na niej w czasie szycia czy innej „siedzącej” roboty, do jedzenia – wówczas dosuwało się do ławy pniaki, na których stawiano miski z jadłem – w nocy zaś na tej ławie spały starsze dzieci. (...) Bydło stało przy ścianie bez okien, między nalepą a zagrodą dla owiec i świń. Tu nie było klepiska, bo to rychło zamieniłoby się w bajoro. (...) Pod nalepą była jeszcze „gruba”. Na samym jej końcu, już całkowicie ciemnym, kryły się króliki, godnie współżyjące z bydłem i z nim się wspólnie karmiące. (...) W izbie mieszkał jeszcze kot, ale ten przychodził raczej tylko spać, wygrzać się na nalepie i mleka napić.

Czy na Mazowszu chaty wyglądały podobnie?

³⁰ Franciszek Kotula, *Po Rzeszowskim Podgórzu błędząc*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1974, s. 63–65.

Rzemiosło i handel

Działalność rzemieślnicza na Mazowszu, w średniowieczu była w powijakach, a szlaki handlowe były dopiero tworzone, m.in. przez kupców z miast krzyżackich i koncentrowały się wzdłuż spławnych rzek, głównie Wisły. Z tych względów gospodarcza siła Mazowsza była stosunkowo niewielka, co w istotny sposób ograniczało możliwości inwestycyjne lokalnych władców, a to nie tylko utrudniało budowę zamków i murów obronnych, ale sprawiło, że praktycznie do II wojny światowej na Mazowszu dominowało budownictwo drewniane.

Słabo rozwinięte było rzemiosło, co wiązało się głównie z brakiem metali. Nieliczne miejsca występowania rudy darniowej, w minimalnym stopniu zaspokajały potrzeby gospodarki Mazowsza. Niemniej jednak, kowale należeli do nielicznego grona rzemieślników związanych z obróbką żelaza. W niewielkiej skali zajmowano się tkactwem, a jeżeli już, to produkcją najprostszych tkanin. Spis towarów wywożonych do Gdańska świadczy, że obróbka drewna na klepki oraz maszty była bodajże jedyną produkcją rzemieślniczą Mazowsza na „eksport” (nie licząc oczywiście produktów rolnych i leśnych).

Zważywszy na fakt, iż na Mazowszu ogromna część mieszkańców przynależała do stanu rycerskiego/szlacheckiego, mającego prawo noszenia i posługiwania się bronią, co było wynikiem długoletniej polityki książąt mazowieckich, dążących do zapewnienia bezpieczeństwa swojej dzielnicy, zdumiewa niewielka liczba rzemieślników tzw. zawodów zbrojeniowych. Aleksander Bołdyrew³¹ ustalił, iż w XVI wieku na Mazowszu łącznie pracowało „130 rzemieślników parających się kunsztami zbrojeniowymi”, takimi jak produkcja uzbrojenia zaczepnego i ochronnego oraz produkcja rzędów końskich i oporządzenia jeździeckiego. Przy czym tą ostatnią specjalnością parało się 80 rzemieślników, czyli 61,5% wszystkich. Producentów uzbrojenia zaczepnego było 48, w tym dwóch wytwarzających kusze, ale nie odnotowano ani jednego rusznikarza.

Na Mazowszu w XVI wieku (33,5 tys. km²) jeden rzemieślnik branży zbrojeniowej przypadał na 257,7 km². Bołdyrew ustalił także,

³¹ Aleksander Bołdyrew, *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2005, s. 213–214.

że aż 53% wszystkich rzemieślników tej branży pracowało wówczas w Warszawie. Można założyć, iż niewielka liczba rzemieślników produkujących uzbrojenie na Mazowszu w drugiej połowie XVI wieku, była wynikiem znikomej produkcji żelaza w tej dzielnicy (jedynie 2 kuźnie)³². Nikła produkcja wynikała natomiast z ubogich i nielicznych rud żelaza (rudy darniowe) na Mazowszu, a tym samym nieopłacalności wytopu i przeróbki żelaza. Sytuację częściowo ratował import stali węgierskiej, styryjskiej, kowarskiej (Kowary k. Jeleniej Góry) i szmidberskiej, ale nie zmieniał to faktu, iż Mazowsze było dzielnicą bardzo ubogą we wszelką działalność związaną z obróbką metali. Przez pewien czas Gdańsk importował żelazo ze Szwecji i rozprowadzał po Polsce, ale w 1553 roku król Gustaw Waza wydał zakaz (uchylony pod koniec XVI w.) wywozu „osmundu” za granicę. W połowie XVI wieku cena jednego cetnara (ok. 50 kg) stali (surowca) kosztowała w Polsce 4–5 florenów (1 fl. = ok. 4,5 g Au).

* * *

Można by postawić tezę, że Mazowsze od prawie tysiąca lat „goni” inne dzielnice Polski pod względem gospodarczym i cywilizacyjnym. Najczęściej nie zauważa się, że w jego dziejach bywały okresy względnej *prosperity*. Gal Anonim w swojej *Kronice Polskiej* podał np., iż w czasach tzw. powstania ludowego na początku XI wieku, z ogarniętego wojną i głodem państwa Piastów – uciekano „za Wisłę na Mazowsze”. Mazowszanie zasiedlili i zaludnili znaczne obszary na wschód i północ od historycznego Mazowsza, na Podlasiu, a nawet na terenach obecnej Białorusi, jak również na południowych krańcach ziem pruskich. Pozytywną opinię o Mazowszu, jego społeczeństwie i gospodarce wyraził m.in. Stanisław Pazyra w rozdziale I (*Rola i znaczenie Mazowsza w dziejach dawnej Polski*) książki *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Święckiego*. Tak więc teza profesora Miłobędzkiego o tym, że Mazowsze stanowiło wówczas peryferie „łacińskiej” Europy, jest w pełni uzasadniona. Wobec tego, dla prawidłowej oceny wzrostu znaczenia politycznego Mazowsza – nie tylko w okresie średniowiecza – konieczne jest uwzględnienie warunków naturalnych oraz tła gospodarczego i cywilizacyjnego.

³² Anna Żaboklicka-Wąsowicz, *Ziemia Ciechanowska w drugiej poł. XVI i w XVII wieku*, [w:] *Milenium Ciechanowa. Materiały z sesji naukowo-popularnej w dniach 11 i 12 grudnia 1965 r.*, red. S. Pazyra, Ciechanów 1969, s. 59.

* * *

Po zajęciu w 1239 roku Kijowa przez Tatarów, przestał funkcjonować „stary szlak czarnomorski”, biegnący z rejonu Gdańska przez Płock, Zakroczym do obecnego Modlina, a następnie wzdłuż Narwi i Bugu do Brześcia, a dalej na wschód Muchawcem, skąd było niedaleko do dorzecza Dniepru (później powstał tu Kanał Królewski), a Dnieprem przez Kijów do Morza Czarnego. Podboje tatarskie sprawiły, że szlak stał się niebezpieczny, toteż zaczęto poszukiwać lepszego. Pojawił się „nowy szlak czarnomorski”. Wiódł od krzyżackich miast u ujścia Wisły – tak jak poprzedni – do obecnego Modlina, a dalej na południe wzdłuż Wisły do rejonu późniejszego Dębina. Stąd drogą lądową (np.) przez Lublin do Lwowa i dalej do Halicza, a następnie Dniestrem do Morza Czarnego. Szlak o charakterze transkontynentalnym łączył ośrodek gospodarczy rejonu Morza Północnego i Bałtyku (Hanza) z ośrodkiem gospodarczym Konstantynopola i Bagdadu. Miał wielkie znaczenie, szczególnie dla miast położonych nad Wisłą, w tym dla Torunia, Płocka, Wyszogrodu i Zakroczymia, ale także Lublina, Lwowa i Halicza oraz dla późniejszej Warszawy, która powstała jako punkt etapowy nowego szlaku.

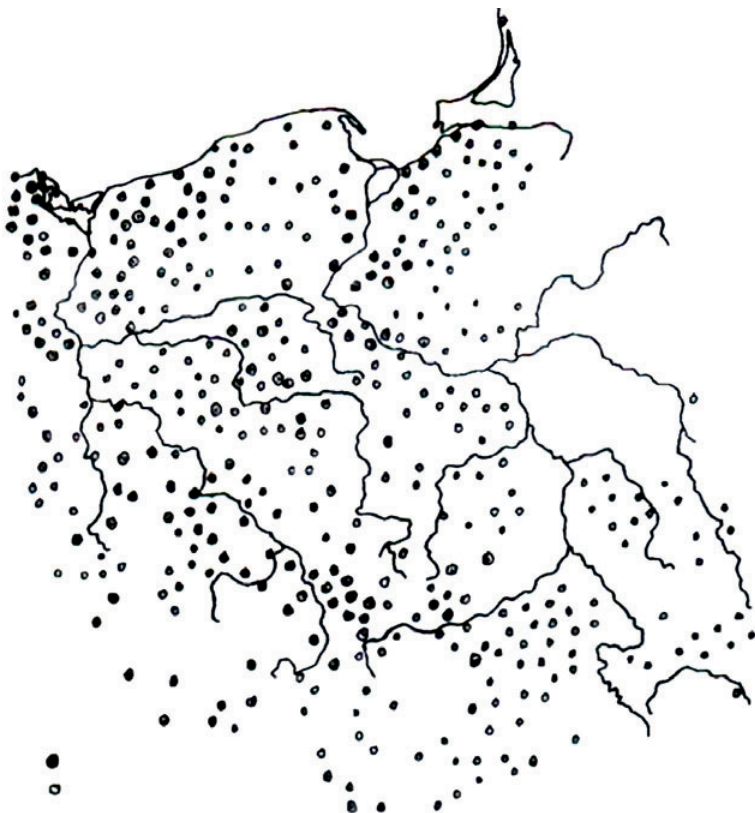
W tym miejscu należy zwrócić uwagę na pracę profesora Tomasa Jasińskiego *Wokół początków Warszawy*³³, który wprawdzie nieco inaczej nazywa obydwie szlaki i przypisuje im trochę inną rolę, ale udowadnia jeszcze większe ich znaczenie. Do wymienionych doliczył on jeszcze „szlak miedziany”, który z rejonu Koszyc i Spiszu na Słowacji wiódł na północ, docierając do Torunia. Początkowo szlak miedziany prowadził z Koszyc do Krakowa, „przez ziemię sieradzką, łęczycką, Toruń, Gdańsk i dalej drogą morską do Flandrii”³⁴. Na przełomie XIII i XIV wieku, w wyniku działań króla (Czech 1278–1305; Polski 1300–1305) Wacława II, szlak omijał Kraków. Z Koszyc zmierzał w kierunku rzeki Poprad (która ma źródła po południowej stronie Karpat) i wzdłuż Popradu na północ³⁵. Trasa szlaku, omijając

³³ Tomasz Jasiński, *Wokół początków Warszawy*, Wydawnictwo Naukowe FNCE, Poznań 2021.

³⁴ Ibidem, s. 143.

³⁵ Rzeka Poprad miała wielkie znaczenie, albowiem jako jedyna przecinała pasmo Beskidu. Rzeka ta w pewnych porach roku stanowiła drogę wodną dla towarów

Kraków, wiodła Wisłą do Torunia, przechodząc przez Warszawę (która wówczas powstała)³⁶. Franciszek Kotula zauważył, iż funkcjonował także szlak węgierski z Bardiowa na Słowacji, a dalej wzdłuż Wisłoki przez Żmigród Nowy i Jasło do Sandomierza³⁷. Profesor Tomasz Jasiński uważa, iż szlak miedziany miał wielki wpływ na rozwój, m.in.

Osadnictwo miejskie na ziemiach polskich w XIII i XIV w.

Źródło: Jeremi T. Królikowski, Jan Rylke, *Společno-kulturowe podstawy gospodarowania przestrzeni*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2010, s. 138.

spławianych z Węgier: miedzi, żelaza, ale także wina. Poprad w okolicach Nowego Sącza (prawa miejskie – 8 listopada 1292 r.) wpada do Dunajca, a ten do Wisły w rejonie Nowego Korczyna. Ta trasa szlaku pozwalała ominąć Kraków.

³⁶ Tomasz Jasiński, *Wokół początków Warszawy...*, op. cit., s. 143–145.

³⁷ Franciszek Kotula, *Po Rzeszowskim Podgórzu...*, op. cit., s. 226.

mazowieckich miast nad Wisłą. Skoro mowa o Waławie II, to warto zauważyć, iż utrzymywał on przyjazne (rodzinne) stosunki z księciem mazowieckim Bolesławem II, który w 1291 roku zawarł małżeństwo z Kunegundą – siostrą Waławia II. Kunegunda wniosła Bolesławowi znaczny posag, co stało się istotnym wsparciem finansowym dla Mazowsza, w tym dla księżęcych inwestycji.

Porównanie dwóch historycznych i podobnych obszarowo dzielnic Polski: Mazowsza i Dolnego Śląska

Liczne wojny i powstania, które przetoczyły się przez Mazowsze, powodowały ogromne zniszczenia. Prawie nie mamy na tym obszarze przykładów murowanej historycznej zabudowy miejskiej, a szczególnie wiejskiej, która byłaby wynikiem nawarstwiania się dorobku kolejnych pokoleń. Na Mazowszu, przez wieki budowano „od zera”. O tym, jak bardzo dostępność trwałych materiałów budowlanych wpływała na standard budownictwa, świadczy porównanie Mazowsza np. z Dolnym Śląskiem, z którym w średniowieczu miało liczne związki, głównie poprzez małżeństwa piastowskich władców obu regionów (obecnej) Polski. „Ze względu na najliczniejsze mariaże mazowiecko-śląskie, księżniczki mazowieckie spoczywają obok swoich mężów, m.in. w Cieszynie, Żaganiu, Brzegu”³⁸.

Dolny Śląsk obecnie to województwo dolnośląskie, a więc prawie 20 tys. kilometrów kwadratowych, zamieszkałych przez niespełna trzy miliony osób. Województwo mazowieckie to 5,4 mln mieszkańców, a powierzchnia 35,7 tys. km². Na Dolnym Śląsku istnieje dziś 91 „ośrodków” mających (aktualnie) prawa miejskie, natomiast na Mazowszu jest ich 92. Na Dolnym Śląsku jedno miasto przypada na 219 km², natomiast na Mazowszu – na 385 km². Dolny Śląsk należał do najbardziej zurbanizowanych terytoriów w tej części Europy. W okresie od XIII do XV wieku około 500 gmin na tym obszarze posiadało prawa miejskie. Już przed 1350 rokiem, 27% ludności Dolnego Śląska mieszkało w ośrodkach miejskich. Podczas gdy na Mazowszu tylko trzy miasta posiadały mury obronne (Warszawa, Płock i Pułtusk), to na Dolnym Śląsku do wyjątków należały miasta bez murów

³⁸ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych mazowieckich...*, op. cit., s. 18.

obronnych (m.in.: Chełmsko Śląskie, Wleń, Lubawka, Cieplice, Nowa Ruda, Leśna, Mirsk, Łądek, Złoty Stok i Milicz).

W drugiej połowie XIX wieku, w miastach na Dolnym Śląsku już prawie nie istniała zabudowa drewniana (była czymś wyjątkowym). Tamtejsze samorządy bardzo wcześnie zorientowały się, że budynki murowane są nie tylko bardziej odporne na ogień, ale także trwalsze i bardziej „dostojne”. W wydanych przez samorząd miasta Jawor w 1556 roku statutach miejskich, znalazł się przepis wspomagający budujących domy murowane cegłą w liczbie 10 000 sztuk. Można przyjąć, że Jawor nie był osamotniony w dziele premiowania inwestorów budynków murowanych. Początek przepisom państwowym, dotyczącym standardu zabudowy, dały w połowie XVIII wieku rozporządzenia króla Fryderyka II Hohenzollerna, zakazujące m.in. krycia miejskich domów gontem (nie mówiąc już o słomie), itd., itd., itd...

Budownictwo Dolnego Śląska od średniowiecza odznaczało się wysokim standardem. Bardzo wiele budynków i budowli wykonanych było z kamienia lub posiadało kamienną elewację. Warto w tym miejscu zauważyć, że w okresie pierwszej stołeczności Warszawy (tj. do 1795 roku), na Krakowskim Przedmieściu, które można określić jako główną (najważniejszą) ulicę Rzeczypospolitej Obojga Narodów, tylko jeden budynek, a konkretnie kościół Karmelitów miał elewację kamienną (inne posiadały jedynie wapienny tynk, jeżeli w ogóle miały). Miasta dolnośląskie były zabudowane domami z kamienia, albowiem w ich najbliższym sąsiedztwie istniały i istnieją bogate złoża wszelkich kopalin, w tym kamienia budowlanego, nie mówiąc już o bogatych złożach kamieni ozdobnych, rud metali, a nawet złota (Złotoryja, Złoty Stok, itd.). Sudety i Pogórze Sudeckie nie odznaczają się żyznymi glebami. Trzeba jednak zauważyć, że już w średniowieczu na tych terenach uprawiano na wielką skalę len, który był surowcem do produkcji płótna. „Uprawa lnu i produkcja płótna dawały chleb niezliczonej ilości wsi w Sudetach i na Pogórzu Sudeckim, a kupcom, którzy nim handlowali bogactwo”³⁹. Był okres, kiedy len określano mianem „śląskiego złota”.

Mazowsze przez wieki nie mogło rywalizować z Dolnym Śląskiem. Gdy jednak zmieniły się reguły „gry”, Mazowsze wyrosło na region

³⁹ Marek Perzyński, *Dolnośląskie zamki, dwory i pałace. Przewodnik dla dociekliwych*, Wrocławski Dom Wydawniczy, Wrocław 2012, s. 54.

o najwyższym w kraju potencjale gospodarczym. W wartościach PKB stanowi on 20% całkowitej wartości krajowej, a w przeliczeniu na mieszkańca – 150% przeciętnej krajowej. Trzeba jednak podkreślić, że powyższe wskaźniki są generowane głównie przez gospodarkę Warszawy i regionu podstołecznego.

Kolejnym zakresem, upoważniającym do pewnych porównań Mazowsza i Dolnego Śląska, jest historia obu regionów, a konkretnie rzecz biorąc „rozdrobienie dzielnicowe”. Profesor Janusz Grabowski, mediewista zatrudniony w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, doliczył się trzydziestu tytułów partykularnych na Mazowszu (łącznie z ziemiami podległymi i zależnymi od Piastów Mazowieckich): bełski, błoński, brzeski, ciechanowski, czerski, gostyniński, grabowiecki, grójecki, horodelski, kolski, kujawski, liwski, lubaczowski, łopatyński, mszczonowski, nurski, płocki, płoński, raciański, rawski, sieciechowski, sochaczewski, sokalski, warecki, warszawski, wiski, wyszogrodzki, zakroczymski, zawkrzeński i żydaczowski⁴⁰.

Podziały w rodzie Piastów mazowieckich trwały około trzystu lat i doprowadziły do dużego rozdrobnienia, co negatywnie wpływało na możliwości polityczne, militarne, gospodarcze i cywilizacyjne poszczególnych księstw.

Wybrane cechy historycznego Mazowsza

Autorzy piszący o dziejach Mazowsza są zgodni, iż obszar ten wyróżniał się spośród innych dzielnic Polski.

Wydaje się, że Mazowsze było tą dzielnicą w obrębie ziem polskich, w której zachowała się bardzo długo zasadnicza „równość” społeczeństwa, a tym samym znaczenie wiecu jako władzy naczelnej było ogromne (...) ⁴¹.

(...) Poczuciu wspólnoty Mazowsza z Koroną nie przeszkadzały pewne odrębności. W okresie panowania książąt wytworzyły się na Mazowszu specyficzne stosunki polityczne i społeczne oraz gospodarcze, które rzutowały na powstanie wielu odrębnych instytucji i urządzeń oraz wytworzenie się mazowieckiego porządku i obyczaju prawnego⁴².

⁴⁰ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 11.

⁴¹ Bogusław Gierlach, *Świt Mazowsza...*, op. cit., s. 55.

⁴² Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit., s. 25.

Szlachta mazowiecka

Położenie Mazowsza na pograniczu z wojowniczymi ludami bałtyckimi sprawiło, że władcy musieli znaleźć sposób na zabezpieczenie swoich ziem. Jednym ze sposobów było osiedlanie w pasie nadgranicznym ludzi wolnych, zobowiązanych do czynnej obrony terytorium księstwa. To osadnictwo stało się jedną z cech charakterystycznych Mazowsza; pojawiła się bardzo liczna drobna szlachta, nazywana często szlachtą zagrodową. Na podstawie szacunkowych obliczeń, przeprowadzonych dla różnych polskich prowincji w XVI wieku, okazało się, że procentowy udział ludności szlacheckiej w ogólnej liczbie mieszkańców Mazowsza wynosił 23,4%. W tym samym okresie szlachta w Małopolsce stanowiła ok. 4,6% ogółu ludności, a w Wielkopolsce – 5,6%. Znakomita większość mazowieckiej szlachty osobiście uprawiała ziemię i z reguły nie posiadała kmieci. Największe skupienie szlachty zagrodowej występowało w ziemi ciechanowskiej, gdzie aż 38,38% (w powiecie przasnyskim – 42,18%) ogółu łańów, należało do tej kategorii ludności⁴³. W informatorze (z 1849 r.) dla rosyjskich dowódców, na temat tej grupy szlachty napisano: „Właśnie ta grupa mieszkańców guberni jest niezwykle biedna; większość posiada działki ziemi nieprzekraczające 2 lub nawet jednej dziesięciny (1 dziesięcina = 1,09 ha – przyp. L.K.), a część dysponuje jedynie przydomowym zagonikiem. Polscy chłopci mają przysłowie określające biedę szlachty zagonowej (zagrodowej – przyp. L. K.): »Jak pies usiądzie na dziedzictwie szlachcica, to ogon za granicą trzyma«”⁴⁴.

Tomasz Jurek – polski profesor, historyk mediewista, o przyczynach takiego stanu rzeczy napisał m.in.:

Przychodzą bowiem z wielkiej biedy, nie znają dobrego jadła i napitku, piją zwykłą wodę. Kradną więc, palą, a nawet mordują. Uwodzą też dziewczyny i matrony, które porzucają mężów, by za takimi pobiec w świat. (...) Stałe zagrożenie najazdami ze wschodu powodowało też kształtowanie się tam społeczeństwa żyjącego w pogotowiu wojennym, ze specyficzną instytucją masowego osadnictwa

⁴³ Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit., s. 36.

⁴⁴ „Przegląd Wojskowo-Statystyczny Imperium Rosyjskiego”, tom 15, część 2 *Gubernia Płocka*, Sankt Petersburg 1849, polskie wydanie, przekład, redakcja i wprowadzenie Michał Trubas, nakładem Towarzystwa Naukowego Płockiego, Płock 2014, s. 102.

rycerskiego na kresach. (...) Mazurzy gwałtownie szukali poprawy swego bytu i zasiedlali leżące dalej na wschód Podlasie, emigrowali na Ruś czy Litwę, najmowali się na służbę u możnych panów, służyli w wojskach zaciężnych czy licznie posyłali synów na studia do Krakowa. (...) Mazowszanie przyjeżdżali do Polski, służyli tu, żenili się z miejscowymi pannami, a wszystko to na pewno z myślą o zarobku i karierze⁴⁵.

Uważa się, że na inkorporacji Mazowsza do Korony najbardziej zyskały masy drobnej szlachty mazowieckiej. Wynikało to m.in. z przywileju piotrkowskiego z 1529 roku, na mocy którego szlachta mazowiecka została zrównana w prawach ze szlachtą z pozostałych ziem polskich oraz uwolniona od świadczeń na rzecz książąt mazowieckich. „(...) szlachta mazowiecka odznacza się zadzierzystością charakteru, chętnie zaciąga się do wojska; nigdy nie zabrakło królowi polskiemu z tej dzielnicy bardzo dzielnych dowódców (...) Albowiem waleczny ten naród, żywiący raczej pogardę dla śmierci, ponad wszystkie sztuki ceni chwałę wojenną”⁴⁶.

Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie. Fot. L. Królikowski

⁴⁵ Tomasz Jurek, *Ziemia występku i zawiści. Stereotyp Mazowsza i Mazowszan w późnym średniowieczu*, [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 2021(1), s. 59–60.

⁴⁶ Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit., s. 195–196.

W Ciechanowie, celem zachowania pamięci o tym fenomenie socjologicznym, istnieje (od 1998 r.) Muzeum Szlachty Mazowieckiej. Ulokowane jest w wolnostojącym budynku przy ul. Warszawskiej 61.

* * *

Współczesne uwarunkowania komunikacyjne sprawiły, że dostępność do wszelkich zasobów w skali całego państwa jest podobna. Funkcjonowanie Mazowsza w strukturze unitarnego państwa polskiego, a szczególnie odrodzenie samorządu terytorialnego (1990 r.), otworzyło przed tą dzielnicą niespotykane wcześniej możliwości, które w ogromnym stopniu zostały wykorzystane. Możliwości rozwoju poszczególnych regionów wzrosły istotnie z dniem 1 stycznia 1999 roku, gdy wdrożono drugi etap reformy samorządowej. Zmniejszono wówczas liczbę województw z 49 do 16. Ograniczono także rolę wojewodów, czyli władzy centralnej w województwach, na rzecz marszałków województw oraz samorządów wojewódzkich. Struktury te wyposażono we własne fundusze, będące udziałem w podatkach dochodowych od osób fizycznych (PIT) oraz osób prawnych (CIT), a także dotacje i subwencje z budżetu państwa. Po tej reformie, to nie zasoby ziemi, ale „kapitał ludzki” decyduje o zamożności regionów. Mazowsze potwierdza tę tezę.

I. O KSIĄŻĘCYM MAZOWSZU

Mazowsze w pierwszych wiekach państwa polskiego było dzielnicą zapóźnioną cywilizacyjnie, szczególnie w zakresie kultury materialnej. Było to skutkiem m.in. bycia pograniczem z wojowniczą Litwą oraz równie wojowniczymi Jaćwingami i Prusami. Ludy te w dużej mierze żyły z wojen, toteż ich częste najazdy na sąsiadów, w tym Mazowszan, były nadzwyczaj niszczycielskie. Uważa się, że najazdy na Mazowsze, które miały miejsce ok. połowy XIII wieku, pozostawiły kraj „jak po najeździe Tatarów”. Kraj zniszczony i ograbiony zarówno z mienia, jak też ludzi. Na nieszczęścia wynikające z obecności pogańskich sąsiadów nałożyły się podobne niedole, będące wynikiem sprowadzenia nad Wisłę Krzyżaków, co miało miejsce w 1226 roku, jak również skutki niejako naturalne, jak głód, który w 1279 roku objął

Polska, zabytki architektury romańskiej. Źródło: Internet

ziemie polskie, Ruś i kraje Bałtów, a w 1288 roku pomór, który dotknął ziemie polskie, ruskie i inne opanowane przez Mongołów⁴⁷.

Jeżeli na ten katastroficzny obraz nałożymy informacje o naturalnym ubóstwie znacznych połaci Mazowsza, o jałowych glebach i braku bogactw mineralnych, to otrzymamy wizerunek dzielnicy, którą na ponad trzysta lat otrzymali w posiadanie mazowieccy Piastowie. Zapóźnienie cywilizacyjne, szczególnie na wschodnim Mazowszu, przejawia się m.in. znikomą liczbą miast (w porównaniu z innymi dzielnicami) oraz zabytków architektury z epoki romańskiej. Niewiele lepiej było w epoce gotyku. „(...) spośród około 50 murowanych kościołów większość to fundacje duchownych i rycerstwa XVI wieku”⁴⁸.

Na ogromnym obszarze wschodniego brzegu Wisły, od granicy z Prusami do ujścia Wieprza, odnotowane są tylko dwa zabytki romańskie – kościoły w Płocku i Czerwińsku. Szczególnie uboga w osadnictwo była część wschodniego Mazowsza od łuku Bugu na północy do dolnego biegu Wieprza na południu. Na tym obszarze historycy architektury nie odnotowali ani jednego miasta założonego w XIII i XIV w.

Jednocześnie dowiadujemy się, że około połowy XIV w. książęta mazowieccy podejmują wielki program inwestycyjny, budując prawie jednocześnie mury obronne wokół Warszawy oraz wznosząc murowane zamki w Warszawie, Czersku, Ciechanowie, Zakroczymiu, Wyszogrodzie, Rawie Mazowieckiej, Wiźnie i Liwie. W Polsce w tym okresie panował Kazimierz Wielki, który prowadził inwestycje na nieporównywalnie większą skalę (także w królewskim wówczas Płocku), ale w jaki sposób biedne Mazowsze zdobyło się na inwestycje o skali ani wcześniej, ani później niespotykanej?

W tym miejscu, niektórzy badacze, zwracają uwagę na międzynarodowe uzgodnienia, które zawarte zostały na zamku w Trenczynie (obecnie Słowacja), a następnie w Wyszehradzie (Węgry) ok. połowy XIV w. Układ w Trenczynie zawarty został 24 sierpnia 1335 r. pomiędzy reprezentantami króla Kazimierza Wielkiego oraz królem Czech Janem Luk-

⁴⁷ Adrian Jusupović, *Kronika halicko-wołyńska...*, op. cit., Aneks, Tabela chronologiczna.

⁴⁸ Przemysław Mrozowski, *Fundacje artystyczne książąt mazowieckich u schyłku średniowiecza (1450–1526)*, [w:] „Rocznik Warszawski” XVIII, PIW, Warszawa 1985, s. 6.

semburskim i jego synem Karolem w obecności króla Węgier Karola Roberta. Polski monarcha uznał zwierzchność Jana Luksemburskiego nad większością księstw śląskich oraz księstwem płockim, księcia Wacława – syna Bolesława II i czeskiej królowny Kunegundy, córki króla czeskiego Przemysława Otokara II. Księstwo płockie z Płockiem, Wyszogrodem i Gostyninem było przekazane Janowi Luksemburskiemu w lenno w wyniku przegranej przez Mazowszan wojny z połączonymi wojskami krzyżackimi i czeskimi. To lenno zostało w 1335 r. potwierdzone w Trenczynie, a następnie 12 listopada 1335 r. w Wyszehradzie. W zjeździe monarchów w Wyszehradzie w listopadzie 1335 r. brał udział król Kazimierz Wielki, król Czech Jan Luksemburski oraz król Węgier Karol Robert. W Wyszehradzie Kazimierz Wielki zgodził się zapłacić Janowi Luksemburskiemu 20 tys. kop groszy praskich, za odstąpienie od używania tytułu króla Polski. Miała więc miejsce rekompensata pieniężna za zrzeczenie się prawa do tytułu, który, formalnie należał do Jana Luksemburskiego. Uzgodniono tam także, że Zakon Krzyżacki ma zwrócić Polsce Kujawy i ziemię dobrzyńską, a Polska Zakonowi Krzyżackiemu ziemie: pomorską, chełmińską i michałowską. Ugoda wyszehradzka nie zadowoliła króla Kazimierza, który wniósł skargę do Stolicy Apostolskiej. W jej wyniku papież Benedykt II wysłał swoich przedstawicieli do Polski, którzy postanowili rozstrzygnąć spór przez sąd, na którego siedzibę wyznaczono Warszawę na terenie neutralnego wówczas Mazowsza. Wyrok ogłoszony został 15 września 1339 r. w kościele parafialnym św. Jana Chrzciciela w Warszawie. Sąd przyznał królowi Kazimierzowi i Królestwu Polskiemu ziemie: pomorską, chełmińską, michałowską, kujawską i dobrzyńską, a mistrza i Krzyżaków skazał na 194,5 tys. grzywien polskiej wagi i monety oraz 1 600 grzywien z racji poniesionych wydatków⁴⁹.

Podczas drugiego zjazdu w Wyszehradzie w 1338 lub 1339 roku, oprócz wymienionych wcześniej władców obecny był Bolesław Jerzy II Trojdenowicz, w tym czasie władca Księstwa Halicko-Włodzimierskiego. Z tej przyczyny, oprócz spraw, które nie są przedmiotem niniejszych rozważań, podjęta była kwestia dziedzictwa Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, w przypadku bezpotomnej śmierci Jerzego II.

⁴⁹ *Polska Jana Długosza*, red. naukowy Henryk Samsonowicz, PWN, Warszawa 1984, s. 141–143.

Był on synem mazowieckiego księcia Trojdena i Marii⁵⁰, siostry ostatnich władców Halicza z rodu Rurykowiczów (Lwa i Andrzeja). Po ich bezpotomnej śmierci, najpoważniejszym pretendentem do spadku po halickich Rurykowiczach był właśnie Bolesław Jerzy.

Ziemie podległe Romanowiczom (jednej z linii Rurykowiczów), umownie nazwane Księstwem Halicko-Włodzimierskim, były łąkowym kąskiem dla jego sąsiadów. Sięgały (przy maksymalnym zasięgu) od Grodna i Drohiczyna na północy, do ujścia Dniestru do Morza Czarnego, gdzie księstwo miało dwa porty – Kaffę i Białogród.

Na zjeździe w Wyszehradzie (1338 r.), Bolesław Jerzy – *dux terra Russie, Galicie et Lodomerie* – zawarł porozumienie z królami: Polski – Kazimierzem i Węgier – Karolem Robertem, że po ewentualnej jego bezpotomnej śmierci, prawo do księstwa otrzyma król Kazimierz. Natomiast król Polski przyrzekł, że po jego (króla) bezpotomnej śmierci, syn Karola Roberta – Ludwik otrzyma polską koronę. Bolesław Jerzy rzeczywiście niebawem zszedł bezpotomnie. Stało się to 21 marca 1340 roku we Włodzimierzu Wołyńskim, rozpoczynając zmagania polsko-litewsko-węgierskie o spadek. „Tytułatura halicka i włodzimierska była używana również przez Andewagenów w XIV w., a w późniejszym okresie przez Habsburgów. W 1741 r. cesarzowa Maria Teresa przyjęła tytuł królowej Galicji i Lodomerii, zaś w 1769 r. włączyła do swej pieczęci majestatyczne herby Księstwa Halickiego i Księstwa Włodzimierskiego”⁵¹.

W tym miejscu można postawić zasadne pytanie: skoro najbardziej naturalnym spadkobiorcą Bolesława Jerzego była jego mazowiecka rodzina, to czy zrzeczenie się „spadku” na rzecz króla Polski odbyło się bez finansowej rekompensaty, tak jak było to wówczas w zwyczaju?

Wiemy, iż zrzeczenie się przez Jana Luksemburskiego prawa do tytułu króla Polski, kosztowało Kazimierza Wielkiego 20 tysięcy kop groszy praskich⁵². Czy zatem zrzeczenie się praw do bogatego i dużego obszarowo Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, nie było powodem do finansowego zadośćuczynienia Piastom mazowieckim?

⁵⁰ Matką Marii była Eufemia – żona Jerzego Lwowica, a siostra Władysława Łokietka.

⁵¹ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i książynich...*, op. cit., s. 107.

⁵² W XIV w. 1 grosz praski (gp.) zawierał 3,5 g czystego srebra (później silnie się zdewaluował, osiągając na początku XVI w. wartość 1gp = 1,255 g Ag). W połowie XIV w. 20 tys. kop gp. = ok. 4,2 ton czystego srebra.

Inny przykład tego typu transakcji: wnuk ks. Trojdena – ks. Siemowit IV, przekazał 26 maja 1398 roku parze królewskiej – Jadwidze i Władysławowi (Jagiello) dokument zawierający jego zrzeczenie się praw do Kujaw, za rekompensatę w wysokości 10 tys. kop groszy praskich, tj. 2,1 tony czystego srebra.

Spadkobiercami Bolesława Jerzego byli jego rodzice: Trojden I i Maria oraz bracia: Siemowit III (1320–1381) i Kazimierz I (1329/1331–1355). Pretensje do spadku mieli także Litwini, albowiem żoną Bolesława Jerzego była Eufemia, córka wielkiego księcia Litwy Gedymina, która była siostrą królowej Polski Aldony (żony Kazimierza Wielkiego) oraz wielkich książąt litewskich Kiejstuta i Olgierda. Również Węgrzy mieli od dawna roszczenia do ruskiego dziedzictwa. Wynikało to głównie z faktu, że już w 1206 roku węgierski władca Andrzej II podporządkował sobie te ziemie, tytułując się królem halicko-włodzimierskim (*rex Galiciae et Lodomeriae*). Według niepotwierdzonego przekazu, wdowa po Bolesławie Jerzym – Eufemia (także pretendentka do spadku) zginęła śmiercią tragiczną 5 lutego 1342 roku, utopiona przez Rusinów w Wiśle pod Zawichostem i została pochowana w jednym z tamtejszych kościołów.

Jeżeli rzeczywiście król Kazimierz Wielki zrekompensował Piastom mazowieckim odstąpienie od roszczeń do Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, a potwierdza to prof. Janusz Grabowski w wielokrotnie cytowanej tu pracy⁵³, to nie dziwi rozmach inwestycyjny książąt mazowieckich, obserwowany przez około pół wieku, poczynając od około połowy XIV wieku.

Ciekawostką jest także to, że książęta mazowieccy do samego końca istnienia księstwa, w tytulaturze przywoływali także Ruś. Bodajże pierwszym władcą był (najprawdopodobniej) Siemowit IV, który w 1383 roku wprowadził do swoich dokumentów tytulaturę ruską, „nawiązując tym samym do tego tytułu używanego przez swojego stryja Bolesława Jerzego II oraz króla Kazimierza Wielkiego – przedstawicieli tej samej dynastii piastowskiej”⁵⁴. Później odnosiło się to nie do całego Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, ale tylko do jego części, tj. Księstwa Bełskiego. Księstwo to w 1388 roku przekazał król

⁵³ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., m.in. s. 78.

⁵⁴ Ibidem, s. 159.

Władysław Jagiełło jako posag swojej siostrze Aleksandrze, która wyszła za mazowieckiego księcia Siemowita IV. Długosz twierdzi natomiast, że była to rekompensata za zrzeczenie się przez Siemowita IV pretensji do tronu polskiego. „Formalny dokument nadania ziemi bełskiej wystawiony został dopiero w styczniu 1396 r.”⁵⁵.

Tytułatury ruskiej używał wspomniany wyżej Siemowit IV (ok. 1352–1426) – *dux Mazovie et Russiaedux etc.*, jak również Aleksandra Olgierdówna (1368/1370–1434) – *ducissa Dei gracia Masouiae, Russie, Belze*, Siemowit V (ok. 1389–1442), Włodzisław I (ok. 1406/1409–1455), później Bolesław IV (ok. 1420–1454) – *dux Masovie et Russie terrarum etc.*, Kazimierz II (1401/1403–1442). Czyniła to także Anna Konradowa (1475/1476–1522) – m.in. na średniej pieczęci herbowej Anny występowała tytułatura mazowiecka i ruska, a także jej córka – Anna Konradówna (1498–1557), która przez pierwsze tygodnie (marzec – sierpień 1526 r.) po śmierci Janusza III, ostatniego Piasta na Mazowszu, występowała jako „Anna, z Bożej łaski książę Mazowsza i Rusi” (*Anna Dei gracia dux Mazouie Russie etc.*)⁵⁶.

* * *

Przypominając mazowiecko-ruskie kontakty w średniowieczu, należy nawiązać do *Kroniki halicko-włodzimierskiej*, „dokumentu” przedstawiającego dzieje władztwa Romanowiczów nad południowo-zachodnimi krańcami Rusi w XIII wieku. Dariusz Dąbrowski i Adrian Jusipović, którzy na przełomie XX i XXI w. dokonali kolejnego przekładu tego źródła oraz opatrzyli go wstępem i komentarzami (Wydawnictwo „Avalon”), podkreślili szczególną jego rolę, także dla dziejów Polski. Napisali m.in., że „(...) źródło wypełnia dotkliwą lukę w przekazach polskich, szczególnie nieistniejących mazowieckich”⁵⁷. Nieco dalej dodali, że *Kronika* przedstawia XIII-wieczne kontakty Romanowiczów, m.in. z władcami Polski, a szczególnie z władcami

⁵⁵ *Polska Jana Długosza*, red. naukowy Henryk Samsonowicz, PWN, Warszawa 1984, s. 441–442 oraz przypis 67.

⁵⁶ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 347.

⁵⁷ *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, tłumaczenie, wstęp i komentarze Dariusz Dąbrowski i Adrian Jusipović, Wydawnictwo „Avalon”, Kraków – Warszawa 2017, s. 79.

Mazowsza, w tym z Leszkiem Białym, Bolesławem Wstydlwym, Konradem Mazowieckim oraz jego synami – Bolesławem i Siemowitem, a także wnukami – Konradem II i Bolesławem II. Piszą, że „(...) często są to informacje jedyne w swoim rodzaju, nie mające analogii w naszych przekazach krajowych”⁵⁸.

Dąbrowski i Jusipović w swoim komentarzu zwrócili uwagę na jeszcze jedną kwestię – na kontakty Rusi halicko-włodzimierskiej z sąsiadami. Wykazali, że najbardziej aktywne były one z Węgrami i Polską, z prawie całkowitym pominięciem ruskich księstw na wschodzie i północy. „Zwróćmy uwagę, że na kartach naszego źródła (tj. *Kroniki* – przyp. L.K.) – za jednym wyjątkiem – nie pojawia się Nowogród Wielki, a Połock nie jest wzmiankowany zupełnie”⁵⁹.

Poruszając kwestię książęcych stolic Mazowsza należy podkreślić, że w czasach istnienia książęcego Mazowsza, model sprawowania władzy był całkowicie różny od obecnego. Władca nieustannie podróżował po kraju odwiedzając jego poszczególne ośrodki. Zapoznając się ze stanem gospodarki w poszczególnych ziemiach, książę prowadził osobiście politykę personalną przy obsadzaniu kierowniczych stanowisk; uczestniczył w sądach wyższej instancji i w wiecach, tj. lokalnych zgromadzeniach „obywateli”. Kierował budową zamków, ale także kościołów, których był fundatorem. Wysłuchiwał skarg poddanych oraz przyjmował lokalnych dostojników w swoich zamkach, ale częściej w licznych książęcych dworach, rozrzuconych po całym państwie. Książęta mazowieccy, obejmując władzę w podległych ziemiach, dokonywali uroczystego ingresu. Dawało to poddanym możliwość osobistego poznania władcy. Tak więc, oprócz licznych dworów i zamków, książęta mazowieccy posiadali w większości ziem „stałe”, tj. najważniejsze siedziby w kilku wybranych miastach, które zapewniały właściwy poziom usług dla dworu, ale także odpowiedni standard obsługi „kancelaryjnej” dworu i księcia. Dlatego też nie dziwi, że przez wieki bezkonkurencyjny był Płock, jego kupcy i rzemieślnicy, ale przede wszystkim dwór biskupi z dużą liczbą wykształconych duchownych oraz szkołą, zapewniającą kadry nie tylko dla biskupa, jego dworu, sądu biskupiego oraz administracji diecezjalnej, ale także dla

⁵⁸ *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów...*, op. cit., s. 80.

⁵⁹ Ibidem, s. 78.

dworu książęcego i kancelarii książęcej. Biskupstwo płockie było najważniejsze na Mazowszu, toteż siedziby książęce w innych ośrodkach uzależnione były głównie, możliwością pozyskania „wykwalifikowanych kadr”, które zapewniały przeważnie lokowane w tych ośrodkach zgromadzenia zakonne. Warszawa, która wprawdzie nie była stolicą diecezji, to jednak już dosyć wcześnie, aż do końca XVIII wieku była siedzibą kilku zgromadzeń zakonnych, co stało się jej atutem w walce o pozyskanie miana stolicy Mazowsza.

I.1. O niektórych mazowieckich Piastach

Najogólniej można powiedzieć, że Mazowsze książęce dzieliło się na dwa obszary: Mazowsze Zachodnie ze stolicą w Płocku oraz Mazowsze Wschodnie ze stolicą w Czersku, a później w Warszawie (czyli, jak chce B. Gierlach – Mazowsze właściwe i tereny czerskie). Były okresy jednego Mazowsza, wówczas stolica (najczęściej) mieściła się w Płocku. Profesor Janusz Grabowski doliczył się 75 Piastów mazowieckich. „Należy przy tym pamiętać, że jest to liczba niepełna z powodu ubóstwa źródeł i zgonu licznych Piastów w wieku niemowlęcym i dziecięcym”⁶⁰.

Władcy poszczególnych części Mazowsza prowadzili politykę, szczególnie zewnętrzną, z punktu widzenia interesów dzielnicy, którą władali, ale nie tylko. W pewnych okresach walczyli o osobiste korzyści i godności w skali całej Polski. W okresie rozbicia dzielnicowego, mazowieccy książęta: Konrad I, Konrad II i Bolesław II byli pretendentami do tronu krakowskiego, a później konkurowali o tę godność z Jagiellonami. Trzech Piastów mazowieckich (Henryk Siemowitowicz, Aleksander Siemowitowicz, Kazimierz III Bolesławowicz) uzyskało godność biskupa, a jeden z nich (Aleksander 1394/1395–1444) w 1423 roku został biskupem trydenckim, natomiast w 1440 mianowany został przez papieża Feliksa V – kardynałem. Zmarł w Wiedniu, 2 czerwca 1444 roku, a będąc proboszczem kościoła parafialnego św. Szczepana, został pochowany w tej świątyni (obecnie katedra wiedeńska).

Mazowsze było formalnie (do pewnego czasu) suwerennym państwem, ale na międzynarodowej arenie najczęściej wspierało interesy państwa polskiego (Korony).

⁶⁰ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 12.

Pomimo bliskich stosunków z Zakonem Siemowit IV rzetelnie wypełniał obowiązki lennika króla polskiego. W 1399 r. wziął udział, z inspiracji Jagiełły, w wyprawie na Morawy przeciwko margrabiemu Jostowi, sojusznikowi Zygmunta Luksemburskiego. (...) W czasie konfliktu polsko-krzyżackiego (1409–1411) książę opowiedział się jednoznacznie jako lennik polski po stronie polsko-litewskiej, a w bitwie pod Grunwaldem 15 lipca 1410 r. wzięły udział dwie chorągwie z jego księstwa oraz jego najstarszy syn Siemowit V. Dlatego Siemowit IV otrzymał od króla polskiego po zwycięskiej bitwie dwa zamki krzyżackie na pograniczu Mazowsza: Działdowo i Szczytno (zostały one wkrótce utracone)⁶¹.

a) Konrad I

W historii Polski, książę Konrad I (1187/1188–1247) jest bodajże najbardziej znanym władcą Mazowsza, ale postrzegany jest wyjątkowo negatywnie, albowiem jego obarcza się winą za sprowadzenie Zakonu Krzyżackiego (Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie – łac. *Ordo domus Sanctae Mariae Theutonicorum*...) do Polski w 1226 roku. Wcześniej, bo w roku 1208 Konrad wspólnie z Leszkiem Białym i ruskim księciem Aleksandrem Wsiewłodowiczem, dokonali najazdu na Włodzimierz (Wołyński), gdzie na książęcym tronie osadzili Aleksandra. W 1229 roku, Konrad z ruskimi książętami z rodu Romanowiczów (potomków Romana halickiego), przeprowadził wyprawę wojenną na Kalisz. Zimą 1245/1246 Konrad wspólnie z młodszym synem Romana halickiego – Wasylkiem (mężem swojej córki Dubrawki), przeprowadził podobną wyprawę na Jaćwingów⁶².

Krzyżacy sprowadzeni zostali z Siedmiogrodu, gdzie przebywali na zaproszenie króla Węgier Andrzeja II (1176–1235), po wypędzeniu ich (Krzyżaków) z Palestyny. Miało to miejsce w 1211 roku. Król Andrzej II ulokował ich na południowym wschodzie Siedmiogrodu; obdarował zakonników licznymi przywilejami, m.in. prawem sprowadzania osadników, budowania grodów i miast, organizowania targów i własnego sądownictwa, eksploatacji złóż srebra i złota. Zwolnił ich także ze świadczeń na rzecz dworu i opłat skarbowych. Krzyżacy zbu-

⁶¹ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 161.

⁶² Wszystkie dane za: Jusupović Adrian, *Kronika halicko-wołyńska...*, op. cit., aneks, tablica chronologiczna.

dowali wówczas w Transylwanii liczne zamki i miasta, a wśród nich Marienburg (rum. Feldioara), który był siedzibą komtura krajowego oraz Kronstadt (Braszków). Kontynuowali akcję osadniczą, wykorzystując do tego celu licznych przybyszów z Niemiec. Król nałożył na Krzyżaków obowiązek obrony kraju przed Połowcami, z czego się wywiązali. Krzyżacy szybko i sprawnie zagospodarowali się w Siedmiogrodzie, ale król Andrzej zauważył, że ich celem jest budowa w tym bogatym regionie, własnego państwa. Po bezowocnych działaniach dyplomatycznych, Andrzej II w roku 1225 wkroczył z wojskiem do posiadłości zakonu i zmusił Krzyżaków do opuszczenia kraju. Wówczas – jak wiemy – nasz mazowiecki książę Konrad zaprosił (podobno za namową Jadwigi Śląskiej) rycerzy zakonnych do Polski (1226 r.), z nadzieją, że podejmą oni walkę z Prusami nękającymi Mazowsze ciągłymi najazdami. Zakon kierowany w tym czasie przez zdolnego i energicznego wielkiego mistrza Hermanna von Salzę, mającego poparcie papieża oraz cesarza Fryderyka II Hohenstaufa, bardzo szybko wszedł na drogę uniezależnienia się od mazowieckich władców. Sprzyjała temu okoliczność, że ambitny Konrad I bardziej interesował się Krakowem, niż przybyszami na ziemi chełmińskiej.

Początkowo niewielki oddział braci zakonu niemieckiego, przy pomocy rycerstwa europejskiego przybywającego na krucjaty, w ciągu dziesięciu lat zdołał dotrzeć wzdłuż wybrzeża morskiego aż do Sambii. Na zdobytych terenach zakładano grody-zamki i obsadzano je stałą załogą. Zamki pozwalały na kontrole przyległych obszarów i stanowiły bazę dla kolejnych wypraw. W ten sposób powstały: Toruń, Chełmno, Kwidzyn, Elbląg⁶³.

Zakon Krzyżacki systematycznie i z uporem budował swoje państwo, przekształcając je po wiekach w świeckie Prusy, które stały się bodajże głównym inspiratorem rozbioru Rzeczypospolitej w końcu XVIII wieku. Niestety, proces ten zapoczątkował mazowiecki książę Konrad I. Warto zauważyć, że przeprowadzona w 1525 roku sekularyzacja (Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie) położyła kres istnieniu państwa zakonnego, ale nie oznaczała prawnej likwidacji Zakonu. Znalazł on siedziby w „krajach niemieckich”, głównie należących do Habsburgów. Jedną z siedzib od

⁶³ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 24–25.

1696 roku znajdowała się na zamku Bouzov na Morawach, a inną (od XVI w.) był zamek Sowiniec (Hrad Sovinec), w niewielkiej odległości na południe od polskiego miasta Głubczyce. Od roku 2000 siedziba wielkiego mistrza znajduje się w Wiedniu, przy Singerstraße 7, obok archikatedry św. Szczepana.

Największą wyprawę do Sambii zorganizowali Krzyżacy w styczniu 1255 roku. Na jej czele stał czeski król Przemysław Ottokar II (ojciec królowny Kunegundy – żony mazowieckiego księcia Bolesława II). W trakcie tej wyprawy, na piętnastometrowym wzgórzu nad Pregołą, Krzyżacy wybudowali zameczek ziemno-drewniany. „W dokumencie z 1256 r. po raz pierwszy wymieniony został «zamek Królewska Góra na Sambii» (castrum de Conongsberg in Zambia), po łacinie «Mons Regius», później «Regiomontii». (...) Na temat pochodzenia nazwy «Königsberg» toczy się od dawna dyskusja, większość badaczy opowiada się za tezą, że została ona nadana miastu na cześć Przemysława Otokara II, króla czeskiego”⁶⁴.

Konrad I, w ramach zabezpieczania północnych granic Mazowsza, rozpoczął na pogranicznych terenach z Prusami, Jaćwingami oraz Litwą długotrwałą akcję osadniczą. Lokował tam drobne rycerstwo, które dało początek zjawisku nazwanemu „szlachtą zagrodową”. Ci wolni ludzie żyli z niewielkich działek ziemi, które najczęściej uprawiali własnoręcznie. Drobne rycerstwo obdarowane ziemią, zobowiązane było do służby wojskowej konnej na własny koszt. Bronili powierzonych im rubieży; chętnie zaciągali się do służby w różnych formacjach zbrojnych, nie tylko polskich, czy mazowieckich. Ludzi tych, którzy bardziej z tradycji, niż z rodowych dokumentów zaliczali się do szlachty, było na Mazowszu 10-, a nawet 15-krotnie więcej niż w innych dzielnicach Polski. W niektórych rejonach Mazowsza ludność ta stanowiła nawet 20 procent (i więcej) ogółu mieszkańców. Polityka książąt mazowieckich sprawiła, że przez długi czas, szczególnie w XV i XVI wieku, znaczna część tych ziem uniknęła pustoszących wojen. Mazowsze stało się (ponownie) ludną dzielnicą, z której pochodzili liczni osadnicy na wschodnich i południowych rubieżach Rzeczypospolitej. Dzieje tej interesującej grupy społecznej najobszerniej prezentowane są obecnie w Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie, które

⁶⁴ Janusz Jasiński, *Historia Królewca*, Książnica Polska, Olsztyn 1994, s. 12.

jest instytucją finansowaną ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego.

Książę Konrad I był żonaty z ruską księżniczką Agafią Świętosławówną; zmarł 31 sierpnia 1247 roku; pochowany jest w płockiej katedrze.

b) Siemowit I

Najmłodszym synem Konrada I był Siemowit (ok. 1215–1262), który od ojca otrzymał ziemię czerską, sieradzką i łęczycką. Jego najstarszy brat – Bolesław I (ok. 1210–1248), być może przeczuwając swoją bliską śmierć, przekazał Siemowitowi całe swoje mazowieckie władztwo. Siemowit objął w posiadanie tylko Mazowsze płockie, gdyż ziemię dobrzyńską przejął jego brat Kazimierz, który wcześniej zawładnął także ziemią łęczycką. Siemowit ożeniony był z halicko-włodzimierską księżniczką Pierejesławą. W tym czasie siostra Siemowita I – Dubrawka, wydana została za księcia Wasylka – brata halicko-włodzimierskiego księcia Daniela, który w 1241 roku podczas najazdu Mongołów schronił się na Mazowszu, gdzie Siemowit I oddał mu do dyspozycji Wyszogród. Książę Daniel w roku 1253, w Drohiczynie koronowany został na króla, którym był w latach 1253–1264, tj. do swojej śmierci w Chełmie, gdzie został pochowany w tamtejszej bazylice NMP. W 1253 roku, „gdy Daniel, mimo lęku przed reakcją Tatarów, przyjął chrzest i koronę przysланą przez papieża, niemal w tym samym czasie na skutek umowy z zakonem krzyżackim władca Litwy Mendog przyjął chrzest i koronował się na króla papieską koroną. Umożliwiło to zawarcie pokoju między Mendogiem i Danielem, co miało ogromne znaczenie dla Siemowita”⁶⁵.

Siemowit I współpracował z królem Danielem halickim, a także z Krzyżakami. Celem było powstrzymanie najazdów na Mazowsze plemion z północy: Jaćwingów, Prusów i Litwinów. Niemniej jednak, najazdy na Mazowsze – szczególnie Litwinów – były nadzwyczaj niszczycielskie (1258, 1260, 1262). Najtragiczniejszy był najazd żmudzkiego księcia Trojnata, wczesnym latem 1262 roku. Litwini z ruskimi posiłkami z Riazania zdobyli (przez zaskoczenie) książęcy gród w war-

⁶⁵ Stanisław Rosik, Przemysław Wiszniewski, *Wielki poczet polskich królów i książąt*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2006, s. 444.

szawskim (obecnie) Jazdowie. Ścieli księcia Siemowita, a jego syna – Konrada II wzięli do niewoli. W tym czasie żona Siemowita – Pierejsława z młodszym synem – Bolesławem II przebywała poza Jazdowem i tym sposobem ocalała z pogromu, a następnie przejęła władzę na Mazowszu (do czasu uzyskania pełnoletności przez Bolesława II).

„Siemowit I w okresie swoich rządów używał na dokumentach dwóch tytułów: księcia mazowieckiego i czerskiego. Tytuł „książę Mazowsza” miał wówczas podwójne znaczenie. W pierwszym wypadku oznaczał księcia, który sprawował władzę na Mazowszu, nieważne czy płockim, Północnym czy Południowym. Po drugie określenie to, odnoszące się do ziem dzielnic położonych na północ od biegu Wisły, oznaczało tylko Mazowsze północne. Drugi tytuł Siemowita I oznaczał księcia sprawującego rządy na Mazowszu południowym ze stolicą w Czersku⁶⁶.

c) **Bolesław II**

Bolesław II, urodzony po 1251 roku, syn Siemowita I oraz Pierejsławy, córki Daniela, księcia halicko-włodzimierskiego. W 1291 roku król czeski Wacław II oddał mu za żonę swoją siostrę Kunegundę (była córką Przemysława Ottokara II, króla Czech). Do zerwania z królem czeskim doszło w 1296 roku, po zabójstwie Przemysława II. Z Kunegundą rozwiódł się w roku 1303. Zawarł pokój z Litwą, co powstrzymało litewskie najazdy. Z pierwszego małżeństwa, tj. z Gaudemundą Zofią, córką Trojdena, księcia litewskiego (1279) miał troje dzieci, w tym późniejszego księcia Trojdena I⁶⁷.

Bolesław II zmarł w Wyszogrodzie 24 kwietnia 1313 roku i został pochowany w katedrze płockiej. Za jego panowania (najprawdopodobniej) miała miejsce lokacja Warszawy.

d) **Janusz I Starszy**

Władcą Mazowsza zasługującym na szczególny szacunek był Janusz I Starszy (1346–1429), nazwany przez potomnych Wielkim. Wychował się na dworze króla Polski Kazimierza Wielkiego, co niewątpliwie wpłynęło na jego działalność po objęciu władzy w ziemiach: warszaw-

⁶⁶ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i książynich...*, op. cit., s. 40–41.

⁶⁷ Patrz: *Słownik władców Polski*, praca zbiorowa, Poznań 1999, s. 76–78.

skiej, czerskiej, ciechanowskiej, łomżyńskiej, makowsko-różańskiej, wiskiej, wyszogrodzkiej, a przejściowo także na Podlasiu. Ożeniony był z Anną Danutą, córką księcia trockiego Kiejstuta, co okresowo zapewniło jego ziemiom zabezpieczenie od strony Litwy. Janusz I sprawował rządy książęce od 1373 do 1429 roku, a więc przez 56 lat. Był dobrym gospodarzem.

Książę odnowił i rozszerzył im (miastom: Czersk, Warszawa, Ciechanów, Warka, Ostrołęka i Wizna – przyp. L.K.) przywileje oraz lokował ponad 20 miast, m.in.: Różan, Błonie, Sochaczew, Goszczyn, Nasielsk, Wyszogród, Nowa Warszawa, Łomża, Grójec, Liw, Mińsk, Maków, Nowe Miasto, Janów nad Orzycem, Zakroczym, Latowicz, Garwolin, Serock, Kolno, Nur, Przasnysz, Nowogród, Kamieńczyk, Piaseczno. (...) Za jego rządów wzniesiono zamek w Liwie oraz rozbudowano zamki w Czersku i Ciechanowie. Podjęto prace budowlane w Wyszogrodzie, Wiźnie, Makowie, Nowogrodzie, Łomży i Ostrołęce oraz wzniesiono siedziby dworskie (o konstrukcji ziemno-drewnianej) w Opinogórze i Nowym Mieście⁶⁸.

Profesor Grabowski w swojej wyliczance nie wymienił (w tym miejscu) Warszawy (Starej Warszawy) oraz zamku książęcego w Warszawie. Niewątpliwie władca ten był inicjatorem budowy *Curia Major*, tj. obszernego budynku o charakterze reprezentacyjno-mieszkalnym, będącego częścią późniejszego Zamku Królewskiego. Budynek ten, nazywany Domem Wielkim, przylegał do Wieży Grodzkiej. „Okolo połowy XIV w., lub może trochę wcześniej, na południowym cyplu skarpy wzniesiono monumentalną wieżę w rodzaju stołpu lub strażnicy, strzegącej przeprawy przez Wisłę – wąwozem rzeczki Kamionki, która płynęła w miejscu obecnej Trasy W-Z. Wieża ta, obecnie nazywana Grodzką, a w średniowieczu Wielką, w swoim pierwotnym gotyckim kształcie zachowała się do wysokości przyziemia”⁶⁹.

Można postawić tezę, że szeroki program inwestycyjny Janusza I był rezultatem jego zdolności i predyspozycji, doświadczenia nabytego w okresie pobytu na dworze Kazimierza Wielkiego, ale także kwot, które otrzymał jego ojciec – książę Siemowit III Trojdenowic za od-

⁶⁸ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 138–139.

⁶⁹ Jerzy Lileyko, *Zamek Królewski w Warszawie*, wyd. 2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980, s. 18–19.

stąpienie od roszczeń do księstwa halicko-włodzimierskiego (na rzecz króla Kazimierza Wielkiego).

* * *

Wzniesienie wokół Starego Miasta w Warszawie murów obronnych jest także zasługą Janusza I. Również jemu zawdzięcza Warszawa potwierdzenie i rozszerzenie jej chełmińskiego prawa miejskiego oraz nadanie kościołowi farnemu pw. św. Jana Chrzciciela rangi kolegiaty, którą uczynił nekropolią Piastów mazowieckich.

Badania prowadzone w ostatnich dziesięcioleciach XX wieku wskazują, iż należy zweryfikować niektóre wcześniejsze ustalenia dotyczące murów obronnych Starej Warszawy⁷⁰. Przede wszystkim należy stwierdzić, że nie można ich wybudowania sytuować przed 1339 rokiem, chociaż są podstawy, aby pierwszy etap ich budowy wiązać z imieniem księcia Trojdena, czyli z latami 1313–1341. Należy następnie założyć, iż w miarę upływu czasu wymieniano poszczególne odcinki wcześniejszych obwarowań ziemnych na murowane, a jako pierwsze przebudowane zostały bramy miejskie. Potwierdzają to badania przeprowadzone przez Jarosława Widawskiego, który na podstawie analizy użytych cegieł, stwierdził trzy fazy budowy wewnętrznego pierścienia murów obronnych w Warszawie.

Pierwsza faza, łączona z panowaniem Trojdena objęła mury od placu Zamkowego (30 m na zachód od pl. Zamkowego) do wylotu ul. Wąski Dunaj, bramę Nowomiejską, a być może także Wieżę Grodzką na Zamku⁷¹. „Na pierwsze elementy murowanych fortyfikacji miejskich składały się zatem obie bramy i odcinek muru długości 300 m od południo-zachodu. Powstały one zapewne w trzecim lub czwartym dziesiątku lat XIV w., tj. przed rokiem 1339, kiedy mur obronny Warszawy wzmiankowany jest po raz pierwszy”⁷².

Izabella Galicka, która pisząc swój artykuł niewątpliwie знаła pu-

⁷⁰ Np.: Izabella Galicka, *Mury obronne Warszawy (jeszcze jedna próba chronologii)*, [w:] „Studia Warszawskie” t. 19, *Warszawa średniowieczna* z. 2, Warszawa 1975, s. 121–134.

⁷¹ Jarosław Widawski, *Początki i rozwój murowanych obwarowań Warszawy przed epoką broni palnej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 15, Warszawa 1970, s. 243.

⁷² Ibidem, s. 244.

blikacje Widawskiego, jednak inaczej datuje zastępowanie przez mury istniejących wcześniej wałów. Pisze ona:

Być może przebudowa ta rozpoczęta została przez następcę i brata Kazimierza I – Siemowita III, panującego w latach 1354–1379. Można sądzić, że właśnie w trakcie owej rozbudowy powstały elementy zamku książęcego wymienione w dokumencie z 1379 r. jak Wielka Wieża (późniejsza Grodzka), wieża Żuraw, może także odcinek murów osłaniających teren książęcy od strony Wisły. Zapewne w tym samym czasie, tj. po połowie XIV w. zainicjowano także stopniową modernizację obwodu warownego miasta, rozpoczynając od wstawienia w wał murowanych wież bramnych, wymienionych w 1379 r., od zachodu – Bramy Dworzan (późniejszej Krakowskiej?), oraz od północy – Bramy Mieszczan – (późniejszej Łaziebnej czyli Nowomiejskiej). Być może wówczas także zbudowano partię muru miejskiego między bramą (Dworzan – przyp. L.K.) od strony zachodniej a ul. Piekarską, różniącego się od dalszych odcinków; miał on ganek wsparty na ostrołukowych arkadach i głęboko posadowione fundamenty kamienne, pozbawiony był natomiast baszt⁷³.

Wymieniany tu dokument z 1379 roku, wystawiony przez Janusza I Starszego, jest źródłem wiedzy o warszawskich fortyfikacjach, ale może on być interpretowany na różne sposoby. „Jest to unikalny dokument, jeden z dwóch znanych z terenu Polski obszernych przekazów średniowiecznych na temat budowy murowanych fortyfikacji miejskich”⁷⁴. Wiadomo z niego, iż książę dał warszawskim mieszczanom osiem lat wolnizny w zamian za wybudowanie murów.

Książę (...) w zamian za daleko idące zwolnienia od podatków, nadania i ułatwienia w gromadzeniu materiałów budowlanych, nakazał miastu budowę w ciągu 8 lat dwóch odcinków muru miejskiego (...). Ponad to w tym samym terminie lub później miały być nadbudowane wszystkie baszty w dawnym murze. Nie dotyczyło to bramy dworzan, natomiast brama mieszczan powinna być – w myśl umowy – przebudowana lepiej niż inne⁷⁵.

Izabella Galicka twierdzi, że „przywilej Janusza I z 1379 r. dotyczy

⁷³ Izabella Galicka, *Mury obronne Warszawy...*, op. cit., s. 129.

⁷⁴ Jarosław Widawski, *Pierwsze etapy budowy murowanych obwarowań Starego Miasta w Warszawie*, „Warszawskie Materiały Archeologiczne”, t. 4–5, Warszawa 1969–1970, s. 78.

⁷⁵ Ibidem.

zamiaru wzniesienia dalszego ciągu wewnętrznej linii murów miejskich (z kwadratowymi wieżami) oraz murów wokół własności książęcej tj. południowego wierzchołka miasta, przy czym kancelaria książęca w «umowie» precyzowała bliżej jedynie lokalizację tych ostatnich («od baszty Dworzan do Wielkiej Wieży» oraz «do bramy zamku zwanej Żuraw»)⁷⁶. Mur miejski wówczas wzniesiony, w sposób zasadniczy różni się od odcinka pomiędzy bramą Krakowską (Dworzan) a ulicą Piekarską.

Mur ten jest pełny i wyposażony został w baszty „prostokątne”, rozmieszczone co ok. 50 m. Baszty te pierwotnie były otwarte od strony miasta. Jarosław Widawski uważa – na podstawie porównania cegieł – iż „do pierwszych partii obwarowań miejskich należy nie tylko mur arkadowy lecz także dalszy odcinek, między ul. Piekarską a ul. Wąski Dunaj, wzniesiony jako mur pełny z basztami. Zdaje się to wskazywać, iż inwestor – w braku doświadczeń – zalecił ściśle odwzorowanie muru toruńskiego”⁷⁷.

Trzeci etap budowy wewnętrznego pierścienia murów Warszawy należy łączyć z przywilejem księcia Janusza z 1379 roku. Nie wchodząc w szczegóły można tylko dodać, że według Widawskiego, na terenie Zamku był z zewnątrz tylko jeden wjazd, który prowadził przez miejską bramę Dworzan (Krakowską), a następnie przez bramę Żuraw, oddzielającą zamek od miasta. „Hipoteza powyższa pozwala powiązać wyniki badań architektonicznych z treścią wzmianek historycznych, w zgodzie z zasadami kształtowania zespołów militarnych w średniowieczu”⁷⁸.

Warszawa na przełomie XIV i XV wieku stanowiła zwarty system obronny, składający się z ufortyfikowanego miasta i włączonego do tego systemu zamku. Łączna długość wewnętrznego muru wynosi ok. 1 200 metrów. Mur o wysokości ok. ośmiu metrów, zwieńczony był chodnikiem i krenelażem. Mianem tym określa się „urządzenie obronne stanowiące przedpiersie lub zwieńczenie przedpiersia dowolnego elementu obronnego, a będące ciągiem występujących na prze-

⁷⁶ Izabella Galicka, *Mury obronne Warszawy...*, op. cit., s. 130.

⁷⁷ Jarosław Widawski, *Początki i rozwój murowanych obwarowań Warszawy...*, op. cit., s. 245.

⁷⁸ Jarosław Widawski, *Pierwsze etapy budowy murowanych obwarowań Starego Miasta...*, op. cit., s. 88.

mian zębów (merlony) i wrębów (miedzy). Wręby pełnią w krenelażu funkcję otwartej od góry strzelnicy, niekiedy zamykanej zasłonami ruchomymi. Zęby w krenelażu pełnią funkcje tarczy, niekiedy dodatkowo wyposażonej w strzelnicę⁷⁹.

Porównując mur wewnętrzny z murem zewnętrznym należy przyjąć, że ten ostatni powstał w odpowiedzi na upowszechnienie się broni palnej. Boczkowska w 1938 roku, Widawski w 1970 i Galicka w 1975, doszli do podobnego wniosku i twierdzą, iż na naszych ziemiach wzorcowym obiektem sztuki fortyfikacyjnej był Malbork. Na rozwiązaniach tam zastosowanych wzorowała się większość kraju. Z tego względu należy zwrócić uwagę na fortyfikacje bastejowe – a więc przystosowane do obrony przed bronią palną – zastosowane w Malborku, co miało miejsce w latach 1417–1418⁸⁰, a więc w okresie Janusza I (który panował do 1429 r.), chociaż są wątpliwości (patrz niżej).

Budownictwo będące odpowiedzią na użycie broni palnej pojawiło się znacznie później aniżeli jej wprowadzenie. W zasadzie na ziemiach polskich fortyfikacje obliczone na broń palną pojawiają się około 1500 r. (Kraków – barbakan, 1498 r.; Tarnów – zewnętrzny obwód murów, 1513–1545 r.; Kraków – zewnętrzny obwód murów, 1476–ok. 1550 r.) i w tym zapewne czasie wzniesiono zewnętrzne mury w Warszawie⁸¹. (...) Również forma ceglanych, stożkowych hełmów, którymi kryte były zewnętrzne baszty w Warszawie, jest charakterystyczna dopiero dla XVI w. Zatem wzniesienie zewnętrznych murów warszawskich mogłoby się łączyć z ruchem budowlanym za Konrada III Rudego (1463–1503) lub wdowy po nim Anny Konradowej (1503–1522), doprowadzającym także do podwyższenia wież i przystosowania do broni palnej zamków w Ciechanowie, Liwie i Czersku⁸².

Badania archeologiczne i architektoniczne dowiodły, że mur wewnętrzny wraz z półokrągłymi basztami jest jednolity w swoim charakterze na całej długości. Zastosowany w tym murze typ baszty, wzo-

⁷⁹ Janusz Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 1996, s. 529.

⁸⁰ Janina Boczkowska, *W sprawie datowania murów obronnych Warszawy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. 6, 1938, nr 3.

⁸¹ Izabella Galicka, *Mury obronne Warszawy...*, op. cit., s. 132.

⁸² Ibidem, s. 133.

rowany jest na malborskich z lat 1417–1418. Na podstawie powyższych faktów Widawski wnioskuje, że „warszawski mur zewnętrzny powstał (...) najwcześniej w II ćwierci XV w., możliwe zaś, że w II połowie stulecia”⁸³.

W wyniku działalności inwestycyjnej i organizacyjnej wielu piastowskich władców Warszawy, miasto to – nie będące przecież wówczas najważniejszym na Mazowszu – uzyskało jako pierwsze w tej dzielnicy murowane fortyfikacje. Natomiast po wybudowaniu wokół miasta drugiego pierścienia murów, Warszawa weszła do nielicznej grupy miast, które w skali całej Polski uważane były za dobrze ufortyfikowane.

* * *

Książę Janusz I „kontynuował także – z powodzeniem – działalność prawotwórczą ojca, Siemowita III, gdyż wydał w latach 1387–1421 aż 13 statutów zawierających 68 postanowień, natomiast w 1426 r. (wspólnie z bratankami – synami Siemowita IV) obszerny, liczący 26 artykułów, ogólnomazowiecki statut”⁸⁴.

W zakresie polityki zagranicznej, Janusz I był „elastyczny”. Prowadził rozmowy z każdym, jeżeli – z jakichś względów – łączyło się to z jego księstwem. 14 września 1383 roku rozmawiał w Żyrowie (w powiecie grójeckim) z Zygmuntem Luksemburskim, który wówczas pełnił funkcję margrabiego brandenburskiego. W tamtym czasie margrabia wspólnie z oddziałami z Małopolski, prowadził zbrojną interwencję na Mazowszu Zachodnim i Kujawach, tj. w dzielnicy swego brata. Dwa lata później (1385) Janusz zbliżył się politycznie do Jagiełły, który 14 sierpnia 1385 roku zawarł unię z Polską. „Janusz I, podobnie jak jego młodszy brat Siemowit IV, wziął udział w 1386 r. w ceremonii chrztu, ślubu i koronacji Władysława Jagiełły, potem złożył hołd lenny parze królewskiej”⁸⁵.

Przez cały okres panowania, Janusz I miał bardzo „chłodne” stosunki z Zakonem Krzyżackim. Pod koniec sierpnia 1409 roku wojska Krzyżaków uderzyły na Księstwo Czersko-Warszawskie, dokonując

⁸³ Jarosław Widawski, *Pierwsze etapy budowy murowanych obwarowań Starego Miasta...*, op. cit., s. 90.

⁸⁴ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 139.

⁸⁵ Ibidem, s. 135

zniszczeń na pograniczu; m.in. zniszczono wówczas Ciechanów. W tej sytuacji nie dziwi, że w następnym roku Janusz I osobiście wziął udział w bitwie pod Grunwaldem, a w nagrodę za wkład Mazowsza w zwycięstwo, otrzymał od Jagiełły zamki w Nidzicy, Ostródzie i Olsztynie, które jednak niebawem utracił.

Książę Janusz I „zmarł 8 grudnia 1429 r. o godz. czwartej po południu na zamku czerskim. (...) Janusz I został pochowany w kolegiacie św. Jana Chrzciciela w Warszawie”⁸⁶.

e) Janusz II

Janusz, najmłodszy syn księcia Bolesława IV i Barbary, córki księcia kijowskiego, a także prawnuk Janusza I Starszego, żył w latach 1455–1495. Początkowo rządził na Mazowszu wspólnie z braćmi (późniejszymi: Konradem III, Kazimierzem III i Bolesławem V). W wyniku podziałów rodzinnych od 1471 roku sprawował władztwo książęce w Ciechanowie, Łomży i Różanie (łącznie ok. 8 100 km²), dodatkowo od 1475 w Płocku, Płońsku, Wiźnie i Zawkrzu, od 1484 w Błoniu i Kamieńcu, a od 1489 w Wyszogrodzie, a więc powiększył księstwo o 9 200 km². Profesor Janusz Grabowski uważa Janusza II za władcę wybitnego, o czym świadczy fakt, że po śmierci króla Kazimierza Jagiellończyka (1492 r.), część opozycji w Koronie widziała w nim dobrego kandydata do tronu polskiego⁸⁷. Był lennikiem Królestwa Polskiego, z którego władzami utrzymywał przyjazne relacje. Zabiegał jednocześnie o dobre stosunki z zakonem krzyżackim. Symbolem tego może być wizyta wielkiego mistrza Zakonu – Jana von Tieffena na zamku w Ciechanowie, na przełomie listopada i grudnia 1489 roku. „W czasie uroczystego spotkania na zamku w Ciechanowie wielki mistrz Jan von Tieffen zaoferował Januszowi II przyjęcie godności honorowego członka korporacji. Piast mazowiecki z zadowoleniem przyjął tę ofertę, zostając współbratem Zakonu”⁸⁸.

⁸⁶ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 142.

⁸⁷ Janusz Grabowski, *Janusz II książę mazowiecki, pretendent do tronu polskiego (1455–1495)*, Wydawnictwo „Avalon”, Kraków 2023.

⁸⁸ Ibidem, s. 401.

Ciechanów był główną rezydencją Janusza II, chociaż jako *dux ambulans*, nieustannie podróżował i osobiście sprawował władzę na podległych mu ziemiach. Bywał także w Warszawie, którą władał jego brat – Bolesław V.

Książę Janusz II, będąc w stanie bezzennym i bezdzietnym, zmarł w Róźnie 16 lutego 1495 roku. Uroczysty pogrzeb księcia odbył się w katedrze Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Płocku, 25 lutego 1495 roku. Janusz II jest ostatnim księciem pochowanym w płockiej katedrze.

f) **Konrad III Rudy**

Interesującą postacią wśród władców Mazowsza był książę Konrad III Rudy (1447/1448– 1503). Był synem Bolesława IV i Barbary, córki Aleksandra, księcia kijowskiego. Jego portret – jeden z nielicznych z epoki – znajduje się w zbiorach Muzeum Pałacu Jana III w Wilanowie.

Profesor Janusz Grabowski ustalił, że pierwszą żoną Konrada była Magdalena, córka krakowskiego mieszczanina Stanisława Stawrota, która już wcześniej była zamężna. Druga żona Konrada, której imię nie jest znane, pochodziła także z niskiego stanu. Losy jej nie są bliżej znane, natomiast wiadomo, że książę Konrad związał się w tym czasie z Dorotą z Warszawy, z którą miał dwóch synów. Miał też syna z Anną Łoską⁸⁹.

Książę Konrad w 1496 roku, a więc w wieku 49 lat zawarł (trzeci) związek małżeński z Anną Radziwiłłówną, córką Mikołaja, wpływowego polityka Wielkiego Księstwa Litewskiego. Z Anną miał dwie córki: Annę i Zofię oraz dwóch synów: Stanisława i Janusza III – ostatnich książąt mazowieckich.

W wieku 15 lat Konrad został uznany za pełnoletniego i objął w imieniu braci Księstwo Płockie. Przez kolejne dziesięć lat (1462–1471) „współrządził z matką Barbarą, regentką i opiekunką młodszych braci na Mazowszu Wschodnim i Księstwie Płockim”⁹⁰. W 1471 roku otrzymał w spadku ziemie czerską i liwską, a także różne fragmenty ziemi warszawskiej, m.in.: Piaseczno, Błonie, Lesznowolę i Chylice. Błonie i Piaseczno Konrad wymienił w 1474 roku z matką na jej dobra

⁸⁹ Janusz Grabowski, *Janusz II książę mazowiecki, pretendent...*, op. cit., s. 77–79.

⁹⁰ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 276.

w ziemi wyszogrodzkiej. W 1484 wszedł w posiadanie ziemi zakroczymskiej. Gdy 27 kwietnia 1488 roku zmarł Bolesław V – młodszy brat Konrada, ten postanowił zająć należącą do niego Warszawę. Latem 1488, po różnych rozliczeniach i zamianach z bratem Januszem II, Konrad III stał się władcą Warszawy. Gdy w lutym 1495 roku zmarł nagle i bezpotomnie drugi z braci Konrada – Janusz II, rozpoczęła się rywalizacja o spadek po nim. Rywalami byli: król Jan Olbracht i książę Konrad III. W sierpniu 1495 król Jan Olbracht inkorporował do Korony ziemie płocką, ziemie płońską, ziemie wiską i ziemie zawkrzeńską. Konrad III objął w posiadanie pozostałe ziemie Janusza II, o łącznej powierzchni ok. 9 tys. km². W styczniu 1497 roku, w Lublinie, Konrad III złożył hołd lenny królowi Janowi Olbrachtowi.

Konrad III używał w różnych okresach różnej tytulatury, ale najczęściej: *dux Mazovie, Russie...* „W ostatnich latach rządów Konrada III (1496–1503) nastąpił rozwój parlamentaryzmu mazowieckiego, widoczny w organizacji sejmików ziemskich i udziale posłów w obradach sejmu walnego. Sejmy i sejmiki na Mazowszu (zwłaszcza od końca XV w.) stawały się szkołą myślenia politycznego o sprawach, których znaczenie wykraczało poza granicę wsi, ziemi, czy nawet księstwa”⁹¹.

Konrad III zmarł w wieku 56 lat, w swoim dworze myśliwskim w Osiecku k. Garwolina, 28 października 1503 roku. Pochowany został w kolegiacie św. Jana Chrzciciela w Warszawie.

g) Anna Konradówna

Anna Konradówna Odrowążowa (1498–1557) była córką Konrada III i Anny Konradowej z Radziwiłłów oraz siostrą dwóch ostatnich, piastowskich władców Mazowsza. Była też ostatnią przedstawicielką tej gałęzi Piastów.

Księżna Anna – jedna z dwóch córek Konrada III, była siostrą ostatnich mazowieckich Piastów – Janusza III i Stanisława. Po ich przedwczesnej i zagadkowej śmierci, ks. Anna w latach 1526–1528 ufundowała ich płytę nagrobną, do dnia dzisiejszego znajdującą się w kościele pw. Św. Jana Chrzciciela w Warszawie. Jest to wybitne dzieło i najprawdopodobniej najwspanialsze ze wszystkich rzeźb fundacji książąt mazowieckich. Jest to dzieło wykonane z czerwonego marmuru, obecnie – niestety – bez

⁹¹ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 281.

architektonicznego obramowania. Jej autorem jest najprawdopodobniej Bernardino De Gianoti. Przemysław Mrozowski napisał na temat tego dzieła, m.in.: „Oryginalna kompozycja, zestawiająca wokół osi – drzewca chorągwi – figury zmarłych, swobodne ułożenie postaci zwróconych ku sobie i splecionych w braterskim uścisku, świadczą o nowatorstwie tego w pełni renesansowego dzieła. Zdradzające wyraźne cechy portretowej odrębności twarze, doskonale odtworzone maksymiliańskie zbroje, precyzja opracowania detalu składają się na wysoką klasę tego jedynego nagrobka książęcego, którym uczciła wygasającą dynastię ostatnia przedstawicielka rodu⁹².

Ostatnia księżna Mazowiecka zmarła po 26 stycznia 1557 roku, w jednym z dóbr swego męża na Rusi. Nie jest znane miejsce pochówku Anny Konradówny Odrowążowej. Prawnuczką Anny Konradówny była Zofia Ostrogska (1595–1622), wydana za mąż w lutym 1613 roku za Sebastiana Lubomirskiego, starostę sądeckiego (1590–1597) oraz starostę spiskiego (1591–1605), wnosząc w posagu 18 miast, 313 wsi i 163 folwarki w Małopolsce i na Ukrainie. Jej (drugim) synem w małżeństwie ze Stanisławem Lubomirskim był Jerzy Sebastian Lubomirski (1616–1667), a wnukiem – Stanisław Herakliusz Lubomirski (ok. 1642–1702), jeden z najlepiej wykształconych magnatów polskich tamtej epoki.

h) Cymbarka

Bodajże najsłynniejszą z mazowieckich księżniczek była córka Siemowita IV i Aleksandry Olgierdówny – Cymbarka, siostrzenica polskiego króla Władysława Jagiełły. Żyła w latach od około 1396/1397 do 1429 roku. Dzieciństwo i wczesną młodość spędziła w Płocku oraz w Krakowie.

Profesor Janusz Grabowski napisał na temat jej imienia, m.in.:

Jej imię jest dość niezwykle i w wersji polskiej występuje najczęściej jako Cymbarka (Czymbarka). W dynastii Piastów występuje jedynie raz, właśnie u córki Siemowita IV i Aleksandry. Wśród historyków zdania są podzielone na temat genezy jej imienia. Jedni uważają imię Cymbarka za zachodnie, występujące w formie Cymburga (Zimburga, Zinburga), zaś drudzy – że pochodzi od staroangielskiego „Cyneburg”. Patronką tego imienia była św. Kineburga z Mercji (Anglia)⁹³.

⁹² Przemysław Mrozowski, *Fundacje artystyczne książąt mazowieckich u schyłku średniowiecza (1450–1526)*, „Rocznik Warszawski” XVIII, PIW, Warszawa 1985, s. 19.

⁹³ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 212.

Cymbarka. Wiedeń, Austriacka Biblioteka Narodowa

W 1412 roku, a więc w wieku piętnastu, a może szesnastu lat, Cymbarka wydana została za księcia Ernesta Żelaznego, władcę z tzw. młodszej linii Habsburgów, władającego Styrią i kilkoma innymi krajami pomiędzy etniczną Austrią a Adriatykiem. Małżeństwo niewątpliwie było elementem zbliżenia politycznego pomiędzy Austrią i Polską, co potwierdzone zostało przymierzem, zawartym 23 lutego 1412 roku pomiędzy Władysławem Jagiełłą i Witoldem, a Ernestem i jego bratem Fryderykiem (IV) w Wiener Neustadt. Sojusz polsko-austriacki wymierzony był głównie w króla Węgier Zygmunta Luksemburskiego, a pośrednio we wspieranych przez niego Krzyżaków. Z małżeństwa Cymbarki z Ernestem przyszło na świat dziewięcioro dzieci, z których pięcioro zmarło w dzieciństwie. Najsłynniejszym ich dzieckiem był Fryderyk III – „późniejszy król niemiecki i cesarz, ożeniony z Eleonorą, córką Edwarda, króla Portugalii”⁹⁴. Cymbarka nazywana jest niekiedy „matką Habsburgów”.

⁹⁴ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 214.

II. GŁÓWNE MIASTA KSIĘSTW I ZIEM MAZOWIECKICH

W historii książęcego Mazowsza dominującą pozycję zajmował Płock, który dopiero po pół tysiącu lat został zdystansowany przez Warszawę. Inne, lokalne stolice księstw i ziem mazowieckich nie zbliżyły się znaczeniem politycznym i gospodarczym do wyżej wymienionych. W związku z powyższym, ich opis z Płockiem i Warszawą na czele, przedstawiony zostanie – w niniejszej pracy – w układzie alfabetycznym: Ciechanów, Czersk, Gostynin, Liw, Łomża, Mława, Nur, Rawa, Różan, Sochaczew, Wizna, Wyszogród, Zakroczym.

II.1. Płock

Kompleks zabudowy na Wzgórzu Tumskim. Fot. L. Królikowski

Archeolodzy określają początki grodu w Płocku na X wiek. „Gród w Płocku znajdował się na obszarze Wzgórza Tumskiego. Broniony był wałem drewniano-ziemnym. Miał wymiary około 40 na 60 metrów. (...) Obiekt nie miał więc starszych tradycji”⁹⁵.

⁹⁵ Bogusław Gierlach, *Świt Mazowsza...*, op. cit., s. 110.

Tadeusz Kowalewski w popularnym przewodniku, wydanym przez Towarzystwo Naukowe Płockie, o początkach miasta napisał m.in.:

Po podboju (w poł. X w.) Mazowsza przez Polan nadwarciańskich, Mieszko I założył na miejscu zlikwidowanego uroczyska pogańskiego książęcy gród warowny (castrum). Dostępu do grodu, od otwartej strony północnej, bronił wał drewniano-ziemny z kamienną płytą (wysoki 7 m). Częściowo zachował się do naszych czasów. Z pozostałych stron broniła wzgórza Wisła oraz struga Płota, płynąca dzisiejszą ulicą Mostową. Centralnym obiektem grodu było drewniane dworzyszczce, które następnie ustąpiło miejsca budowlom kamiennym (palatium). Część wzgórza zajmowało sąsiadujące z grodem podgrodzie (suburbium), na którym dominowała bryła romańskiej katedry. Płocki gród był jedną ze stolic Bolesława Chrobrego, który wznosił tu piętrowe kamienne palatium preromańskie z aulą, izbami mieszkalnymi itp. oraz przyległą do palatium kaplicą pałacową w kształcie rotundy z apsydą i lożą emporową⁹⁶.

U zarania polskiej państwowości, bo wkrótce po śmierci króla Mieszka II (1034 r.) i objęciu rządów przez Kazimierza Odnowiciela (1034–1058), Polskę najechał czeski władca Brzetysław (1038 r.). Złupił Wielkopolskę, w tym Gniezno i Poznań, a także Śląsk. Ruś zajęła Grody Czerwieńskie, a Mieclaw (Masław), cześnik nieżyjącego wówczas Mieszka II, opanował Mazowsze (1039 r.), którym przez osiem lat rządził ze Wzgórza Tumskiego w Płocku i uczynił z tego miasta centrum samodzielnego organizmu państwowego. W kraju wybuchło ludowe powstanie, nazywane niekiedy rewolucją pogańską. W 1047 roku Kazimierz pokonał Mieclawa i przyłączył Mazowsze do swojego państwa. W wyniku podziałów dynastycznych na przełomie XI i XII wieku, Władysław Herman pozostawił sobie Mazowsze z Płockiem jako stolicą polityczną całego kraju. Dla celów reprezentacyjnych Władysław Herman wznosił drugie (po Bolesławie Chrobrym) *palatium* „o wymiarach 14,2 x 10,9 m, w formie wielokondygnacyjnej wieży, zbudowanej ze starannie obrobionych ciosów granitowych, które zachowały się do dziś we fragmentach ścian dochodzących do wysokości 5 m”⁹⁷.

⁹⁶ Tadeusz Kowalewski, *Płock. Przewodnik*, Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock 1995, s. 35.

⁹⁷ Zbigniew Sokołowski, Marian Sołtysiak, *Płock, urbanistyka i architektura*, Wydawnictwo „Arkady”, Warszawa 1975, s. 16–17.

Płock. Pamiątkowa tablica na murze piastowskiego palatium.

Fot. L. Królikowski

Mazowsze wyodrębniało się jako oddzielne księstwo, pozostające we władaniu książąt z rodziny Piastów. Po śmierci Bolesława Krzywoustego (1138 r.), stolicą dzielnicy stał się Płock. Był to „gród główny prowincji w państwie polskim, potem w księstwie mazowieckim siedziba książęca i biskupia, wyposażona w kościoły tak liczne jak w Poznaniu i Wrocławiu oraz w katedrę z sepulturą władców od Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego poczynając”⁹⁸.

Tu także mieściło się jedyne na Mazowszu biskupstwo (1075 r.), które jednak nie obejmowało całego Mazowsza. Zachodnia część Mazowsza z niewielkim obszarem na wschodnim brzegu Wisły (w kierunku Liwu), należała do diecezji poznańskiej oraz (w części graniczącej z Wielkopolską) do archidiecezji gnieźnieńskiej.

Wysoka na prawie 50 metrów wschodnia skarpa Wisły, od zawsze przyciągała ludzi. Na Wzgórzu Tumskim odkryto liczne ślady osad-

⁹⁸ Aleksander Gieysztor, *Książąt mazowieckich siedziba: Warszawa od Bolesława II do Janusza III*, [w:] *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596–1668*, Warszawa 1996, s. 32.

Płock. Kaplica królewska w płockiej katedrze. Fot. L. Królikowski

nictwa z epoki żelaza. Epoka ta na ziemiach polskich sięga połowy pierwszego tysiąclecia nowej ery, a jej reprezentantami są, m.in. kultura przeworska, łączona z Wandalami oraz kultura wielbarska, łączona z Gotami. Z tymi ostatnimi – być może – związane są metalowe (brąz i srebro) ozdoby oraz wyroby żelazne – militaria i narzędzia odnalezione przez archeologów na terenie grodziska Szeligi, ok. 15 kilometrów od Płocka⁹⁹. Badacze datują grodzisko w Szeligach na okres VI–VII wieku, czyli na czasy sprzed przybycia Słowian na te ziemie.

Usytuowanie Płocka na wysokiej skarpie imponowało pierwszym Piastom. W latach 1079–1138 był on ulubioną rezydencją – a więc stolicą – Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego, którzy pochowani są w miejscowej katedrze¹⁰⁰, wspaniałej świątyni zbudowanej

⁹⁹ Wojciech Szymański, *Wyniki badań grodziska z VI–VII w. w miejscowości Szeligi pow. Płocki na Mazowszu*, [w:] „Światowit” (Rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego), nr 24, s. 353–371.

¹⁰⁰ „W podziemnej krypcie pod sarkofagiem umieszczono w 1825 r. dużą drewnianą trumnę z kośćmi Władysława I Hermana, Bolesława III Krzywoustego i kilkunastu

z granitowego ciosu. Po wydzieleniu się Mazowsza jako oddzielnego bytu politycznego, Płock był siedzibą książąt mazowieckich, a po podziale Mazowsza – siedzibą książąt płockich, chociaż przejściowo (w latach 1351–1370) należał do Korony.

Józef Kazimierski i Ryszard Kołodziejczyk przytoczyli następujący fragment *Kroniki Piotra z Dusburga*:

W czasach, kiedy znakomity, dostojny, arcychrześcijański władca, książę Konrad sprawował rządy na Mazowszu, w Kujawach i innych ziemiach Polski, Prusowie wyniszczając doszczętnie Ziemię Chełmińską zamienili ją w pustynię. A ponieważ ten książę na początku nie przeciwstawił się (...) najechali na ziemie polskie z wielką potęgą wojowników i poczynili w niej tak wielkie szkody, że po spaleniu zabudowań, zgładzili mieczem ludzi dorosłych, kobiety i dzieci uprowadzili na wieczną niewolę; jeżeli przypadkiem jakaś kobieta ciężarna nie mogła iść za nimi, zabijali ją; wyrywali również niemowlęta z rąk matek i zabijali je, nadziewając na pale ogrodzenia. A do tego stopnia spustoszyli ziemię, że ze wszystkich obwarowań i grodów jego księstwa nic nie pozostało prócz jednego grodu, położonego nad rzeką Wisłą, który nazywa się Płock¹⁰¹.

W czasach Kazimierza Wielkiego obwiedziono miasto murami obronnymi i wzniesiono kazimierzowski zamek. Na Wzgórzu Tumskim, gdzie wcześniej budowano kolejne gmachy, historia jest na każdym kroku. Na resztkach dawnego *palatium*, w XIV wieku Kazimierz Wielki wznosił gotycki zamek. Z tej płataniny kamiennych i ceglanych ścian wyrastają wieże: Zegarowa i Szlachecka. Wieża Zegarowa od końca XV wieku pełni funkcję dzwonnicy katedralnej. Znajdują się w niej dzwony (obecnie już trzecie „pokolenie”), w tym największy – „Zygmunt”. „Codziennie o zmroku wybija 9 uderzeń na pamiątkę poległych w 1444 r. pod Warną i nadal je wybija (dziewięciokrotnie w odstępach 30-sekundowych)”¹⁰². Okazuje się, że ta średniowieczna tradycja zachowała się również w Krakowie, a także – do końca XX wieku – w Sandomierzu. W Muzeum Diecezjalnym w Płocku przechowywana jest herma św. Zygmunta, tj. relikwiarz zawierający

książąt mazowieckich” – patrz: Tadeusz Kowalewski, *Płock. Przewodnik...*, op. cit., s. 25.

¹⁰¹ *Dzieje Mazowsza i Warszawy. Wybór źródeł*, opracowali: Józef Kazimierski i Ryszard Kołodziejczyk, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1973, s. 12–13.

¹⁰² Tadeusz Kowalewski, *Płock. Przewodnik...*, op. cit., s. 38.

fragment czaszki św. Zygmunta, подарowany plockiej katedrze przez króla Kazimierza Wielkiego. Ciekawostką jest to, że herma udekowana jest autentycznym piastowskim diademem.

Herma św. Zygmunta. Muzeum Diecezjalne w Płocku. Fot. L. Królikowski

Miasto Płock po raz pierwszy lokowane było w 1237 roku i było pierwszym miastem lokacyjnym na Mazowszu. Obecne jego rozplanowanie pochodzi z lokacji czternastowiecznej. Obszar miasta (bez „grodu”) w obrębie obwarowań mierzył ok. 17 ha (Rynek 70 x 150 m). Katedra plocka fundacji biskupa Aleksandra z Malonne, zbudowana w latach 1136–1144, była największą z ówczesnych polskich świątyń romańskich¹⁰³.

¹⁰³ Zbigniew Sokołowski, Marian Sołtysiak, *Płock, urbanistyka i architektura*, Wydawnictwo „Arkady”, Warszawa 1975, s. 20.

Płock od 1194 roku był stolicą Mazowsza i siedzibą książąt mazowieckich. Księstwo, a konkretnie księstwo płockie, utrzymało „niepodległość” do roku 1495, gdy po śmierci ostatniego Piasta płockiego – Janusza II – król Jan Olbracht włączył je do Korony.

Dla Mazowsza istotna jest kulturowa rola Płocka. Wiąże się to z faktem, iż w Płocku najwcześniej pojawiło się stosunkowo liczne środowisko ludzi wykształconych. Były to: kancelaria i dwór biskupi z licznymi dostojnikami, opactwo benedyktyńskie (XII w.), szkoła przy kolegiacie św. Michała (1180 r.), dwór królewski/książęcy i kancelaria oraz samorząd miejski (od 1237 r.) z kancelarią i archiwum (prawo chełmińskie Płock otrzymał w 1435 r.). Takim ośrodkiem nie może poszczycić się (w okresie XII–XV w.) żadne inne miasto na Mazowszu, ale także niewiele w Polsce. Najstarszą (istniejącą do dziś w tym samym miejscu) szkołą opiekowali się najpierw benedyktyni, następnie kanonicy regularni, a później jezuici. Po kasacie zakonu jezuitów (1773 r.), szkoła przeszła pod zarządek Komisji Edukacji Narodowej. Pod zaborem pruskim było to Gimnazjum Akademickie, w Księstwie Warszawskim – Szkoła Departamentowa, w Królestwie Polskim – Szkoła Wojewódzka Płocka, a od 1837 roku – rosyjskie Gimnazjum Gubernialne, aby w 1915 roku stać się polską szkołą, niebawem nazwaną imieniem marszałka Stanisława Małachowskiego. Ta szkoła jest dumą Płocka, ale może z niej być dumna cała Polska! Dumą jest także Towarzystwo Naukowe Płockie, jedno z najstarszych w Polsce (od 1820 r.), chlubiące się ogromnym dorobkiem naukowym i wydawniczym, a także wspaniałą siedzibą w średniowiecznej kamienicy przy Placu Gabriela Narutowicza 8.

Przyjmuje się, że złotym wiekiem Płocka był wiek XVI. Wpłynął na to kwitnący wówczas handel zbożem spławianym do Gdańska oraz wytwórczość działających w mieście dziesięciu cechów rzemieślniczych; kwitło sukiennictwo, złotnictwo, piwowarstwo, młynarstwo. Wcześniej, bo już w 1177 roku wybito w Płocku pierwszą monetę – brakteat, a w 1341 – półgrosz mazowiecki. W Płocku w XVI wieku mieszkało ok. 5 tys. osób, a domy (ok. 600) były w części murowane. W mieście działały cztery szkoły, w tym objęta przez jezuitów w 1578 roku dawna szkoła kolegiacka, którą jezuici znacznie rozbudowali (obecnie część „Małachowianki”). Kolegium jezuickie w Płocku funkcjonowało w latach 1611–1773, tj. do kasaty zakonu jezuitów.

Do pełni wygód miasta brakuje tylko tego, że miasto cierpi na brak wody, którą ludność miejska musi brać z tej samej rzeki do mycia, picia i innego użytku, a czerpiąc dzbanami musi nosić ciężar pod górę¹⁰⁴.

(...) w latach 1532–1534 dokonano odbudowy i przebudowy romańskiej katedry, zniszczonej od uderzenia piorunu. Była to druga po Wawelu budowla w duchu renesansowym. Prace powierzono włoskim architektom sprowadzonym wprost z zamku wawelskiego: Bernardowi Zanobi de Gianotis, Janowi Cini i Filipowi z Fiesolo. W latach 1556–1570 kolejną rozbudowę katedry realizował inny czołowy architekt pochodzenia włoskiego, Jan Baptysta z Wenecji, który wywarł (...) poważny wpływ na architekturę doby renesansu na Mazowszu. W roku 1540 dokonał on restauracji kościoła farnego św. Bartłomieja w Płocku, a następnie w trakcie przebudowy kolegiaty w Pułtusku zastosował typ sklepienia kolebkowego pokrytego siatką geometryczną, znanego później pod nazwą sklepienia pułtuskiego, powtórzonego m.in. w kościele w Broku¹⁰⁵.

* * *

Księstwo płockie graniczyło od zachodu z głównym ośrodkiem państwa Piastów, od północy z rosnącym w siłę państwem „Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie”, a od północnego wschodu z wojowniczą Litwą. Od samego początku, tj. roku 1226 (sprowadzenie Krzyżaków do Polski), na pograniczu polsko-krzyżacko-mazowieckim „iskrzyło”. Pierwszym poważnym incydentem był dokonany w 1234 roku najazd margrabiego Miśni Henryka – sojusznika Krzyżaków – na stolicę (całego) Mazowsza – Płock, podczas którego spalono tamtejszą katedrę. Jednolite początkowo Mazowsze, zostało podzielone. Profesor Janusz Grabowski napisał:

W czasie pierwszego podziału Mazowsza przeprowadzonego przez Bolesława II ok. 1309 r., tylko dwaj jego synowie starsi (Siemowit II i Trojden I) objęli własne dzielnice. Natomiast Wacław otrzymał ekspektatywę na tę część Księstwa Mazowieckiego, którą dla siebie zatrzymał Bolesław II. Dlatego po śmierci ojca (1313) Wacławowi przypadły kasztelanie z ośrodkami w stołecznym Płocku (wraz z Raciążem, Sierpcem i Szreńskiem), Wyszogrodzie (z Płońskiem i wschodnią częścią Zawkrza), Gostyninie (z Gąbinem i terenami pod Sochaczewem na lewym brzegu Bzury). Ustanowiony wówczas podział Mazowsza na trzy dzielnice przetrwał w zasadzie do 1345 r., tj. do bezpotomnej śmierci Siemowita II Bolesławowica¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit., s. 180.

¹⁰⁵ Zbigniew Sokołowski, Marian Sołtysiak, *Płock, urbanistyka i...*, op. cit., s. 45–46, 49–50.

¹⁰⁶ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 86.

Najmłodszym synem Bolesława II był Waław (1295–1337). Jego matką była Kunegunda Przemyślidówna (1265–1321). Była córką króla Czech Przemysława Ottokara II i Anny – córki Roścysława Rurykowicza, księcia halickiego i wnuczką króla Węgier – Beli IV. Małżeństwo Bolesława II z Anną jest jednym z dowodów na bardzo wysoką pozycję dworu płockiego wśród władców tej części Europy. W tym miejscu można dodać, że teściem księcia Waława był król Czech – Przemysł Otokar II, panujący w latach 1253–1278. Władca ten podczas krucjaty do Prus w latach 1254–1255, zainicjował budowę zamku nad rzeką Pregolą, który od godności władcy nazwany został Königsbergiem, znanym pod polską nazwą – Królewiec.

Waław prowadził zrównoważoną politykę w stosunku do sąsiadów. Przykładowo, 14 kwietnia 1321 roku w Golubiu, zawarł układ z mistrzem krajowym Fryderykiem von Wildenbergiem. Układ skierowany był w rzeczywistości przeciwko Litwie, z którą Waław był w poprawnych stosunkach. Nieco wcześniej, bo najprawdopodobniej w roku 1320, Waław poślubił Elżbietę – córkę wielkiego księcia litewskiego Gedymina. Rodzinne powiązania ks. Waława uchroniły jego ziemie w 1324 roku od niszczycielskiego najazdu Gedymina na Mazowsze, w części należącej do Trojdena I i Siemowita III. „W styczniu 1326 r. w Brodnicy książę Waław zawarł układ o wzajemnej pomocy z wielkim mistrzem krzyżackim Wernerem von Orselnem. Podobne przymierze z Zakonem zawarli w tym czasie także pozostali władcy mazowieccy: Siemowit II i Trojden I¹⁰⁷. Sojusz mazowiecko-krzyżacki wyraźnie nie odpowiadał interesom Polski, toteż Łokietek we współpracy z Litwinami, w latach 1326–1327 zaatakował Mazowsze, niszcząc m.in. Płock. Na pomoc Mazowszanom przybyli Krzyżacy, ale nie odnieśli sukcesu. 10 lipca 1327 roku we Włocławku zawarto roczny rozejm.

Waław był jednak realistą, toteż sojusz z Krzyżakami traktował instrumentalnie i lawirował między Polską, Litwą a zakonem krzyżackim. W 1329 roku uznał najwyraźniej, że interes księstwa, więzi krwi oraz solidarność plemienna Polaków są wartościami nadrzędnymi. Być może znaczenie miał także fakt, że w roku 1325 syn Władysława Łokietka – Kazimierz, został szwagrem Waława; poślubił córkę Gedymina – Aldonę. Małżeństwo to oznaczało jednak zbliżenie polsko-litewskie, co nie było w interesie książąt mazowieckich, którzy z Litwą toczyli spór o Podlasie.

¹⁰⁷ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 88–89.

„W marcu 1329 r. ruszyły Wisłą na Płock statki krzyżackie, jednak z pomocą wojsk Władysława Łokietka zostały odparte. Wtedy Krzyżacy wraz z oddziałami króla czeskiego Jana Luksemburskiego przystąpili do oblężenia Płocka”. Waław w obliczu militarnej przewagi czesko-krzyżackiej, poszedł na ugodę. W dokumentach podpisanych 29 marca 1329 roku, Waław – książę Mazowsza i pan płocki, uznał króla Czech (używającego także tytułu króla Polski) – Jana Luksemburskiego za sędziego we wszelkich sporach z Zakonem oraz przekazał królowi Janowi swoje księstwo (w tym Płock, Wyszogród i Gostynin), które następnie otrzymał od niego w lenno. W tym miejscu można przypomnieć, że Jan Luksemburski zhołdował także trzynaście z siedemnastu istniejących wówczas księstewek śląskich. Ten stan został usankcjonowany podczas zjazdu monarchów w Wyszehradzie w 1338 (lub 1339) roku.

Waław zmarł 17 maja 1337 w Wyszogrodzie i został pochowany w katedrze płockiej.

Bazylika katedralna Wniebowzięcia NMP w Płocku. Fot. L. Królikowski

* * *

Państwowość Mazowsza trwała wprawdzie ponad 300 lat, ale była epizodem w historii Polski. Wydaje się, że większe znaczenie – szczególnie dla Płocka – ma licząca już prawie tysiąc lat siedziba biskupstwa w tym mieście. Diecezja Płocka odegrała ogromną rolę w dziejach Mazowsza – ośrodka duchowego, ale także rolę polityczną i kulturalną; w dużym stopniu także gospodarczą. Biskupstwo płockie było wielkim mecenasem sztuki, o czym świadczy m.in. katedra w Płocku, jak też jej „Drzwi Płockie”. Jest to niezwykle zabytek sztuki romańskiej, chociaż – niestety – tylko kopia.

Zbyt wiele miejsca zajęłby opis historii „Drzwi Płockich” (nazywanych w Rosji także Drzwiami Magdeburskimi, Korsuńskimi lub Siguńskimi), które są jednym z najcenniejszych zabytków Nowogrodu Wielkiego. Drzwi zostały odlane w Magdeburgu w latach 1152–1154 na zamówienie ówczesnego biskupa płockiego Aleksandra z Malonne – fundatora romańskiej katedry płockiej. Składają się z 48 płyt z płaskorzeźbami przedstawiającymi sceny z dzieciństwa i Mękę Chrystusa, a także motywy maryjne. Okoliczności fundacji nie są bliżej wyjaśnione. Drzwi wykonał mistrz Riquinus. Z dotychczasowych badań wynika, że były one w Płocku przez około 250 lat, czyli do ok. 1400 roku, ale według niektórych hipotez, miały zostać zrabowane już w XIII wieku przez Litwinów, podczas ich wyprawy na Mazowsze (Rosjanie przedstawiają jeszcze kilka innych wersji). Tak czy inaczej, „Drzwi Płockie” znalazły się w Nowogrodzie Wielkim i pozostają tam do dnia dzisiejszego. Obecnie oryginalne drzwi znajdują się w zachodnim portalu soboru św. Sofii w Nowogrodzie Wielkim i są tam wielką atrakcją turystyczną.

W drugiej połowie lat 70. XX wieku, władze Płocka postanowiły, że wykonana zostanie z brązu kopia „Drzwi Płockich”, która na stałe zostanie zawieszona w katedrze. Prace nad odlewem trwały trzy lata. Ważąca ponad dwie tony brązowa kopia, została umieszczona w portalu katedry 23 listopada 1981 roku, a 28 lutego 1982 nastąpiło uroczyste jej przekazanie i poświęcenie.

W katedrze płockiej (aktualnie Bazylika katedralna Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny), gdzie pochowani są Władysław Herman i Bolesław Krzywousty (w obecnym miejscu od 1825 r.), spoczęli także

książęta mazowieccy, m.in.: Konrad I, Bolesław II, Waclaw, Bolesław III, Kazimierz (Trojdenowicz), Siemowit III, Siemowit IV, Siemowit V, Siemowit VI, Władysław II, Janusz II.

W czasach zaborów (okres Królestwa Polskiego) katedra płocka była najdosłowniejszą świątynią w części Polski zniewolonej przez Rosję. W uznaniu tego faktu, papież Pius X nadał jej, 1 lipca 1910 roku, godność „bazyliki mniejszej”. Obecnie jest najcenniejszym zabytkiem prastarego Płocka.

* * *

Z bardzo liczного grona płockich biskupów, bodajże najbardziej znanym jest Erazm Ciołek (1474–1522), znany także jako Vitellius. Wykształcony w Akademii Krakowskiej, otrzymał posadę sekretarza wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka w Wilnie. Tam też zrobił wielką karierę, m.in. jako dyplomata. W 1501 roku, z polecenia Aleksandra udał się z poselstwem do papieża Aleksandra VI w Rzymie. Podczas pobytu w Italii uzyskał stopień doktora prawa kanonicznego. Dzięki królewskiej protekcji otrzymał biskupstwo płockie, które objął 26 stycznia 1504 roku. W marcu 1504, jako senator uczestniczył w sejmie piotrkowskim. Był znakomitym mówcą, mecenasem sztuki i literatury. Posiadał wspaniałą księgozbiór.

* * *

Na terenie historycznego Mazowsza (obecnie na terenie województwa podlaskiego w powiecie kolneńskim), znajduje się miejscowość (obecnie wieś) o nazwie Mały Płock. Wieś położona jest ok. 15 km na północ od Łomży.

Wieś założona przez księcia Janusza I w końcu XIV wieku nad rzeką Cetną, obok grodu, po którym zachowało się grodzisko. Zwana była Płockiem Borowym, Puszczańskim lub Małym. W 1405 r. została zniszczona przez Krzyżaków. Wieś książęca, po 1526 roku królewska, w obrębie dóbr starostwa łomżyńskiego¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Źródło: Wikipedia.

II.2. Warszawa

Współczesna (2025 r.) Warszawa zajmuje powierzchnię 51,69 tys. hektarów; położona jest w centralnej części Kotliny Warszawskiej, na prawym i lewym brzegu Wisły. Badania archeologiczne wykazały, iż ludzie mieszkali na tych terenach od czasów paleolitu. Na terenach podstołecznych, m.in. w Pruszkowie, Brwinowie, Milanówku, Pęcicach i Falentach, archeolodzy stwierdzili np. istnienie śladów tzw. kultury przeworskiej (od ok. I w. p.n.e. do ok. V w. n.e.). Kultura ta charakteryzowała się rozwiniętym rzemiosłem, głównie hutnictwem, kowalstwem, garncarstwem (stosowali koło garncarskie), kamieniarstwem i rozwiniętym handlem. Ich groby były ciałopalne. Wyposażone były w charakterystyczną ceramikę oraz narzędzia i broń z żelaza. Nazwa kultury pochodzi od ciałopalnego cmentarzyska w Gaci koło Przeworska. Kultura przeworska utożsamiana jest z Wandalami, jednym z najbardziej aktywnych plemion germańskich. Ślady kultury przeworskiej znajdujemy również na terenie Warszawy, głównie w Wilanowie oraz na Żeraniu¹⁰⁹.

Władcy Mazowsza swoje pierwsze siedziby lokowali w grodach, tj. obiektach „ogrodzonych”, a więc trudno dostępnych i wydzielonych od innej zabudowy. „Sam gród to obwarowany, zamknięty obszar będący wyrazem określonej organizacji społecznej państw plemiennych bądź wczesnofeudalnej władzy”¹¹⁰. Na Mazowszu miejscami dogodnymi do budowy grodów były obszary podmokłe (np. Rokitno pod Błoniem i Bródno na warszawskiej Pradze), ale przede wszystkim cyple nadrzecznych skarp. Do najważniejszych grodów tego drugiego typu należą: Czersk, Płock i Dobrzyń, ale także dwa grody warszawskie: Jazdów i Warszawa.

Teren przyszłej Warszawy znajdował się na obszarze czerskim, a tym samym nie wchodził początkowo w skład właściwego Mazowsza.

Archeolodzy nie są zgodni w sprawie datowania początków grodu w Jazdowie. Bogusław Gierlach napisał na ten temat m.in.:

¹⁰⁹ Janina Rosen-Przeworska, *Spadek po Celtach*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 111–113.

¹¹⁰ Janusz Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 1996, s. 33.

Podobnie jak w Wyszogrodzie, i tu początków miasta doszukujemy się w centrum plemiennym, jakie udało się odkryć na terenie obecnych Łazienek i sąsiedniego Ogrodu Botanicznego. W toku prac badawczych stwierdzono istnienie tutaj w przeszłości osady z początkowej fazy wczesnego średniowiecza sięgającej VI–VII wieku. Położenie na wyraźnym cyplu o stromych zboczach, jak i niektóre inne elementy wskazują, że osada ta już w pierwszej fazie miała charakter obronny¹¹¹.

Łazienki Królewskie w Warszawie. Domniemane miejsce grodu jazdowskiego. Fot. L. Królikowski

Badania archeologiczne potwierdziły istnienie w 1262 roku grodu (dworu) książąt czerskich w Jazdowie, (najprawdopodobniej) w rejonie obecnego Ogrodu Botanicznego (UW), na granicy z Parkiem Łazienkowskim. Obiekt ten został zdobyty i zniszczony 23 czerwca 1262. W tym miejscu można postawić tezę, że data napadu na gród w Jazdowie nie była przypadkowa. W tradycji Słowian, ale także Anglosasów (*Midsummer*) oraz ludów germańskich (*Mittsommerfest*), letnie przesilenie słońca było czasem szczególnym i zawsze połączone z obrzędowością. W czasach chrześcijańskich doprowadzono do „symbiozy” tradycji pogańskich z kultem św. Jana Chrzciciela, czego rezultatem była „wigilia św. Jana”, czyli noc świętojańska – święto obchodzone

¹¹¹ Bogusław Gierlach, *Świt Mazowsza...*, op. cit., s. 159.

w nocy z 23 na 24 czerwca. Można założyć, że w grodzie jazdowskim święto to również było hucznie obchodzone, z czego skorzystali pogańscy Litwini „zdobywając” Jazdów i masakrując obrońców. Wersję, iż napad na gród został przeprowadzony właśnie w tym terminie, poświadcza zapis z *Kroniki halicko-wołyńskiej*: „Na samą kupałę”¹¹². Profesor Adrian Jusupović – badacz *Kroniki halicko-wołyńskiej* uważa, iż wyprawą na Jazdów dowodzili Mendog oraz Eustachy Konstantynowicz¹¹³.

Znajdujący się w grodzie książę Siemowit I płocki został ścięty (zwłoki zostały najprawdopodobniej spalone), a jego syn Konrad (późniejszy książę Konrad II)¹¹⁴ dostał się do litewskiej niewoli.

Nie był to jednak koniec grodu w Jazdowie. Wspomina się o nim jeszcze, m.in. w związku z walkami pomiędzy braćmi.

Do wybuchu otwartego konfliktu doszło w 1282 r. Konrad II poparł wówczas buntowniczych rycerzy małopolskich, którzy zdetronizowali Wstydliwego i ofiarowali koronę Konradowi. Wsparci zapewne wojskami ruskimi udał się do ziemi sandomierskiej, którą opanował bez większych trudności. Gdy jednak szykował się do zajęcia Krakowa, został pobity przez węgierskie wojska wspomagające Wstydliwego. Jednocześnie Bolesław II najechał jego dzielnicę, spustoszył ją, napadł i obrabował jego żonę rezydującą w feralnym grodzie w Jazdowie. Zapoczątkowało to ciągnący się latami konflikt, w którym największym przegranym była pustoszona przez wrogów i ich sojuszników ziemia mazowiecka¹¹⁵.

To także nie był koniec grodu w Jazdowie. „(...) 28 września 1303 r., książę Bolesław II mazowiecki obchodził w Jazdowie dzień św. Wacława, patrona swego najmłodszego syna – z tej okazji władca Mazowsza nadał klasztorowi św. Wojciecha na grodzie płockim brzeg Wisły w dwóch wsiach klasztornych: Drwałach i Rydzynie”¹¹⁶.

¹¹² Tomasz Jasiński, *Wokół początków Warszawy*, Wydawnictwo Naukowe FNCE, Poznań 2021, s. 86.

¹¹³ Adrian Jusupović, *Kronika halicko-wołyńska...*, op. cit., s. 118.

¹¹⁴ Konrad II, ur. ok. 1248–1250, zm. 24.06.1294 w Czerwińsku, syn Siemowita I i Pieriejesławy, córki Daniela, księcia halicko-włodzimierskiego; żonaty z Jadwigą, córką Bolesława II Rogatki; nie miał dzieci; patrz: *Słownik władców Polski*, praca zbiorowa, Poznań 1999, s. 229–231.

¹¹⁵ Stanisław Rosik, Przemysław Wiszewski, *Wielki poczet...*, op. cit., s. 458–459.

¹¹⁶ Tomasz Jasiński, *Wokół początków Warszawy...*, op. cit., s. 91.

* * *

W granicach administracyjnych Warszawy, na terenie dzielnicy Targówek znajduje się grodzisko Bródno. Profesor Andrzej Zahorski podaje, że „dopiero u schyłku IX w. na prawym brzegu Wisły, na północnym obrzeżu dzisiejszej Warszawy, występują ślady osadnictwa. Tutaj też w Bródnie Starym, pośrodku doliny wiślanej, nad strumieniem Brodnia, w X i XI w. istniał gród. Jest to pierwszy znany nam ślad organizacji państwowej na terenie Warszawy”¹¹⁷.

Profesor Aleksander Gieysztor natomiast dodaje:

Powstały w X wieku gród w Bródnie Starym, pośrodku doliny wiślanej, nad strumieniem Brodnia, był ośrodkiem nadzoru wojskowego, skarbowego i sądowego nad znacznym obszarem, choć pewnie jeszcze dość rzadko zasiedlonym. Jak wiemy z badań archeologicznych, gród był niewielki, miał pod wałami chałupy chłopskie i domostwa z paru warsztatami, gdzie uprawiano tkactwo, hutnictwo i rogowiarstwo. Istniał niezbyt długo, opuszczony w XI w., co można by tłumaczyć reformą organizacji grodowej całego państwa po jego kryzysie politycznym w czwartym i piątym dziesięcioleciu XI wieku. Około 1065 r. znaczne obszary z grodzstwa bródzieńskiego przeszły we władanie kościelne, co mogło także wpłynąć na przeniesienie pana grodowego gdzie indziej¹¹⁸.

Profesor Tomasz Jasiński¹¹⁹ twierdzi natomiast, iż gród na Bródnie związany jest głównie z Bolesławem Chrobrym, który po wyprawie kijowskiej (1018 r.) osadził tu ruskich rzemieślników z Kijowa, „w tym także zajmujących się produkcją szkliwionych płytek posadzkowych i kafli glinianych”¹²⁰.

Podstawę tezy prof. Jasińskiego stanowi odnalezienie przez archeologów w 1951 roku na Bródnie „skręconą skutkiem zetknięcia się z ogniem część płytki majolikowej z zieloną polewą”¹²¹.

Profesor Jasiński wywnioskował, iż Chrobry zamierzał w rejonie grodziska na Bródnie wybudować świątynię na podobieństwo tych, które widział w Kijowie.

¹¹⁷ Marian Marek Drozdowski, Andrzej Zahorski, *Historia Warszawy*, wydanie nowe, rozszerzone i uzupełnione. Warszawa 2004, s. 9.

¹¹⁸ Aleksander Gieysztor, *Początki życia miejskiego nad Środkową Wisłą i geneza Warszawy*, [w:] „Rocznik Warszawski”, t. 7, Warszawa 1966, s. 47.

¹¹⁹ Tomasz Jasiński, *Wokół początków Warszawy...*, op. cit., s. 15–55.

¹²⁰ Ibidem, s. 54.

¹²¹ Ibidem, s. 40.

Trwają naukowe spory na temat przynależności i roli grodu, a nawet na temat funkcji, jaką pełnił. Spór dotyczy m.in. tego, czy gród strzegł przeprawy przez Wisłę, czy też przez pasmo bagien oddzielających równinę praską od przyległych terenów na wschodzie i północy. Biorąc pod uwagę fakt, iż w niewielkiej odległości od grodziska w XIX wieku Rosjanie zbudowali fort XIII twierdzy „Warszawa” i wykorzystując kwestię istnienia na przedpolu szerokiego, podmokłego i bagnistego pasa terenu, należy sądzić, iż obszar ten od zawsze stanowił przeszkodę w dotarciu do rejonu obecnej Pragi. Dlatego też, jedno z nielicznych przejść przez pas mokradeł zostało zamknięte grodem. Uwzględniając jednak, że pas bagien, o którym mowa ciągnie się od wsi Las (w okolicach Wawra) aż do Żerania – nie można wykluczyć, że tysiąc lat temu pas ten stanowił koryto (lub jedną z odnóg) Wisły. Potwierdza to m.in. plan kanału Obwodowego, który według projektu Gabriela Narutowicza zaczęto realizować właśnie w tym miejscu, już w 1919 roku. Jedynym wykonanym fragmentem kanału jest początkowy odcinek obecnego kanału Żerań – Zegrze, zbudowanego na przełomie lat 50. i 60. XX wieku.

Dotychczas nie ustalono powodu upadku grodu, co miało miejsce najprawdopodobniej w pierwszym dziesięcioleciu XI wieku. Profesor Zahorski wysuwa tezę, że być może „został zniszczony przez najazd z zewnątrz, a może przestał odgrywać rolę w administracji państwowej, gdy tereny te zostały włączone do dóbr kościelnych w wyniku odbudowy organizacji kościelnej na Mazowszu po wielkim kryzysie politycznym w czwartym i piątym dziesięcioleciu XI w.”¹²².

Gród jest, a raczej był osadą o charakterze obronnym, będącą zazwyczaj siedzibą władcy, jego przedstawiciela lub wojskowej załogi władcy. Tak więc, pierwszy znany obecnie obiekt administracji państwowej (?), w tym przypadku – gród na Bródnie, jest zarazem pierwszym dziełem architektury obronnej na terenie obecnej Warszawy (jeżeli nie liczyć grodu Jazdów z VII–VIII w.). Jego rola polegała na kontroli pobliskiego brodu, nie na Wiśle – jak wielu sądzi – ale na lokalnym cieku wodnym, odgradzającym równinę praską od północno-wschodniego Mazowsza. Ustalony przez archeologów czas upadku grodu na pierwsze dziesięciolecie po roku 1000, nie pozwala na razie

¹²² Marian Marek Drozdowski, Andrzej Zahorski, *Historia Warszawy...*, op. cit., s. 10.

wiązać tego obiektu z konkretną administracją, toteż nadal pozostaje obiektem tajemniczym i wymagającym dalszych badań.

* * *

Powszechnie sądzi się (A. Zahorski, A. Gieysztor, J. W. Gomulicki), że utrata Jazdowa była bezpośrednią przyczyną wzniesienia przez książąt mazowieckich nowego grodu, który zbudowano w niewielkiej odległości (ok. 4 km) od zniszczonego. Powstał on na północ od Jazdowa, także na skarpie, także w miejscu przeprawy przez Wisłę. Część badaczy (m.in. Juliusz Wiktor Gomulicki) uważa, iż nieopodal nowego grodu, na tzw. surowym korzeniu powstało wówczas miasto, stworzone według wzorów miast krzyżackich, z którymi Mazowsze utrzymywało wówczas ożywione kontakty polityczne i handlowe¹²³.

Założenie Warszawy przypada (najprawdopodobniej) na okres panowania Bolesława II, który w latach 1294–1313 był władcą całego zjednoczonego wówczas Mazowsza, w tym Warszawy. Fakt istnienia Warszawy w tym czasie potwierdza dokument wystawiony przez Bolesława II, 23 kwietnia 1313 roku, w którym tytułowany jest: *dux Mazouie ac Warssowiensis dominus*¹²⁴.

Profesor Tomasz Jasiński – historyk mediewista, dyrektor Biblioteki Kórnickiej PAN, a do końca 2020 roku kierownik Zakładu Źródłoznawstwa i Nauk Pomocniczych Historii w Instytucie Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, opublikował w 2021 roku niezwykle interesującą pracę pt. *Wokół początków Warszawy*. Swoje rozważania poparł mało znanymi materiałami źródłowymi, głównie niemieckimi. Na tej podstawie sformułował następujące wnioski:

1. Już w 1309 r. liczni kupcy toruńscy, pochodzący najczęściej z Dortmundu i Soestu, byli mocno zaangażowani w handel na terenie księstwa Bolesława II. Dowodzi tego mało znana niedatowana zapiska przechowywana niegdyś w Bibliotece Królewskiej i Uniwersyteckiej w Królewcu.

2. Momentem przełomowym w handlu toruńskim na terenie Mazowsza było uruchomienie w 1309 r. przez toruńskich patrycjuszy, pochodzących głównie

¹²³ także: Andrzej Rottermund, *Rozwój przestrzenny Warszawy*, [w:] *Katalog zabytków sztuki. Miasto Warszawa. Część I. Stare Miasto*, Warszawa 1993, s. 40.

¹²⁴ Janusz Grabowski, *Pierwsi gospodarze Warszawy. Bolesław II i jego potomstwo*, [w:] *Początki Warszawy. Spojrzenie po 700 latach*, pod red. Henryka Rutkowskiego, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2015, s. 37.

z Dortmundu i Soestu, szlaku handlowego przez Warszawę, który w pierwszym rzędzie łączył Toruń z Włodzimierzem Wołyńskim, a także początkowo również Toruń z Sandomierzem i Krakowem (ewentualnie Nowym Sączem), a dalej z Koszycami.

3. W 1310 r. szlak ten stał się również dostępny dla kupców małopolskich i węgierskich.

4. W tym czasie, w 1310 lub 1311 r. szlak do Włodzimierza Wołyńskiego uzyskał stabilizację polityczną dzięki poślubieniu przez Trojdena księżniczki Marii Juriewnej.

5. Najpewniej w 1310 lub rok później została lokowana Warszawa; dokument lokacyjny wystawił być może książę Siemowit II, który z całą pewnością w 1313 r. był księciem warszawskim i miał swoją rezydencję w Warszawie.

6. Szlak warszawski mógł powstać dzięki otwartej polityce biskupów płockich Jana Wysockiego i jego następcy Jana z Nałęczów oraz brata krzyżackiego Siegharda von Schwarzburga i być może jego starszego brata Günthera, synów Henryka V i księżniczki ruskiej Daniłowiczówny (Zofii?).

7. Ze strony krzyżackiej pewną rolę w lokacji Warszawy musiał odegrać komtur toruński Gozwin, być może wcześniej inicjator sprowadzenia do Torunia Westfalczyków na przełomie 1304 i 1305 r., a później patron w ich działalności gospodarczej.

8. Lokacyjna Warszawa w przeważającej mierze w pierwszym momencie została zasiedlona przez torunian; byli to głównie górno-Niemcy, pochodzący z Saksonii Górnej, Turyngii, wśród których niemalą rolę odgrywała ludność pochodząca z Halle nad Saawą i innych pomniejszych miast związanych z tym miastem. Znacząca część torunian, która osiedliła się w Warszawie, pochodziła także ze Śląska. Ludność ta, pochodząca z Saksonii Górnej, Turyngii i Śląska, posługiwała się językiem górno-środkowo-niemieckim. Wśród niej nie zabrakło zapewne kilku lub kilkunastu kupców toruńskich pochodzących z Westfalii, którzy mówili językiem dolno-środkowo-niemieckim. Wśród toruńskich przybyszów obecni byli też przedstawiciele ludności polskiej¹²⁵.

Po Bolesławie II Warszawą władał Trojden I (żył ok. 1284–1341) – książę sochaczewski i czerski oraz władca (pan) kasztelanii sieciechowskiej, należącej wcześniej do Księstwa Sandomierskiego, a odkupionej (1313–1314) przez Władysława Łokietka. Od 1313 roku do Trojdena należała także kasztelania kamieniecka na Poburzu oraz Warka i Liw. Po śmierci swego syna – Bolesława-Jerzego 21 marca 1340 roku, Trojden I uczestniczył w wyprawie Kazimierza Wielkiego na Wołyń. We Włodzimierzu Wołyńskim ekshumowano wówczas prochy Bolesława-Jerzego, przywieziono je na Mazowsze, gdzie pochowano (w grud-

¹²⁵ Tomasz Jasiński, *Wokół początków Warszawy...*, op. cit., s. 190–191.

niu 1340 r.) w klasztorze Dominikanów w Warce. W tej samej świątyni, następnego roku spoczął także książę Trojden I. W XIX wieku klasztor i kościół Dominikanów zostały rozebrane, a prochy książąt z linii czersko-warszawskiej przeniesione do kościoła Matki Boskiej Szkaplerznej (w Warce).

Warka. Pamiątkowa tablica na kościele Matki Boskiej Szkaplerznej.
Fot. L. Królikowski

Profesor Janusz Grabowski przytoczył następujący cytat: „Temu księciu Warszawa zawdzięcza początek swojej świetności i znaczenia. Upodobawszy sobie tę mało znaną przedtem miejscowość zbudował w niej zamek i sam chętnie w nim przebywał”¹²⁶.

Tezę o założeniu Warszawy w czasach Bolesława II potwierdza ogromne podobieństwo układu przestrzennego oraz wymiarów Iławy i Warszawy, co pozwala łączyć te dwa wydarzenia¹²⁷. Lokacja Iławy miała miejsce w 1305 roku i jest potwierdzona dokumentami oraz opisana w literaturze przedmiotu¹²⁸.

¹²⁶ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i książęnych...*, op. cit., s. 76.

¹²⁷ *Katalog zabytków sztuki. Miasto Warszawa. Część I. Stare Miasto* (pod redakcją J. Łozińskiego i A. Rottermunda), Warszawa, s. 38.

¹²⁸ M. Biskup, *Iława*, [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, zeszyt 2/17, Warszawa 1957, s. 121–127.

Na ziemi – być może (?) – będącej w posiadaniu (lub użytkowaniu) rodu Rawiczów, książę Konrad II w latach 1283–1294 (wg J. W. Gomulickiego) lub książę Bolesław II przed 1300 rokiem (wg A. Gieysztora) założył gród i miasto, którego nazwa ma podobno pochodzić od imienia osobowego Warsza, często spotykanego w rodzie Rawiczów¹²⁹. Nie było to raczej przedsięwzięcie Rawiczów, albowiem w tamtym okresie (przełom XIII/XIV w.) przywilej wznoszenia własnych warowni i grodów był udzielany możnowładcom nadzwyczaj rzadko, a Warszawa od samego początku związana była z dworem książęcym. „Do nowego grodu warszawskiego przeniesiono urząd kasztelana z Rokitna k. Błonia”¹³⁰.

Hipoteza o powstaniu miasta w czasach Bolesława II jest obecnie uznana za obowiązującą, chociaż występują fakty, które każą postawić tu znak zapytania. Podstawowym z nich jest udokumentowana okoliczność odbycia się w 1339 roku w Warszawie sądu papieskiego, celem rozstrzygnięcia sporu pomiędzy królem Polski Kazimierzem Wielkim a Krzyżakami¹³¹. Wnioskując Warszawę na miejsce sądu argumentowano, iż posiada ona liczne domy, kościół, fortyfikacje itd., a więc właściwe warunki dla goszczenia dostojnych delegacji stron konfliktu, jak również legata papieskiego. Oznaczałoby to, iż w okresie ok. trzydziestu lat – zaczynając od zera („surowy korzeń”), mieszkańcy Warszawy urządzili swoje miasto w takim stopniu, że – nie licząc stołecznego wówczas Płocka – było najokazalszym na Mazowszu i jako jedyni (poza stołecznym Płockiem) obwiedli swoje miasto murami. Być może na wysoki standard Warszawy miał wpływ posag drugiej żony księcia Bolesława II – Kunegundy Przemyślidówny (1265–1321), córki Przemysła Ottokara II króla Czech i jego drugiej żony Kunegundy, córki Roścysława Rurykowicza, księcia halickiego i Anny, wnuczki króla węgierskiego Beli IV¹³². Kunegunda była siostrą władającego

¹²⁹ Część autorów, np. Karol Móravski, *Warszawa. Dzieje miasta.*, Warszawa 2003, s. 16, wiąże Rawiczów z czeskim rodem Wrszowców, którzy „przybyli do Polski na przełomie XI i XII wieku i już w XII i XIII zajmowali dość eksponowaną pozycję wśród polskiego możnowładztwa”.

¹³⁰ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 60.

¹³¹ Wyrok ogłosili sędziowie papiescy 15 września 1339 r. w kościele św. Jana Chrzciciela w Warszawie.

¹³² Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 63–66.

wówczas Czechami i Polską króla Wacława II, a to niebywale wzmocniło pozycję księcia Bolesława II na Mazowszu. Posag nie został jednak w całości wypłacony, co doprowadziło do rozpadu małżeństwa, konfliktów z Wacławem II oraz wyjazdu Kunegundy do Pragi. Jest pochowana na Hradczanach. Synem Kunegundy i Bolesława II był Wacław, późniejszy książę płocki.

Józef Kazimierski i Ryszard Kołodziejczyk przytoczyli następujący fragment protokołu z procesu polsko-krzyżackiego: „Stosownie do obyczaju krajowego dostęp do tego miejsca jest otwarty i bezpieczny, ponieważ jest obwiedzione murem i zaopatrzone w towar sprzedażny, ma domy i zajazdy dość przyzwoite i bezpieczne. Nadto rzeczony książę dla wszystkich mieszkańców i przybyszów pokój chowa, sprawiedliwość świadczy i nikogo w państwie swym niesłusznie ciemnić nie pozwala”¹³³.

Czy mogli jednak dokonać tego, o czym mowa w powyższym cytacie, w tak krótkim czasie, biorąc pod uwagę niszczycielskie wojny, które przetoczyły się przez Mazowsze oraz jego gospodarcze i cywilizacyjne zapóźnienie, a także stosunkowo rzadkie zaludnienie?

Warszawa i Iława (niem. Deutsche Eilau) wyszły najprawdopodobniej z jednej „pracowni urbanistycznej” (Prus Krzyżackich, jak napisał prof. Samsonowicz), związanej z kręgiem toruńsko-chełmińskim¹³⁴. Związki te potwierdza także fakt, iż – zgodnie z przepisami prawa chełmińskiego – sądem drugiej instancji dla Warszawy (ale nie tylko) był sąd miejski Torunia. W XIV wieku Siemowit III (ok. 1320–1381), „prawdopodobnie, idąc śladami Kazimierza Wielkiego, ustanowił w Płocku sąd wyższy prawa niemieckiego dla miast mazowieckich”¹³⁵.

W końcu roku 1239 Tatarzy zdobyli Perejasław, Czernihów, Kijów, Halic i Włodzimierz Wołyński. W toku dalszej kampanii weszli na teren Polski i Węgier, skąd wycofali się na wieść o śmierci wielkiego chana Ugededja. W wyniku tych podbojów, a szczególnie po zdobyciu przez Tatarów Kijowa, przestał funkcjonować ważny europejski szlak

¹³³ *Dzieje Mazowsza i Warszawy. Wybór źródeł*, opracowali Józef Kazimierski i Ryszard Kołodziejczyk, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1973, s. 20–21.

¹³⁴ Lech Królikowski, *Iława jak Warszawa*, [w:] „Puls Warszawy”, 1999, nr 1(15) s. 38–39.

¹³⁵ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 122.

handlowy wiodący od Bałtyku do Morza Czarnego. Szlak ten biegł z rejonu ujścia Wisły wzdłuż tej rzeki (m.in. przez Płock) do Zakroczymia, stąd z biegiem Narwi i Bugu do Brześcia, dalej Muchawcem w kierunku dorzecza Dniepru (w XVIII w. wybudowano tu Kanał Królewski) w stronę Kijowa, a następnie wzdłuż Dniepru do Morza Czarnego. Zniszczony przez Tatarów Kijów przestał być wówczas atrakcyjnym i ważnym punktem etapowym, co w połączeniu z niebezpieczeństwami podróży Dnieprem z Kijowa do Morza Czarnego spowodowało, że kupcy miast z rejonu Dolnej Wisły stanęli przed koniecznością znalezienia szlaku bardziej bezpiecznego.

Ten nowy szlak poprowadzony został trasą położoną bardziej na zachód, poczynając od Zakroczymia. Najpierw wzdłuż Wisły do Warszawy, Sieciechowa, a może obecnych Puław, stąd przez Lublin, Lwów i Halicz do Dniestru i wzdłuż tej rzeki do Morza Czarnego, gdzie książęta haliccy mieli swoje porty. Nowy przebieg szlaku handlowego od Bałtyku do Morza Czarnego uwarunkowany jest nie tylko wymienionymi wyżej przyczynami. Należy również zwrócić uwagę na fakt, iż „Daniel uciekając w 1241 r. przed Mongołami schronił się na Mazowszu i osiadł w użyczonym mu Wyszogrodzie. (...) W 1248 r. Siemowit ożenił się z Pierejesławą, córką Daniela”¹³⁶.

W ten sposób zapoczątkowane zostały trwające około stulecia bliskie kontakty mazowieckich Piastów z Rurykowiczami, władającymi m.in. księstwem halicko-włodzimierskim, do którego należało sąsiadujące z Mazowszem Podlasie. Obecność księcia Daniela¹³⁷ w Wyszogrodzie nie ograniczała się tylko do dworu, ale zapewne towarzyszyła mu drużyna, którą na dworach Rurykowiczów stanowili Waregowie. Śladem obecności Waregów w drużynach ruskich książąt przebywających na terenie Polski są cmentarzyska m.in. w Lutomiersku pod Łodzią, w Paczynie koło Gostynina w rejonie Płocka i Płońska, ale także w wielu innych miejscach na Mazowszu. Rodzinne więzi mazowieckich Piastów z Danielem mogły mieć wpływ na jego decyzję o chrzcie w obrządku rzymskim, czego następstwem było podarowanie mu królewskiej korony przez papieża (1254 r.). Koronacja odbyła się w nieodległym od Warszawy (której wówczas nie było) Drohiczynie. Wkrótce

¹³⁶ Stanisław Rosik, Przemysław Wiszewski, *Wielki poczet...*, op. cit., s. 441.

¹³⁷ Daniel (1201–1264), książę halicko-włodzimierski, syn Romana.

jednak Daniel powrócił do prawosławia, a kontynuatorem jego polityki był syn Roman. Koniec kontaktów mazowiecko-halickich nastąpił wraz ze śmiercią księcia Bolesława-Jerzego, chociaż nie był to koniec związków części ziem księstwa halicko-włodzimierskiego z książęciem Mazowszem.

Bolesław-Jerzy II był synem mazowieckiego księcia Trojdena I oraz Marii, córki Jerzego, księcia halicko-włodzimierskiego. „Mimo prób zawarcia sojuszu z bojarami ruskimi, ci sprzymierzyli się z Tatarami i w 1340 r. otruli księcia. Bolesław-Jerzy żonaty był z Eufemią (1331), córką Gedymina, księcia litewskiego”¹³⁸.

Handel bałtycko-czarnomorski istniał na długo przed powstaniem państwa polskiego, ale w czasach bezpośrednio poprzedzających powstanie Warszawy nabrał innych wymiarów. Zmiana ta była wynikiem powstania u ujścia Wisły państwa krzyżackiego. Działalność militarna i gospodarcza zakonu doprowadziła do powstania na otrzymanych i zdobytych terenach pewnej liczby miast zorganizowanych w sposób wówczas najnowocześniejszy. Miasta te zdominowane były przez kupców i rzemieślników niemieckich. Krzyżackie miasta rejonu Dolnej Wisły włączyły się do związku miast północnoniemieckich i miast założonych na pozaniemieckich ziemiach nadbałtyckich, znanego pod nazwą Hanza. Władza ona rynkami północnoeuropejskimi i wywierała wpływ na losy państw bałtyckich i skandynawskich. W XV wieku Hanza liczyła 160 miast członkowskich, którym przewodziła Lubeka. Tym sposobem odwieczny handel pomiędzy rejonem Bałtyku, a Morzem Czarnym przekształcił się w handel pomiędzy Hanzą, a Cesarstwem Bizantyjskim i kalifatem bagdadzkim. Ubocznym skutkiem przechwycenia kontaktów na szlaku czarnomorskim przez kupców niemieckich było pojawienie się Warszawy (i w pewnym stopniu również Lwowa), ale także upadek gospodarczego znaczenia Mazowsza i jego schodzenie na peryferie piastowskiej Polski¹³⁹. „Podstawowym zatem czynnikiem miastotwórczym średniowiecznej Warszawy było pośredniczenie w handlu tranzytowym i to nie tylko na skalę krajową, ale i międzynarodową”¹⁴⁰.

¹³⁸ *Słownik władców Polski*, praca zbiorowa, Poznań 1999, s. 83–84.

¹³⁹ Stanisław Rosik, Przemysław Wiszewski, *Wielki poczet...*, op. cit., s. 364.

¹⁴⁰ Jolanta Putkowska, *Stołeczność Warszawy a jej rozwój przestrzenny w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596–1668*,

Nie jest natomiast jasne, którędy przebiegał szlak z Warszawy w kierunku Lublina. Być może wiódł dalej wzdłuż Wisły do ujścia Wieprza (Dęblin) lub nawet do Puław, gdzie przez wieki funkcjonowała ważna przeprawa przez rzekę. W każdym przypadku musiał przechodzić przez rejon Sieciechowa, gdzie znajdowała się siedziba pallatyna Sieciecha (XI w.), bernardyński klasztor, a później kazimierzowski zamek. Gall Anonim podaje, że pomiędzy Sandomierzem a Płockiem nie było znacniejszego grodu jak sieciechowski.

Szlak czarnomorski wymagał stosownej infrastruktury, w tym bezpiecznych punktów etapowych. Zakłada się, że z tych powodów mieszczanstwo miast krzyżackich zainteresowane było powstaniem Warszawy oraz jej bogatym wyposażeniem, m.in. w urządzenia obronne i „gdzie wszystkie potrzeby zaspakajane być mogą, a i gospody wcale są przyzwoite i pewne, wreszcie ze względu, iż dzięki sprawiedliwym rządóm księcia żaden obcokrajowiec nie dozna w Warszawie przykrości”¹⁴¹. W ten sposób można chyba tylko tłumaczyć stosunkowo wysoki standard ówczesnej zabudowy Warszawy. Widać tu ewidentne zapożyczenia techniczne i ustrojowe z miast Dolnej Wisły. Tak więc potrzeby wynikające z wielkiego handlu w połączeniu z ambicjami mazowieckich Piastów doprowadziły (najprawdopodobniej) do powstania Warszawy. Przeprowadzone już w XXI wieku badania archiwalne prof. Tomasza Jasińskiego jeszcze bardziej precyzują wpływ kupców toruńskich na powstanie Warszawy i zawężają czas jej lokowania „najpewniej w 1310 lub rok później”¹⁴².

* * *

W tamtych czasach Warszawa była typowym miastem lokacyjnym ze wszystkimi charakterystycznymi cechami. Jedną z nich był zasięg przestrzenny, który ograniczony był (być może) najpierw ciągiem wału poprzedzonego fosą, a następnie systemem podwójnych murów obronnych¹⁴³. Początkowo obszar ograniczony wałem mie-

Warszawa 1996, s. 51.

¹⁴¹ Maksymilian Baruch, *Warszawa za książąt mazowieckich i Jagiellonów*, Warszawa 1916, s. 11.

¹⁴² Tomasz Jasiński, *Wokół początków Warszawy...*, op. cit., s. 191.

¹⁴³ Jedną z bardziej dyskusyjnych hipotez jest istnienie wału obronnego, chroniącego miasto od strony ulicy Podwale, poprzedzającego budowę muru obronnego

rzył ok. 8,5 ha¹⁴⁴. Później przebieg linii fortyfikacji zmieniono nieco w południowej części miasta, w wyniku czego objęły one teren pomiędzy ówczesnym miastem, a zamkiem (na południe od kościoła św. Jana i kościoła św. Marcina). Włączony obszar ma powierzchnię ok. 2,5 ha, w wyniku czego obszar otoczony murem obejmował łącznie ok. 11 ha. Włączony do miasta teren nie podlegał prawu miejskiemu, ale prawu ziemskiemu, co jest jedną z przesłanek tezy o przesunięciu granic.

Warszawa, Stare Miasto – mury obronne. Fot. L. Królikowski

Analizując początki Warszawy można założyć, iż jej pierwotnym czynnikiem miastotwórczym były potrzeby wynikające z istnienia szlaku czarnomorskiego, ale także polityczno-administracyjne i militarne interesy książąt mazowieckich. Potwierdza to istnienie już w 1313 roku w Warszawie kancelarii książęcej, co uwierzytelnia pergamin z tego właśnie roku. Dokument ten jest o tyle ważny, iż zawiera pierwszą autentyczną wzmiankę o Warszawie jako jednym z ośro-

w XIV wieku. W świetle ostatnich obserwacji wydaje się, iż należy go wykreślić z krajobrazu najstarszej Warszawy; patrz: Włodzimierz Pęła, *Archeologia Warszawy. Stan i potrzeby badań*, „Rocznik Warszawski” t. 32, s. 87.

¹⁴⁴ *Katalog zabytków sztuki. Miasto Warszawa. Część I. Stare Miasto...*, op. cit., s. 41.

ków dzielnicy książęcej z dworem i kancelarią władcy¹⁴⁵. Warszawa była potrzebna książętom mazowieckim także jako militarne zabezpieczenie przeprawy przez Wisłę oraz lokalny ośrodek administracji.

Wieża Grodzka Zamku Królewskiego w Warszawie. Fot. L. Królikowski

¹⁴⁵ Ewa Łuczycka-Suchodolska, *Najstarsze wzmianki o Warszawie w świetle badań dyplomatycznych*, seria „Studia Warszawskie” t. 19, *Warszawa średniowieczna z. 2*, Warszawa 1975, s. 161.

Dzieje Warszawy od samego początku wskazują, iż lokalizacja miasta była trafna – powstało w dogodnym i korzystnym dla rozwoju miejscu. Nawet fakt, iż Wisła w Warszawie była (i jest) węższa niż w Zakroczymiu (miejscowość położona nieco poniżej ujścia Narwi do Wisły), miało korzystne znaczenie, albowiem łatwiej było tu się przez rzekę przeprowadzić, co sprzyjało kontaktom Warszawy na kierunku wschód–zachód, a tym samym czyniło z miasta ważny węzeł drogowy. Wzniesione wielkim nakładem środków mury obronne, ze względu na koszty inwestycji, istotnie ograniczały dalsze powiększanie obszaru. W tej sytuacji – w obrębie tzw. mili miejskiej – na terenach wzdłuż szlaku nadwiślańskiego przed południową bramą (później zwaną Krakowską) oraz bramą północną (później zwaną Nowomiejską), powstały place targowe zwane fretami (freta Bernardyńska przed bramą Krakowską oraz freta Nowomiejska przed bramą Nowomiejską). Frety dały początek późniejszym przedmieściom Starej Warszawy (podległym administracyjnie Starej Warszawie). Nie częścią Starej Warszawy, ale jej własnością były niektóre obszary w pobliżu miasta. Bodajże najdłużej jej posiadłością była osada Solec (z własnym rynkiem i kościołem), która podlegała Starej Warszawie od 1382 roku, a należała (z przerwami) do miasta jeszcze w drugiej połowie XVIII wieku, aby następnie stać się częścią Warszawy objętej Wałami Lubomirskiego.

Niezależnie od przedmieść, które były niezbędne dla pomieszczenia ludności rozwijającej się szybko Warszawy, w pierwszym dziesięcioleciu XV wieku – na mocy przywileju księcia Janusza Starszego – na północ od miasta, przy szlaku do Zakroczymia (Płocka i Torunia), powstał nowy organizm miejski nazwany – dla odróżnienia – Nową Warszawą. Powstawanie „nowych miast” było niejako potwierdzeniem trafności lokalizacji miasta głównego i występowało dosyć często, czego przykładem może być Toruń, ale także Elbląg, Królewiec i wiele innych miast. Powierzchnia Nowego Miasta była większa od powierzchni Starego Miasta i wynosiła ok. 18 ha, ale ze względu na to, iż nie miała fortyfikacji, „mogła się rozwijać w granicach prawnie do niego (tj. Nowego Miasta – przyp. L. K.) należących włości”¹⁴⁶. Więk-

¹⁴⁶Jolanta Putkowska, *Stołeczność Warszawy a jej rozwój przestrzenny w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596–1668*, Warszawa 1996, s. 53.

szy był także rynek; staromiejski miał wymiary 72 x 90 m (6 480 m²), a nowomiejski 120 x 140 m (16 800 m²). Tym niemniej miasto to, będące oddzielnym (i samodzielny) organizmem miejskim, nigdy nie osiągnęło standardu swego pierwowzoru. Było znacznie uboższe, a symbolem tego była głównie drewniana zabudowa i brak własnych fortyfikacji.

Znaczenie Warszawy i ziemi warszawskiej stopniowo rośnie, ale były one wymieniane jako składowe księstwa czerskiego, a później rawskiego¹⁴⁷. Księstwo warszawskie w tytulaturze Piastów mazowieckich pojawiło się na stałe w 1349 roku, gdy synowie Trojdena ostatecznie podzielili się spadkiem po ojcu¹⁴⁸.

W dawnej Rzeczypospolitej, w której szlachta odgrywała dominującą rolę, powodzenie niektórych miast budziło zawiść warstwy rządzącej, a jednocześnie „co bogatsi kupcy starali się – wzorem innych miast – poprzez nabycie ziemi znaleźć się w gronie szlachty”¹⁴⁹. W tej atmosferze miało miejsce ustawiczne ograniczanie prawa do miłi miejskiej, a także – za zgodą Sejmu lub na mocy przywileju królewskiego – lokowanie w możliwie najbliższej odległości od owego miasta nowych osad. Były to najczęściej autentyczne organizmy miejskie wyposażone we własne prawo (np. w prawo chełmińskie), ale będące własnością prywatną. Ze względu na to, że organizmy te miały własną jurysdykcję, nazywa się je jurydykami. W Warszawie można naliczyć kilkanaście jurydyk, przy czym najwięcej z nich powstało w drugiej połowie XVII i na początku XVIII wieku. Istotą jurydyk było to, że ich właściciele lub władze jurydyk nie uznawały praw obydwu warszawskich miast, w tym przepisów cechowych, przez co rzemieślnicy działający w jurydykach mieli mniejsze koszty, a tym samym stanowili groźną konkurencję dla rzemieślników cechowych, skupionych w Starej i Nowej Warszawie. Także targi i jarmarki organizowane w jurydy-

¹⁴⁷ Granicą pomiędzy ziemią czerską a ziemią warszawską była w XIV w. rzeka Jeziorka.

¹⁴⁸ Henryk Rutkowski, *Podział polityczny Mazowsza w pierwszej połowie XIV wieku*, [w:] *Początki Warszawy. Spojrzenie po 700 latach*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2015, s. 28.

¹⁴⁹ Henryk Samsonowicz, *Pytania dotyczące dziejów średniowiecznej Warszawy*, [w:] „Rocznik Warszawski” XXXII, Warszawa 2004, s. 9.

kach przechwytywały znaczną część handlu, czym nadzwyczaj mocno podcinały ekonomiczną kondycję kupiectwa warszawskiego.

Po raz pierwszy z terenów podlegających jurysdykcji Starej Warszawy wydzielony został na mocy przywileju wydanego w 1402 roku przez księcia Janusza, tzw. libertacji, obszar będący uposażeniem kolegiaty¹⁵⁰.

(...) Pierwszą jurydyką świecką zrealizowaną na podstawie zaprojektowanego planu urbanistycznego było Leszno. Założył je na prawie chełmińskim Bogusław Leszczyński, wydając akt erekcyjny w 1648 roku¹⁵¹.

Warszawskie miasta prywatne (jurydyki) niekiedy miały mniej lub bardziej typowy plan miasta średniowiecznego, ale realizowane były w znacznie niższym standardzie. To sprawiło, iż plany te uległy z czasem znacznemu odkształceniu. Większość jurydyk to jednak tylko pewne terytorium, niekiedy wcześniej już zamieszkałe, np. część ulicy.

Jurydyki posiadały zazwyczaj własne władze samorządowe. Przykładowo – władzę w jurydyce Bielino (jej rynkiem jest znacznie przekształcony w XIX w. obecny plac J. H. Dąbrowskiego) sprawował wójt i czterech ławników. Mariensztat miał burmistrza i czterech ławników. Jurydyka Ordynacka zawiadywana była przez burmistrza i sześciu rajców. Grzybów (obecny plac Grzybowski jest dawnym rynkiem tej jurydyki) rządzony był przez burmistrza i pięciu rajców. Na Pradze, przywilejem króla Władysława IV z 10 lutego 1648 roku, powstała jurydyka Praga założona przez kapitułę kamieniecką, przy współudziale Adama Kazanowskiego. Niebawem podzielona została na dwa oddzielne organizmy: Pragę Biskupią (należała do biskupów Kamieńca Podolskiego) oraz Pragę Książęcą należącą do Kazanowskich, a następnie Czartoryskich, Lubomirskich i Potockich. Większość jurydyk miała własne ratusze (głównie różnego rodzaju budynki adaptowane do tego celu) oraz własne herby.

Ocena jurydyk nie jest jednoznaczna. Wyłączanie kolejnych obszarów, wcześniej należących do miasta, zmniejszało jego dochody, ale także uniemożliwiało racjonalną gospodarkę przestrzenną. Jurydyki dławiły ekonomicznie i demograficznie Starą i Nową Warszawę, a tym samym mocno ograniczyły znaczenie i możliwości warszawskiego

¹⁵⁰ Jolanta Putkowska, *Stolecność Warszawy a jej rozwój...*, op. cit., s. 54.

¹⁵¹ Ibidem, s. 62.

mieszczaństwa. Jednocześnie jurydyki nadzwyczaj przyczyniły się do przestrzennego i demograficznego rozwoju „aglomeracji” warszawskiej. W drugiej połowie XVIII wieku można mówić wręcz o eksplozji demograficznej, zadziwiającej w polskich warunkach¹⁵². Na bazie Starej i Nowej Warszawy oraz kilkunastu warszawskich jurydyk powstała „nowożytna” Warszawa, ustanowiona słynnym „Prawem o miastach” z 18 kwietnia 1791 roku.

Upraszczając nieco zagadnienie można powiedzieć, że mury Starej Warszawy stanowiły administracyjną granicę Warszawy do czasu uchwalenia przez Sejm Czteroletni słynnej ustawy o miastach, tj. do 18 kwietnia 1791. Ustawa ta umożliwiła natomiast przekształcenie się kilkunastu organizmów miejskich istniejących wówczas na terenie obecnej Warszawy, w jedno miasto mające jedną władzę i wspólny budżet.

Do czasu utraty przez Polskę niepodległości,

(...) ze względu na specyfikę procesów urbanizacyjnych zachodzących w Rzeczypospolitej szlacheckiej (policentryzm urbanistyczny w odróżnieniu od monocentryzmu typowego np. dla Anglii, Francji, Hiszpanii, Szwecji) Warszawę trzeba rozpatrywać jako jedno z trzech najważniejszych miast „stołecznych” Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku, jako ośrodek funkcjonujący w trójkącie: Warszawa – miasto rezydencjonalne królów, miejsce sejmów oraz elekcji, Kraków – stolica „sakralna”, Gdańsk – stolica gospodarcza o charakterze metropolii. Dopiero w drugiej połowie XVIII wieku w związku z dokonującymi się przemianami gospodarczymi i kulturalno-politycznymi wyrasta Warszawa na prawdziwą, pełną stolicę typu europejskiego, dominującą nad całym krajem demograficznie (ponad 100 tysięcy mieszkańców), ekonomicznie (rozwój przemysłu, handlu, bankierstwa), politycznie (myśl reformatorska) i kulturalnie (koncentracja twórczości literackiej, naukowej, artystycznej, rewolucja światopoglądowa i obyczajowa)¹⁵³.

W wyniku zjednoczenia w końcu XVIII wieku miast, miasteczek i osad na terenie, który można w uproszczeniu nazwać aglomeracją warszawską, powstała „nowożytna” Warszawa. Po stosunkowo krótkim czasie, nowy organizm miejski – pod względem urbanistycznym

¹⁵² Barbara Bogucka, *Transformacja w stolicę. Warszawa w latach 1526–1795*, [w:] „Rocznik Warszawski” XXXII, s. 22.

¹⁵³ Ibidem.

– ukształtowany został przez dwie przecinające się monumentalne arterie: Aleje Jerozolimskie i ulicę Marszałkowską, które jak antyczne *decumanus* i *cardo* stanowią już przeszło dwieście lat podstawowe osie rozwoju stolicy Polski. Są one także najbardziej charakterystycznym elementem urbanistyki obecnej Warszawy.

* * *

Nekropolią Piastów Mazowieckich była katedra w Płocku, gdzie większość z nich jest pochowana. Kilku jednak przedstawicieli tej dynastii znalazło miejsce wiecznego spoczynku w kościele św. Jana Chrzciciela w Warszawie. Jednym z nich był Bolesław IV (ok. 1420–1454), syn Bolesława Januszowica i Anny, córki Fiodora – księcia ratneńskiego. Bolesław, który władał ziemiami: czerską, warszawską, ciechanowską, łomżyńską, zakroczymską, wyszogrodzką, liwską, nurską i różańską, zmarł 10 września 1454 roku w Opinogórze. Pochowany został w kolegiacie św. Jana Chrzciciela w Warszawie.

Warszawa, bazylika św. Jana – grobowiec Janusza Starszego i Bolesława III.
Fot. L. Królikowski

W tej samej świątyni spoczął Konrad III Rudy (1447/1448–1503), syn Bolesława IV i Barbary, córki Aleksandra – księcia kijowskiego. Konrad III zmarł w Osiecku k. Garwolina 28 października 1503 roku.

W kolegiacie św. Jana Chrzciciela w Warszawie pochowany jest również Stanisław (1501–1524), syn Konrada III Rudego i Anny z Radziwiłłów. Książę Stanisław zmarł 8 sierpnia 1524 roku w domu man-sjonarzy w Warszawie.

W kolegiacie spoczywa także młodszy brat Stanisława – Janusz III (1502–1526), syn Konrada III Rudego i Anny z Radziwiłłów.

Warszawa, bazylika św. Jana – trumny ze szczątkami ostatnich książąt mazowieckich. Fot. L. Królikowski

Przeprowadzona po śmierci obdukcja zwłok, a także specjalistyczne badania w XX w. (po odkryciu krypty grobowej ostatnich książąt) wykluczyły otrucie jako przyczynę zgonu (nie wykryto m.in. obecności arsenu). Książę zmarł po długotrwałej, nieznannej chorobie, podobnie jak jego starszy brat Stanisław. Wielu badaczy sądzi, że książę zmarł prawdopodobnie na gruźlicę, dziedziczną chorobę Piastów mazowieckich¹⁵⁴.

¹⁵⁴ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 340.

Warszawa, bazylika św. Jana – płyta nagrobna ostatnich książąt mazowieckich. Fot. L. Królikowski

Jędrzej Święcicki pisząc o księciu Januszu, podał: „Mówią, że odznaczał się on podwójną kością pacierzową, szeroką klatką piersiową i muskularną budową przypominającą wygląd dawnych gigantów, gdyby przez złośliwy wybryk natury nie szpecił całego dostojeństwa, miłej skądinąd twarzy, spłaszczony i skrzywiony nos”¹⁵⁵.

Odnosząc się do przyczyn przedwczesnej śmierci młodych książąt, Święcicki napisał m.in.: „Albowiem, gdy z młodzieńczą poządlivością hołdowali zachciankom miłosnym i nadużywali nieestosownych uczt i nocnych hulanek, spotkała ich przedwczesna śmierć”¹⁵⁶.

¹⁵⁵ Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit., s. 124.

¹⁵⁶ Ibidem, s. 127.

Śmierć księcia Janusza III w marcu 1526 roku zakończyła byt Mazowsza jako mniej lub bardziej niezależnego bytu politycznego. Zakończyła historię Mazowsza książęcego, rozpoczynając jednocześnie niebywałą karierę Warszawy – stolicy Rzeczypospolitej.

Warszawa, Stare Miasto, fragment Rynku. Fot. L. Królikowski

II.3. Czersk

Obszar czerski Mazowsza, którego ośrodkiem był początkowo Grójec, a następnie Czersk, „zachował od czasów okresu rzymskiego niezmienny układ kulturowy i z takim jeszcze łatwiej niż Mazowsze wszedł w orbitę państwa piastowskiego”¹⁵⁷.

Gród w Czersku był kontynuacją grodu z doby plemiennej. Położony był na części cypla wysokiego tarasu pradoliny Wisły, otoczony w przeszłości rzeczką Czarną i bagnami oraz starorzeczem Wisły. Miał wał o konstrukcji drewniano-ziemnej. Wewnątrz znajdował się niewielki kamienny kościół. (...) W XIV wieku wybudowano tu murowany zamek, a jego mury zostały zlokalizowane na wcześniejszych wałach¹⁵⁸.

Czersk, zamek. Fot. L. Królikowski

W połowie XIII wieku była to jedna z trzech kasztelanii utworzonych przez Konrada I Mazowieckiego (1187/1188–1247). „Początkowo miał umocnienia gliniano-drewniane o konstrukcji przekładko-

¹⁵⁷ Bogusław Gierlach, *Świt Mazowsza...*, op. cit., s. 202.

¹⁵⁸ Ibidem, s. 171.

wej. Jeszcze w połowie XIV wieku otaczał go wał o konstrukcji izbi-cowej, co poświadcza dokument księcia Kazimierza Trojdenowicza z roku 1350, utrzymujący obowiązek biskupich wsi do budowy izbic na grodzie czerskim, zniszczonym przez napad Litwinów¹⁵⁹.

Konrad był młodszym bratem Leszka Białego (1184–1227), który władał ziemiami: krakowską, sandomierską, sieradzką i łęczycką oraz miał zwierzchnictwo nad Pomorzem Gdańskim. Leszek Biały prowadził aktywną politykę wschodnią, skutkiem której był najazd księcia halickiego Romana na ziemie polskie. Konrad wsparł wówczas Leszka, w wyniku czego wojska Romana zostały pobite pod Zawichostem 19 czerwca 1205 roku. W bitwie poległ halicko-włodzimierski książę Roman. Nie przeszkodziło to Konradowi Mazowieckiemu utrzymywać przyjazne stosunki z synami Romana – Danielem i Wasylkiem.

Konrad I Mazowiecki Czerskiem interesował się raczej niewiele. Profesor Janusz Grabowski twierdzi, że Konrad „w II ćwierci XII w. był najpotężniejszym księciem dzielnicowym w Polsce, obok Henryka Brodatego. Nie udało mu się zrealizować wielkich planów politycznych dotyczących podboju Prus, zjednoczenia Polski, jednak z sukcesem realizował politykę w odniesieniu do Rusi halicko-włodzimierskiej, przyczyniając się do rozwoju ekonomicznego własnej dzielnicy”¹⁶⁰.

Pod koniec życia, ok. 1240 roku, Konrad I w Czersku umiejscowił jedną ze swoich siedzib (inne m.in. w: Płocku, Błoniu, Gąbinie, Jazdowie i Wiskitkach). Po śmierci Konrada 31 sierpnia 1247 roku, jego syn Kazimierz I objął rządy na Kujawach, a Bolesław I oraz Siemowit I – na Mazowszu. Od tego czasu, przez około sto lat Czersk był ważną siedzibą książęcą i stolicą księstwa czerskiego. W początkach XIV wieku kasztelania sieciechowska – wcześniej należąca do ziemi sandomierskiej – włączona została (przejściowo) do Mazowsza, a konkretnie do władztwa księcia Trojdena ze stolicą w Czersku¹⁶¹. Dopiero książę Janusz I (1381–1421) przeniósł w 1413 roku swoją siedzibę z Czerska do Warszawy, co przypieczętowało degradację tego ośrodka na rzecz oddalonej o ok. 50 km Warszawy. Również znaczne odsunięcie się koryta Wisły od Czerska, było istotną przyczyną upadku znaczenia miasta i zamku.

¹⁵⁹ Bohdan Guerquin, *Zamki w Polsce*, Wyd. „Arkady”, Warszawa 1974, s. 116.

¹⁶⁰ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i książynich...*, op. cit., s. 30.

¹⁶¹ Henryk Rutkowski, *Podział polityczny Mazowsza...*, op. cit., s. 24.

Czersk, widok na zamek. Fot. L. Królikowski

O znaczeniu Wisły w życiu Czerska świadczy m.in. szkuta (płaskodenny śródlądowy statek używany do transportu towarów, jedna z największych jednostek wiślanych od XV do poł. XIX w. – przyp. L. K.), odkryta około 2000 roku w stawie na prywatnej posesji w Czersku. Ten płaskodenny statek o długości 31,5 m i szerokości na śródkręciu 5,45 m, mógł przewozić nawet 85 ton zboża. Jest to największy statek śródlądowy z okresu późnego średniowiecza, odkryty w Polsce. Próbkę drewna datowane są na przełom XV i XVI wieku¹⁶². Statek zatonął w bocznej odnodze Wisły lub we fragmencie starorzecza pod skarpą wiślaną, w rejonie zamku. Odkrycie szkuty stało się sensacją nie tylko naukową. Do uratowania obiektu, jego rekonstrukcji i ekspozycji włączył się Samorząd Województwa Mazowieckiego.

Celem projektu rozpoczętego w 2018 r. było nie tylko uratowanie największego reliktu szkutnictwa wiślanego z przełomu XV i XVI w., ale także jego wyeksponowanie (na tle innych zabytków związanych z wykorzystaniem Wisły jako

¹⁶² Wojciech Borkowski, *Szkuta z Czerska. Projekt badawczy, konserwatorski i wystawienniczy*, [w:] „Warszawskie Materiały Archeologiczne” nr 16, Warszawa 2021, s. 180.

szlaku komunikacyjno-transportowego). W tym celu zasadne wydaje się powołanie przez Samorząd Województwa Mazowieckiego – w porozumieniu z samorządami lokalnymi – Muzeum Żeglugi Wiślanej w Czersku, którego głównym eksponatem będzie zrekonstruowany wrak szkaty wiślanej¹⁶³.

Włączenie Mazowsza do Korony w 1526 roku, spowodowało m.in. wejście byłej własności książęcej w skład królewskiej. W ten sposób Czersk stał się częścią dóbr oprawnych królowej Bony. Trzeba w tym miejscu przypomnieć, że jej oprawa przewyższała wszystkie wcześniejsze, jakimi mogły poszczycić się książęniczki i królowe piastowskie i jagiellońskie. Na terytorium samej Korony należało do niej 50 miast i około 450 wsi. Z racji niewielkiej odległości od Warszawy, Bona często przebywała w Czersku prowadząc tu sady i ogrody, być może zapoczątkowując tym znakomicie rozwijające się sadownictwo w tym rejonie. Świąćicki pisząc o Mazowszu na przełomie XVI i XVII wieku zanotował: „U stóp wzgórza znajduje się winnica zaszczipiona i uprawiana z inicjatywy królowej Bony”¹⁶⁴.

Murowany zamek w Czersku wzniesiony został około połowy XIV wieku, w okresie wielkiego boomu budowlanego w Polsce i na Mazowszu. W XV i XVI wieku zamek był rozbudowywany, ale w czasach szwedzkiego „potopu” został dotkliwie zniszczony. W wieku XVIII zamkiem zainteresował się marszałek wielki koronny Franciszek Bieliński, mający swoją rezydencję w Otwocku Wielkim, czyli za Wisłą, prawie *vis-à-vis* Czerska. Po utracie niepodległości (1795 r.) Prusacy rozebrali część zamku, który w okresie obu wojen światowych znajdował się na liniach frontów, a to przyczyniło się do dalszej jego destrukcji. Obecnie jest to tzw. trwała ruina.

8 grudnia 1429 roku na zamku czerskim zmarł – bodajże najwybitniejszy z mazowieckich władców – książę Janusz I Starszy [Wielki].

Archidiakoniat czerski powstał w drugiej połowie XI wieku, w ramach Diecezji Poznańskiej. Po odsunięciu się koryta Wisły od Czerska, a tym samym zmniejszeniu znaczenia miasta i książęcej siedziby w Czersku, przy jednoczesnym rozwoju Warszawy, książę Janusz I Starszy przeniósł swoją stolicę do Warszawy. W 1402 roku przeniesiono

¹⁶³ Ibidem, s. 198.

¹⁶⁴ Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit., s. 140.

także z Czerska do Warszawy kapitułę kolegiacką, a warszawski kościół farny podniesiono do godności kolegiaty (1406 r.). W skład archidiakonatu warszawskiego wchodziły dekanaty: błoński, garwoliński, gąbiński, latowicki, liwski, mszczonowski, grójecki, piaseczyński, sochaczewski i warecki.

Na pieczęci herbowej księcia Trojdena I uwidoczniiony jest skrzydlaty smok na dwóch łapach (*draco volans*), który uważany jest za godło ówczesnej dzielnicy czersko-warszawskiej. Być może z tym symbolem związana jest warszawska legenda o Bazyliisku.

Czersk, Rynek. Fot. L. Królikowski

* * *

Na marginesie informacji o Czersku i ziemi czerskiej, warto przypomnieć zrodzoną na tej ziemi inicjatywę Jana Raciborskiego, która w dziejach Mazowsza była czymś wyjątkowym.

Kasper Niesiecki opisując w swoim herbarzu¹⁶⁵ herb Rawa podaje, iż Rawicze pochodzą z Czech, skąd uciekli do Polski w obawie o swoje życie. „(...) przyjął ich mile Bolesław Krzywousty Król Polski, i w dobra ich w Rawskim województwie opatrzył, gdzie wiele zamków i miast pofundowali i familią swoją w tym tam kraju rozplenili”. W tym samym herbarzu, pod hasłem „Raciborski” podane jest:

¹⁶⁵ Kasper Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. 8, Lipsk 1841.

„herbu Rawicz, z ziemi Czerskiej”. Potwierdza to miejscowość Racibory, położona 15 km na południowy-zachód od Piaseczna. Z rodu tego pochodził Jan Raciborski, dziekan kolegiaty św. Jana Chrzyciela w Warszawie, a także kanonik pułtuski i oficjał warszawski, właściciel wielu wsi na terenie obecnego powiatu piaseczyńskiego, w tym gminy Lesznów oraz dzielnicy Ursynów m.st. Warszawy.

Jan Raciborski w 1628 roku przekazał kapitule kolegiackiej w Warszawie część swego majątku, tworząc w ten sposób pierwszą ze swoich fundacji¹⁶⁶. Na rzecz kapituły ofiarował wówczas wieś Zgorzała z przyległościami, w związku z czym kapituła miała część uzyskanych dochodów przeznaczać na powiększenie i utrzymanie szpitala w Piasecznie, natomiast druga część tych dochodów przeznaczona była na biednych studentów, którzy najpierw mieli kształcić się w szkole przy kolegiacie warszawskiej św. Jana, potem w Krakowie lub u oo. jezuitów w Puławach. W przypadku braku studentów, dochód należało przeznaczyć na szpital w Piasecznie oraz na koszty administrowania majątkiem. Do akt grodzkich warszawskich darowizna została wpisana 23 czerwca 1629 roku. Należy w tym miejscu dodać, iż Jan Raciborski wcześniej z własnych funduszy ufundował wspomniany wyżej szpital w Piasecznie.

Kolejną fundację utworzył Jan Raciborski w roku 1630. Była to tzw. fundacja Dawidy. W jej skład wchodziły dobra: Dawidy, Łady, Ślady, Folwarkowo, Skupice i Jeziorki z przyległościami i wszystkimi dochodami. Darowizna przekazana została kapitule św. Jana pod warunkiem, że dochód szacowany na 200 złp¹⁶⁷ rocznie zostanie podzielony na cztery części, z których pierwsza zostanie przeznaczona na biednych studentów, synów szlacheckich pochodzących z ziemi czerskiej (50 złp); druga – na takich samych studentów pochodzących z ziemi warszawskiej (50 złp); trzecia – dla biednych studentów plebejskich z obydwu ziem (50 złp) uczących się w Szkołach Nowodworskiego lub Akademii Krakowskiej na wydziale sztuk wyzwolonych. Pozostały

¹⁶⁶ Jan Wysocki, *Fundacja dziekana Jana Raciborskiego podstawą założenia i egzystencji „Seminarium Externum” u XX. misjonarzy w Warszawie*, [w:] „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, R. LVI, Warszawa 1966, s. 234.

¹⁶⁷ Według Wojtowicza (*Historia monetarna Polski*, s. 94), w I połowie XVII w. 1 złp był równoważny 8,16 g srebra lub 0,69 g złota.

dochód w wysokości 50 złp rocznie przeznaczony był na utrzymanie szpitala w Piasecznie. Prawo wyłaniania studentów do wspomżenia przez fundację, Raciborski scedował na sędziów ziemskich ziemi czerskiej i warszawskiej. Gdyby nie chcieli się tego podjąć, prawo przechodziło na miejscowych plebanów. W aktach grodzkich warszawskich i kapitulnych fundacja została zarejestrowana w 1630 roku.

Niespodziewana trudność z realizacją woli testatora pojawiła się w związku z odmową sędziów ziemskich, czerskiego i warszawskiego, wskazywania studentów do sponsorowania z fundacji. Kapituła warszawska (jako depozytariusz majątku Raciborskiego) prawo to przelała na rektora Akademii Krakowskiej. Śledząc dzieje obydwu fundacji Raciborskiego, można dojść do wniosku, iż kapituła warszawska nie mogła sobie poradzić z nadzorowaniem majątku i realizacją woli testatora. Trudności były tym większe, że dobra Raciborskiego znacznie ucierpiały podczas „potopu” szwedzkiego, co sprawiło, że dochody z nich pokrywały zaledwie koszty ich utrzymania – tak przynajmniej twierdzili arendarze. Nuncjusz w reskrypcie z 4 lipca 1678 roku stwierdził, że na ową niemoc „składała się bierność sędziów ziemskich, niemożliwość wykonania tego zadania przez rektora i dziekana Akademii Krakowskiej, niedbałość kapituły Św. Jana i wreszcie wszystkich razem”.

W tej sytuacji kapituła warszawska przekazała 19 maja 1677 roku dobra Dawidy ze wszystkimi przyległościami na rzecz księży Misjonarzy, mających wówczas swoją siedzibę w Warszawie przy Krakowskim Przedmieściu (kościół św. Krzyża). W późniejszych dokumentach odnajdujemy jednak informacje, iż księża Misjonarze otrzymali także wieś Zgorzała z przyległościami, co oznacza, iż obydwie fundacje Raciborskiego przekazane zostały na rzecz tego zgromadzenia. W zamian za majątek kapituła otrzymała od księży Misjonarzy usługę w postaci bezpłatnego kształcenia (na rzecz kolegiaty) czterech kleryków rocznie. Usługa ta, z różnym natężeniem, realizowana była do Powstania Styczniowego, po którym to zakon został rozwiązany, a jego mienie przeszło na własność skarbu rosyjskiego¹⁶⁸, w wyniku represji carskich po Powstaniu Styczniowym.

¹⁶⁸ Jan Wysocki, *Fundacja dziekana Jana Raciborskiego...*, op. cit., s. 234–241.

II.4. Ciechanów

Pierwsza wzmianka o tej miejscowości pochodzi z roku 1065. Od tego też roku datuje się najstarsza znana nazwa – „Cechonow”. Miejscowość ma jednak znacznie starsze korzenie i obok Wyszogrodu należy do najstarszych i najważniejszych ośrodków osadniczych na Mazowszu.

W czasach Siemowita III, który żył w latach 1320–1381, Ciechanów otrzymał prawa miejskie. W Ciechanowie, na Farskiej Górze, usytuowany jest późnogotycki kościół pw. Narodzenia NMP. Obok kościoła znajduje się wysoki szaniec, który jest pozostałością grodziska. Stoi na nim kościelna dzwonnica. 3 sierpnia 1400 roku, książę Janusz I nadał różne przywileje miastu i lokował je w nowym miejscu, w pobliżu nowo wybudowanego zamku. W dokumencie napisano m.in.: „Takoż kolejno po wieczne czasy naszym wspomnianym mieszczanom i ich następcom zezwalamy bezpieczne i wolne przejście przez wszystkie i poszczególne miejsca wewnątrz granic naszej ziemi mazowieckiej wraz z ich towarami i jakimikolwiek rzeczami pokupionymi i sprzedanymi bez żadnego ściągania podatków”¹⁶⁹.

Archeolodzy umieszczają Ciechanów wśród najstarszych grodów plemiennych na Mazowszu.

Grodzisko w Ciechanowie znajduje się na tzw. Farskiej Górze w centrum obecnego miasta, na wysokiej krawędzi rzeki Łydni. Początki tego rozległego grodziska sięgają VII wieku. Istniało prawdopodobnie do czasów, w których powstał gotycki zamek. Obiekt broniony był potężnym wałem licowanym kamieniem polnym. Znalazł swą późniejszą kontynuację w postaci kasztelanii i Ziemi Ciechanowskiej. W dobie pierwszych Piastów był centrum obszaru grodowego, a nawet mógł odgrywać rolę centrum dzielnicy mazowieckiej¹⁷⁰.

Na północ od starego miasta, na niewielkim wzniesieniu w dolinie Łydni, znajdują się ruiny zamku książąt mazowieckich. Zaczęto go budować ok. połowy XIV wieku, a główne prace zrealizowano dopiero w latach 1420–1430. Jednym z budowniczych był mistrz Niklos (Niclos), pochodzący zapewne z państwa Krzyżackiego. Forma zamku (prostokąt o wymiarach 48 x 57 m) z jednym budynkiem przy bramie

¹⁶⁹ *Dzieje Mazowsza i Warszawy. Wybór źródeł...*, op. cit., s. 31.

¹⁷⁰ Bogusław Gierlach, *Świt Mazowsza...*, op. cit., s. 110.

Ciechanów, zamek. Fot. L. Królikowski

południowej (dla załogi), dwoma wieżami od strony wjazdu i olbrzymim, pustym dziedzińcem, przypomina nieco np. zamki litewskie w Krewie, Nowogródku i w wielu innych miejscach Wielkiego Księstwa. Zamek służył głównie jako schronienie dla okolicznej ludności. W XIV i XV wieku stał na samej granicy z państwem Krzyżackim, którego granica przebiegała wzdłuż rzeki, tuż za północnym murem zamku. Największy okres świetności zamku to panowanie księcia Janusza I, który po 1410 roku przebudował zamek na swą rezydencję. „W r. 1476 wybuchł pożar na zamku, a odbudowa wraz z podwyższeniem murów i wież nastąpiła w 1488 r., na co wskazuje księga skarbowa Janusza II, księcia mazowieckiego”¹⁷¹. Następnego roku (1489), na przełomie listopada i grudnia, na zamku w Ciechanowie książę Janusz II podejmował wielkiego mistrza Zakonu – Jana von Tieffen. Podczas uroczystości, które zostały zorganizowane przez księcia, wielki mistrz nadał Januszowi II tytuł honorowego członka Zakonu¹⁷².

Za panowania następnych książąt zamek był ważnym punktem administracji Księstwa Ciechanowskiego, miejscem rokowań międzyna-

¹⁷¹ Bohdan Guerquin, *Zamki w Polsce...*, op. cit., s. 112.

¹⁷² Janusz Grabowski, *Janusz II książę mazowiecki, pretendent...*, op. cit., s. 401.

rodowych oraz twierdzą, w której przechowywano skarbiec książęcy. W 1426 roku zamek przeszedł na własność Korony i stanowił oprawę wdową królowej Bony. W połowie XVI wieku był częścią ogromnych dóbr (królewszczyn). Wówczas także został po raz ostatni wyremontowany. Kolejne opisy z 1580 oraz 1609 roku świadczą o postępującej degradacji obiektu. W roku 1646 w zamku nocowała królowa Maria Ludwika, żona Władysława IV, zdążająca do Warszawy. W 1818 zamek wraz z pobliską Opinogórą stał się własnością rodu Krasińskich.

Zamek w Ciechanowie zniszczony został przez Szwedów w 1657 roku. Obecnie jest tzw. trwałą ruiną, zagospodarowaną na cele muzealne.

II.5. Gostynin

Gostynin jest bardzo starym miejscem osadniczym. Badania archeologiczne wykazały, że między VI a VIII wiekiem istniała tu osada oraz gród¹⁷³. W źródłach pisanych Gostynin pojawia się dopiero w 1279 roku. Najprawdopodobniej w roku 1283 „książę Konrad (syn Siemowita – przyp. L. K.) z licznymi posiłkami otrzymanymi od księcia Włodzimierza Daniłowicza (księcia halicko-włodzimierskiego – przyp. L. K.) w pomście (za zdobycie i złupienie Jazdowa w 1282 r. – przyp. L. K.) zdobył ulubiony gród Bolesława – Gostynin”¹⁷⁴.

W *Kronice* napisano m.in.: „I tak oto wzięli gród. I pojмали w nim dóbr wiele i łupów niepoliczalne mnóstwo, a machines miotające porąbali, a gród spalili”¹⁷⁵. W 1286 roku Gostynin ponownie został zdobyty – przez Konrada II posiłkowanego przez Rusinów i Litwinów¹⁷⁶.

Na początku XIV wieku (1329 r.) Gostynin wymieniony jest jako siedziba kasztelanii oraz ośrodek ziemi gostynińskiej. Na wzgórzu, na lewym brzegu Skrwy istniał gród kasztelański, zbudowany na nasypie (ok. 10 m) między Jeziorem Kocioł a Jeziorem Czarnym. Na sąsiednim wzgórzu rozwijało się podgrodzie. W 1300 roku gród wytrzy-

¹⁷³ Wojciech Szymański, *Wyniki badań grodziska z VI–VII w. w miejscowości Szeligi...*, op. cit., s. 353.

¹⁷⁴ Tomasz Jasiński, *Wokół początków Warszawy...*, op. cit., s. 91.

¹⁷⁵ *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów...*, op. cit., s. 236.

¹⁷⁶ Adrian Jusupović, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopiarskiej kolekcji...*, op. cit., s. 130–131.

mał oblężenie przez wojska Wacława II Czeskiego. Około 1326 roku Gostynin oblegany był natomiast przez Władysława Łokietka, który chciał zmusić do uległości rządzącego Mazowszem Wacława Płockiego, współpracującego z Czechami i Krzyżakami.

Na przełomie XIV i XV wieku, w Gostyninie powstał murowany zamek książęcy. Dziedziniec otoczony został czworobocznym murem o wymiarach 27 x 38 metrów. W 1352 roku Siemowit III jako pierwszy użył tytułu księcia gostynińskiego. Prawdopodobnie to właśnie jemu Gostynin zawdzięcza początek budowy zamku. Nowa warownia była ulubioną rezydencją księcia Siemowita IV. Książę ten (Siemowit IV) dwukrotnie podejmował króla Polski i Litwy na gostynińskim zamku – w 1414 oraz w 1419 roku. Książę Siemowit IV ostatnie lata swego życia spędził w Gostyninie, gdzie zmarł w 1426 roku.

„W r. 1462 został przyłączony przez Kazimierza Jagiellończyka do Korony”¹⁷⁷. Wówczas, po śmierci ostatnich książąt płockich – Siemowita V i Władysława II, król Kazimierz Jagiellończyk na zamku w Gostyninie w 1462 roku odebrał przysięgę mieszkańców na wierność Koronie.

Miasto Gostynin prawa miejskie chełmińskie otrzymało w 1382 roku.

Zamek w Gostyninie był odbudowywany w pierwszej połowie XVI wieku, „ale już lustracja z r. 1564 znalazła go w złym stanie. Ponownie odbudowano go w r. 1611. Podczas wojny szwedzkiej w latach 1655–56 zamek został spalony (...)”¹⁷⁸.

Zamek w Gostyninie najdotkliwiej zniszczony został w 1772 roku, gdy konfederaci barscy bronili się przed wojskami rosyjskimi. Władze w Królestwie Kongresowym w 1824 roku przekazały ruiny zamku gminie, z przeznaczeniem na budowę kościoła ewangelickiego. Prace prowadzone były przez Hilarego Szpilowskiego. Po II wojnie światowej budynek przejął kościół katolicki. W 1978 roku zakupiły go gostynińskie zakłady „Polam”, z przeznaczeniem na dom kultury. Obecnie obiekt jest własnością prywatną i pełni funkcje hotelowo-konferencyjne.

¹⁷⁷ Bohdan Guerquin, *Zamki w Polsce...*, op. cit., s. 143.

¹⁷⁸ Ibidem.

Gostynin, zamek. Fot. L. Królikowski

* * *

29 października 1611 roku hetman polny koronny Stanisław Żółkiewski odbył tryumfalny wjazd do Warszawy, wiodąc do Zamku Królewskiego jeńców: byłego cara Wasyla IV Szujskiego, naczelnego wodza wojsk rosyjskich – Dymitra Szujskiego z żoną i córką oraz drugiego carskiego brata – Iwana, a także Michaiła Szeina¹⁷⁹ – dowódcę obrony Smoleńska i Filareta – patriarchę Moskwy i całej Rusi. Tego samego dnia, w sali senatu Zamku Królewskiego w Warszawie, hetman przedstawił Senatowi jeńców, a były car moskiewski Wasyl IV Szujski oraz jego bracia – Dymitr i Iwan, złożyli hołd królowi Zygmuntowi III Wazie i królewiczowi Władysławowi. Przed siedzącym na tronie Zygmuntem III, car Wasyl IV dotknął ziemi prawą ręką i ją ucałował, wódz wojsk moskiewskich Dymitr Szujski bił czołem o zie-

¹⁷⁹ Michaił Borysewicz Szein (1579–1634) – wojewoda smoleński, dowódca obrony Smoleńska w l. 1609–1611. Zmodernizowane przez Polaków fortyfikacje Smoleńska z powodzeniem stawiały czoła wojskom moskiewskim (pod dowództwem Michaiła Szeina) w okresie oblężenia od 18 października 1632 r. do 3 października 1633 r., zakończonego poddaniem się wojsk moskiewskich przybyłemu z odsieczą królowi Władysławowi IV. Dowodzący Rosjanami wojewoda Michaił Borysewicz Szein powrócił do Moskwy, gdzie został oskarżony o zdradę i ścięty. Zgładzono wówczas także kilku jego towarzyszy. Majątek Szeina został skonfiskowany, a jego rodzina zesłana.

mię, a Iwan Szujski uczynił to trzykrotnie. Wydarzenie to było wielokrotnie opisywane i ilustrowane, a dokumenty te – szczególnie obrazy – były w późniejszych latach przejmowane przez Rosjan, niszczone lub wywożone. Dotyczy to m.in. dwóch wielkich obrazów Tomasza Dolabelli *Hołd carów Szujskich* oraz *Zdobycie Smoleńska*. Obrazy te najprawdopodobniej – na usilną prośbę cara – podarował w 1716 roku król August II. Niewykluczone także, iż zostały one zrabowane w 1707 roku podczas pobytu wojsk rosyjskich w Warszawie.

Moskiewscy jeńcy osadzeni zostali na zamku w Gostyninie, a konkretnie w komnacie nad bramą zamkową. Car przebywał tam z rodziną i rosyjską służbą. Patriarcha Filaret (Fiodor Nikitycz Romanow) uwięziony został natomiast w pokojach wielkiego mistrza na zamku w Malborku. Opiekę nad carem sprawował starosta gostyniński Jerzy Garwawski. Moskiewscy jeńcy mieli status więźniów stanu; cieszyli się szacunkiem należnym byłym władcom, mogli swobodnie poruszać się po zamku i okolicy. Car zmarł na zamku w Gostyninie w wyniku epidemii 12 września 1612 roku (okoliczności śmierci do dnia dzisiejszego nie są zbyt jasne). Początkowo car został pochowany obok zamku, a następnie w Kaplicy Moskiewskiej w Warszawie (w miejscu, gdzie obecnie znajduje się Pałac Staszica). W 1635 roku prochy wykupione zostały przez posłów moskiewskich i przewiezione do Moskwy. Tam pochowano je w Soborze Archangielskim.

Patriarcha Moskwy i całej Rusi – Filaret, formalnie uwięziony był w Malborku, ale znajdował się tam ze swoją świtą, mógł swobodnie korespondować, a także jeździć do Warszawy. W stolicy był w 1615 roku, podczas pobytu poselstwa moskiewskiego, starającego się o zwolnienie ostatnich jeńców z polskiej niewoli. Miejszem odosobnienia Filareta, a raczej jego warszawską kwaterą była wieża warszawskiego kościoła św. Anny. Filaret jest ojcem Michaiła Romanowa, wybranego na cara w 1613 roku – założyciela ostatniej dynastii carów Rosji.

II.6. Liw

Miejscowość Liw leży nad Liwcem – rzeką, która przez stulecia stanowiła granicę Mazowsza i Litwy, a w zasadzie Mazowsza i Podlasia. Do Mazowszan należał zachodni, lewy brzeg Liwca, który przez wieki umacniano obiektami militarnymi. Największy gród nad Liwcem

powstał najprawdopodobniej już w XI wieku, ale trudno określić, jak długo funkcjonował; być może nawet do końca XIV wieku (?). Znajdował się sześć kilometrów na południe od Liwu, w miejscowości Grodzisk. Badania archeologiczne wykazały, że powstał na warstwie osadniczej z VII wieku. Jeszcze obecnie grodzisko jest imponujące, albowiem zajmuje powierzchnię ok. pięciu hektarów, a fragmenty zachowanych wałów sięgają do dziesięciu metrów wysokości. Obiekt usytuowany nad Liwcem, na skraju kilkumetrowej, stromej skarpy robi wrażenie, albowiem jego powierzchnia stanowi połowę powierzchni Starego Miasta w Warszawie. Warto pamiętać, że słynny gród w Jazdowie (Warszawa), według Olgi Gierlach, która prowadziła tam badania archeologiczne, był niewielki (około tysiąca metrów kwadratowych) i otoczony został wałem ziemnym, „w zasadzie bez konstrukcji wzmacniającej (...). Szerokość wału u jego podstawy wynosiła 4 m”¹⁸⁰. Na tej podstawie można przyjąć, że wysokość wału grodu jazdowskiego nie przekraczała trzech metrów.

Grodzisko „liwskie” wykorzystywane jest obecnie (2025 r.) na cele rolnicze.

Grodzisk k. Liwu. Fot. L. Królikowski.

¹⁸⁰ Olga Gierlach, *Gród jazdowski w świetle badań z lat 1970 i 1972*, [w:] „Warszawskie Materiały Archeologiczne” 1973, t. 7, s. 38.

Na przełomie XIV i XV wieku (ok. 1420 r.?) rozpoczęto wznoszenie w Liwie murowanego zamku (z cegły, na podmurowaniu z kamienia). Obiekt ten zbudowano na planie kwadratu o bokach 33 m, na niewielkim sztucznym wzgórzu, na lewym, zalewowym brzegu Liwca, przy brodzie przez Liwiec, który użytkowany jest do dnia dzisiejszego. Jednym z budowniczych zamku w Liwie był mistrz Niklos (Niclos), pochodzący z Państwa Krzyżackiego, a budowa ta (rozbudowa) była pierwszą jego pracą na rzecz książąt mazowieckich. Później pracował przy budowie (rozbudowie) zamku książęcego w Ciechanowie, ale także litewskiego zamku w Trokach. Zamek w Liwie był budowany i rozbudowywany etapami. Jednym z nich był okres, gdy władała nim Anna Konradowa z Radziwiłłów (1475/1476–1522), która zmarła na zamku w nocy z 14 na 15 marca 1522 roku. Pod jej panowaniem m.in. podwyższono mury obwodowe zamku do wysokości ok. 11,5 m powyżej podmurówki.

Zamek w Liwie został częściowo zniszczony przez Szwedów w 1657 roku, a po kolejnych szwedzkich zniszczeniach w roku 1703 roku, popadł w ruinę. W 1782 roku starosta liwski – Tadeusz Grabianka wykorzystał fundamenty starej zabudowy do wzniesienia kancelarii starostwa w formie barokowego dworu, który spłonął w połowie XIX wieku. Po różnych perypetiach budowli w wieku XIX oraz podczas okupacji hitlerowskiej, gdy Niemcy podjęli się jej odbudowy jako zamku

Liw, zamek. Fot. L. Królikowski

krzyżackiego, prace restauracyjne przeprowadzono dopiero w latach 1957–1961. Obecnie jest to obiekt muzealny.

Współczesny Liw ma status wsi położonej w województwie mazowieckim, w powiecie węgrowskim. W drugiej połowie XVI wieku miejscowość znajdowała się w powiecie liwskim ziemi liwskiej województwa mazowieckiego. Liw był miejscem obrad sejmików ziemi liwskiej od XVI do pierwszej połowy XVIII wieku. W czasach ksiąząt mazowieckich Liw stanowił siedzibę kasztelanii. Miasto Liw powstało około 1421 roku. Dogodne położenie przy handlowym szlaku na Ruś sprawiło, że obok zamku powstały kolejno dwa miasta: Stary Liw (ok. 1421) i Nowy Liw (1453). Raz w tygodniu odbywały się targi, a trzy razy do roku jarmarki.

Liw, bród przez Liwiec. Fot. L. Królikowski, 2007

W 1503 roku, po śmierci księcia Konrada III, zwanego Rudym (syna Bolesława IV i Barbary, córki Aleksandra, księcia kijowskiego), ziemia liwska (także: Latowicz, Garwolin, Goszyn i Piaseczno oraz budynek *Curia Minor* na terenie Zamku Warszawskiego) stała się wianem wdowim jego żony Anny Konradowej z Radziwiłłów (1475/1476–1522). Anna Konradowa „otrzymała również władzę dożywotnią na tym terytorium”¹⁸¹. Po jej śmierci przeszła na własność jej córki – Anny Konradówny Odrowążowej (zm. 1557).

¹⁸¹ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 288.

Synami Anny Konradowej (i Konrada III Rudego) byli książęta Stanisław i Janusz III. Po śmierci Konrada III w 1503 roku, Anna Konradowa objęła rządy regencyjne (1503–1518) i opiekę nad małoletnimi synami. Anna Konradowa zmarła na zamku w Liwie. Pochowana została w warszawskim klasztorze bernardyńskim pod wezwaniem św. Anny.

8 sierpnia 1524 roku zmarł książę Stanisław, a w nocy z 9 na 10 marca 1526 książę Janusz III, ostatni męski potomek mazowieckich Piastów. Tego roku, tj. 1526 Mazowsze zostało inkorporowane do Korony. Powstał wówczas spór prawny – trwający do 1537 roku – pomiędzy władającą Liwem księżną Anną Mazowiecką (Anną Konradówną Odrowążową), a królem Zygmuntem Starym. Król przyznał Annie Konradównie, „na okres do jej zamążpójścia, w użytkowanie jako uposażenie gród i miasto Stary i Nowy Liw z przynależnymi wsiami i z dochodami książęcymi z ziemi liwskiej oraz miasta Latowicz i Garwolin. Ponadto uposażenie objęło miasto Goszczyn z dzierżawą Bądków i wsiami przynależnymi oraz miasto Piaseczno z wsiami, gródek Osiecko i dzierżawa Dębe (dziś Dębe Wielkie). Król zezwolił Annie m.in. na dalsze użytkowanie Dworu Mniejszego w Warszawie”¹⁸².

Anna po wyjściu za mąż za Stanisława Odrowąża ze Sprowy (obecnie w gminie Słupia w pow. jędrzejowskim), nie zechciała dobrowolnie zrzec się wymienionych dóbr. W 1537 roku sąd sejmowy wydał wyrok niekorzystny dla Anny i księżna opuściła Mazowsze. Wcześniej jednak miasto i zamek Liw były kilkakrotnie oblegane przez wojska królewskie.

Po ostatecznym włączeniu Mazowsza do Korony w 1526 roku, jego terytorium administracyjnie podzielono na trzy województwa: mazowieckie, płockie i rawskie. Województwa dzieliły się natomiast na ziemie i powiaty. Województwo mazowieckie składało się wówczas z dziesięciu ziem, w tym z ziemi liwskiej, która obejmowała trzy miasta: Stary Liw, Nowy Liw i Dobry, a także 177 wsi.

¹⁸² Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 348.

II.7. Łomża

Łomża jest obecnie średniej wielkości miastem na prawach powiatu w województwie podlaskim. Położona jest na wysokim, lewym brzegu Narwi.

We wczesnym średniowieczu, na wschód od współczesnej Łomży (obecnie wieś Stara Łomża), na ówczesnym pograniczu Mazowsza z Rusią i Jaćwieżą, istniał gród strzegący przeprawy przez Narew z osadą targową na podgrodziu; już na przełomie X i XI w. był tu kościół, który tradycja łączy z działalnością misyjną św. Brunona z Kwerfurtu. W XIV w. osada została przeniesiona na obecne miejsce, a od pocz. XV w. znana jest nazwa Łomża (zapis z 1403 r. Lomza). W 1418 r. Łomża otrzymała prawa miejskie chełmińskie. Była ośrodkiem ziemi łomżyńskiej, książęta mazowieccy wzniesli tu w XV w. zamek. W 1526 r. ziemia łomżyńska, wraz z całym Księstwem Mazowieckim, została inkorporowana do Korony¹⁸³.

(...) w opisach lustracyjnych z lat 1575 i 1588 wyraźnie występuje określenie „zamek górny” – odnoszące się do domu gotyckiego i przeciwstawiające go zabudowaniu powstałym za czasów królowej Bony i Zygmunta Augusta. Wymienione różne budynki świadczą, że dwór królewski mógł przebywać w zamku przez czas dłuższy. Opis z r. 1636 wymienia również wieżę, obok której była studnia i baszta przykryta dachem gontowym. W XVIII w. zamek był mocno zniszczony, tak że lustratorzy zaznaczają w opisach, że „we wszystkim jednak dworze ruina niemała”¹⁸⁴.

Święcicki w swoim opisie z przełomu XVI i XVII wieku stwierdził, że „Zamek królewski w Łomży jest ogromny”¹⁸⁵.

Książęcy, a później królewski zamek w Łomży znajdował się między obecnymi ulicami Senatorską i Dworną. Po zamku nie pozostał widoczny ślad. Archeolodzy na podstawie wykopalisk przeprowadzonych w 1967 roku odnaleźli niewielkie jego ślady, co pozwoliło ustalić wskazaną wyżej lokalizację oraz określić początek zabudowy na pierwsze lata XV wieku. Obiekt często określa się mianem dworu, albowiem zabudowa była niejednolita. W 1575 roku sporządzono inwentarz dworu. Dowiadujemy się z niego, że obiekt składał się z budynku od strony Narwi, w którym zatrzymywał się król, budynku „Kancelarii”, trzeciego domu, piekarni, łaźni, budynku kuchni i sadu. Zabudowa była najprawdopo-

¹⁸³ Jerzy Kwiatek, Teofil Lijewski, *Leksykon miast Polskich*, Wydawnictwo „MUZA” SA, s. 457.

¹⁸⁴ Bohdan Guerquin, *Zamki w Polsce...*, op. cit., s. 191.

¹⁸⁵ Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit., s. 159.

dobniej zarówno murowana, jak też drewniana. Wiemy, że już w XVII wieku była zrujnowana, być może poza dawnym dworem, nazywanym „skarbcem”. Był on murowany i aż do 1824 roku mieściło się w nim Archiwum Akt Ziemi Łomżyńskiej, po czym budynek został rozebrany.

„(...) znaczniejsze grody ziemi łomżyńskiej to: Łomża, Ostrołęka, Zambrów, Kolno i Nowogród”¹⁸⁶.

Wydaje się, że najbardziej z Łomżą związany był książę Bolesław IV (1420–1454) – wnuk Janusza I. Do Bolesława IV należała ziemia czerska, warszawska, ciechanowska, łomżyńska, zakroczymska, wyszogrodzka, liwska, nurska i różańska, a przejściowo także wiska. Bolesław IV zajął Podlasie oraz wprowadził na jego terenie prawo polskie i sądownictwo szlacheckie, co spotkało się ze sprzeciwem Litwinów. „Latem 1444 r. na Podlasie i Mazowsze najechały oddziały litewskie z posiłkami tatarskimi”¹⁸⁷. Uwikłanie sprzymierzeńców Bolesława IV w inne spory spowodowało, że osamotniony Bolesław poszedł na poważne ustępstwa.

Łomża, Rynek. Fot. L. Królikowski

¹⁸⁶ Stefan Cisek, *Geohistoria. Rzecz o granicach Polski*, Dom Wydawniczy „Księży Młyn”, Łódź 2022, s. 47.

¹⁸⁷ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 249.

(...) przyznano ziemię drohicką Wielkiemu Księstwu Litewskiemu, wypłacając Bolesławowi IV tytułem rekompensaty 6 tys. kop groszy praskich, co było skromnym odszkodowaniem za utratę Podlasia i włości tykocińskich. W wyniku „machinacji” Litwinów oderwano od Mazowsza – wbrew pierwotnemu porozumieniu – powiat węgrowski, który przyłączono do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Był to kolejny obszar (po powiecie goniądzkim i Tykocinie) należący pierwotnie do Mazowsza, który zajęli Litwini¹⁸⁸.

Łomża, katedra. Fot. L. Królikowski

Bolesław IV oraz panujący wówczas w Płocku Włodzisław I, w okresie wojny trzynastoletniej, zachowali życzliwą neutralność wobec stron konfliktu. Byli gotowi udzielić pomocy Kazimierzowi Jagiełłończykowi, pod warunkiem zwrotu Mazowsza Północno-Wschodniego, okupowanego przez Litwinów. Król nie zgodził się jednak na propozycję mazowieckich książąt.

* * *

W dokumentach ziemi łomżyńskiej, aż do 1481 roku, przed „stoliczną” Łomżą wymieniany był Nowogród. Jest to niewielkie miasteczko (ok. 2,1 tys. mieszkańców) nad Narwią, u zbiegu z Pisą. Archeolo-

¹⁸⁸ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 249.

dzy doszukali się tu kamiennych fundamentów zamku, pochodzącego z XIV wieku. Gród, a później zamek strzegły północnej granicy Mazowsza. Nowogród (*Novi Grad*) był prawdopodobnie siedzibą kasztelana. Po otrzymaniu praw miejskich przez Łomżę (początek XV w.), znaczenie Nowogrodu stopniowo zanika (na korzyść Łomży).

II.8. Mława

„Pierwsze wzmianki o Mławie pochodzą z 2. poł. XIV w. W 1429 r. otrzymała prawa miejskie chełmińskie. Po włączeniu Zawkrza (Mazowsza „za Wkrą”) do Korony Mława została siedzibą powiatu i starostwa niegrodowego”¹⁸⁹. Wkrótce po otrzymaniu praw miejskich, 31 sierpnia 1434 roku, nastąpił podział ziem należących do Księstwa Płockiego. Książę Włodzisław I (ok. 1406/1409–1455) objął w posiadanie ziemie płocką z grodem Płock, ziemie wiską, ziemie zawkrzańską, ziemie płońską oraz miasta Bielsk, Raciąż i Mława i różne wsie.

Mława, herb

Mława znajdująca się na trakcie handlowym z Rusi i Mazowsza do Prus, zarabiała głównie na pośrednictwie w handlu bydłem z Rusi, ale także na rozwoju własnego rzemiosła. Sprzyjało temu położenie miasta, przez które z terenów pruskich docierało się przez tzw. suchą bramę, tj. przesmyk pomiędzy podmokłymi terenami. Dzięki temu Mława znalazła się na ważnym szlaku handlowym, co sprzyjało

¹⁸⁹ Jerzy Kwiatek, Teofil Lijewski, *Leksykon miast polskich...*, op. cit., s. 504.

jej rozwojowi. Zachowały się np. przywileje księcia Janusza II dla cechu szewców w Mławie (1491), wzorowane na ustawach dla tej samej branży skórnictwa co w Płocku¹⁹⁰. Mława przez prawie cały czas swego istnienia była miastem pogranicznym – początkowo na styku Polski, Litwy i Prus Książęcych, a do 1945 roku z Rzeszą Niemiecką. Materialnym śladem tego sąsiedztwa jest pięćdziesiąt pięć żelbetowych schronów, budowli ziemno-drewnianych i okopów wzniesionych i wybudowanych przez Polskę w obawie przed niemiecką agresją (Pozycja Mławska).

Mława, Rynek. Fot. L. Królikowski

Miasto położone w miejscu otoczonym terenami bagiennymi, miało – w średniowieczu – naturalne zabezpieczenie przed gwałtownym wtargnięciem nieprzyjaciół. Dostyc szybko stało się jednym z najbardziej znaczących miast na Mazowszu, chociaż przez wieki było miastem prawie wyłącznie o zabudowie drewnianej, co sprzyjało pożarom. Pierwszym obiektem murowanym był zapewne wzniesiony w 1477 rok kościół parafialny pw. św. Trójcy, zlokalizowany w obrębie Rynku. Plac ten ma imponujące rozmiary 120 x 145 m (1,74 ha), czyli jest znacznie większy niż np. w Warszawie (72 x 90 m, tj. 0,65 ha). Lustracja z 1564 roku wykazała w Mławie 429 domów, ale w 1765 doliczono się ich tylko 85.

¹⁹⁰ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 315.

Mława, Ratusz, Fot. L. Królikowski

Ziemia zawkrzańska to historyczna kraina na północno-zachodnim Mazowszu, pomiędzy rzekami (rzeczkami) Łydynią i Wkrą, która stanowiła granicę pomiędzy ziemią płocką a ziemią zawkrzańską. W czasach książąt mazowieckich stanowiła odrębną jednostkę administracyjną (wydzieloną w latach 1355–1384) z historyczną stolicą w Szreńsku, a później w Mławie. W latach 1384–1399 i 1407–1411 ziemia zawkrzańska była zastawiona przez księcia Siemowita IV (1352–1426) na rzecz Państwa Krzyżackiego, co miało znaczny wpływ na odrębność i specyfikę tego obszaru. W 1495 roku król Jan Olbracht włączył Mławę do ziem Królestwa Polskiego, przypisując ją do dóbr królewskich i ustanawiając w mieście siedzibę starostwa niegrodowego.

II.9. Nur

Nur jest obecnie wsią gminną, położoną na prawym brzegu Bugu, w miejscu gdzie rzeka sięga najdalej na północ. Miejscowość znajduje się na wysokiej (kilkanaście metrów) krawędzi wyżyny i wzdłuż niej jest rozciągnięta. Posiada obszerny prostokątny rynek, nieregularnie zabudowany. Osada znajduje się w ciągu drogi wojewódzkiej nr 694, pomiędzy Ciechanowcem a Brokiem.

Nur, Rynek. Fot. L. Królikowski

W czasach Siemowita II (1283–1345) na tym terenie istniała kasztelania kamieniecka z grodem w dzisiejszym Kamieńczyku nad Bugiem, czyli późniejsza ziemia nurska¹⁹¹. Od 1313 roku kasztelania kamieniecka należała do księcia Trojdena I (*dux Mazouie*). W 1434 roku ks. Bolesław nadał osadzie prawo chełmińskie, wagę, postrzygalię, łąźnię i zwolnił od cła¹⁹². W Nurze odkryto cmentarzysko kultury wielbarskiej, co świadczy o pobycie w tym miejscu Gotów. Liczne ślady dawnego osadnictwa zdają się świadczyć, że Nur był istotnym punktem na „starym szlaku czarnomorskim”. W średniowieczu handel, szczególnie zbożem, był podstawą egzystencji miasta. Upadek miasta zaistniał w czasie wojen szwedzkich, a szczególnie wojny północnej, w pierwszych latach XVIII wieku.

Nur znajdował się na tzw. starym szlaku czarnomorskim.

(...) kupcy podążali w górę Bugu, na którym płacono cła w Wyszkowie, Brańszczyku oraz w Broku. W tej ostatniej miejscowości szlak w kierunku Rusi się rozdzielał. Pierwszy z szlaków odbijał od Bugu i przez Nieszków i Święck Wielki kierował się w stronę trzech ważnych ośrodków handlowych: Połocka, Witebska

¹⁹¹ Henryk Rutkowski, *Podział polityczny Mazowsza w pierwszej połowie XIV wieku...*, op. cit., s. 23.

¹⁹² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 7, Warszawa 1886, s. 312.

i Smoleńska. Większa część kupców, których celem były Kijów czy Ruś Czerwona, podążała dalej wzdłuż Bugu i zapewne mniej więcej na wysokości osady targowej w Nurze odbijała nieco od rzeki Bug, aby w Gródku koło Kuczyna przeprawić się przez rzekę Nurzec. Stąd szlak powracał nad Bug i biegł dalej do Drohiczyńska, Brześcia, a ostatecznie do Włodzimierza, skąd biegł dalej do Kijowa¹⁹³.

Nur, plan osady

Miejscowość (Nur) posiadała prawa miejskie do 1870 roku. Nur lokowany był najprawdopodobniej przez księcia Janusza I Starszego (1346–1429). Miasto Nur miało status miasta królewskiego. Było miejscem obrad sejmiku ziemi nurskiej, który wybierał dwóch posłów. W średniowieczu znajdował się tutaj gród, a później zamek strzegący przeprawy przez Bug, w pobliżu granicy Mazowsza z Jaćwingami i Litwą, a także z Państwem Krzyżackim. W Nurze była też komora celna. Świadczyć o tym może wiadomość, że posąg Katarzyny – żony księcia Janusza Młodszego (ok. 1379–1422), zabezpieczony został na dochodach z cel w Róźnie i Nurze¹⁹⁴.

¹⁹³ Tomasz Jasiński, *Wokół początków Warszawy...*, op. cit., s. 128.

¹⁹⁴ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i książynich...*, op. cit., s. 175.

Jest prawdopodobne, że Janusz Młodszy – z ramienia ojca (Janusza I Starszego – przyp. L.K.) sprawował również zarząd zagospodarowywanym mazowieckim Pobużem w rejonie Nuru, na pograniczu z ziemią drohicką, jako dzierzawą wyznaczonych dóbr książęcych stanowiących tymczasowe zaopatrzenie z możliwością organizowania polowań książęcych w tamtejszych kompleksach leśnych¹⁹⁵.

„Lecz chociaż Nur po wiejsku zabudowany i niewiele ma ładnych budynków, jednak pod względem zamożności mieszkańców zajmuje pierwsze miejsce przed innymi”¹⁹⁶. W 1564 roku w Nurze znajdowały się 263 domy.

W Nurze, a w zasadzie w odległej o 1,5 km (na zachód) wsi Przewóz Nurski, istniała (i istnieje) prastara przeprawa przez Bug. Obecnie funkcjonuje ona na drodze krajowej nr 63, pomiędzy Siedlcami a Łomżą. W pierwszej połowie XIX wieku oficerowie rosyjskiego Korpusu Topografów tak opisali to miejsce:

Przy wsi Przewóz Nurski położonym na lewym, wyniesionym i odkrytym brzegu rzeki, działa prom o nośności do 100 osób lub 7 wozów parokonnych. Rzeka w tym miejscu ma szerokość 60 sążni (1 sążeń = 2,13 m – przyp. L. K.)¹⁹⁷, a głębokość 3–4 stopy (1 stopa = 0,305 m – przyp. L. K.). (...) Na prawym brzegu, w miejscowości Nur, łączą się drogi z Serocka przez Wyszków do Łomży i z Ciechanowca. Na lewym brzegu łączą się drogi z Warszawy i z Siedlec i Terespoła¹⁹⁸.

W czasach ksiąząt mazowieckich (i później) istniała „ziemia nurska”, składająca się z trzech powiatów: kamienieckiego, nurskiego i ostrowskiego. „Ziemia Nurska dotykała południowej granicy Ziemi Łomżyńskiej, graniczyła od wschodu z Liwcem, a następnie z rzeczką

¹⁹⁵ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i książęcych...*, op. cit., s. 176.

¹⁹⁶ Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit., s. 155.

¹⁹⁷ Od 19 maja 1849 r. w Królestwie Polskim zaczęły obowiązywać miary i wagi rosyjskie, które wprowadzone zostały w miejsce miar staropolskich (obowiązujących od 1 stycznia 1819 r.). Miary staropolskie miały przypisaną wartość w jednostkach metrycznych i tym różniły się od wcześniejszych, które były różne, w zależności od kraju i miasta.

¹⁹⁸ „Przegląd Wojskowo-Statystyczny Imperium Rosyjskiego”, tom 15, część 2 – *Gubernia Płocka*, Sankt Petersburg 1849; polskie wydanie, przekład, redakcja i wprowadzenie Michał Trubas, nakładem Towarzystwa Naukowego Płockiego, Płock 2014, s. 53.

Cienką i wzdłuż niej sięgała Bugu. Wzdłuż Narwi graniczyła z Ziemią Różańsko-Zakroczymską”¹⁹⁹.

W Nurze siedzibę miał starosta, urząd grodzki i sąd ziemski dla trzech powiatów. Odbывały się tu także sejmiki ziemi nurskiej. Jako królewszczyna, Nur wchodził w skład oprawy wdowiej królowej Bony.

Z ziemi nurskiej pochodził Jędrzej Święcicki h. Jastrzębiec, autor najstarszego opisu Mazowsza, tj. *Topografii czyli opisu Mazowsza* (Warszawa 1634). W rejestrach poborowych z 1578 roku jego nazwisko figuruje we wsi Łosino, w powiecie nursko-kamienieckim. Uważa się, że Jędrzej był synem Mikołaja i Barbary. Mieszkał w Ostrołęce; był dzierżawcą połowy wójtostwa wareckiego.

II.10. Rawa Mazowiecka

Rawa Mazowiecka to obecnie miasto powiatowe w województwie łódzkim, zamieszkałe przez ok. 20 tys. osób. Położona jest na Wysoczyźnie Rawskiej, nad rzeką Rawką, dopływem Bzury. Patrząc na dzieje Rawy – znajdującej się niemalże w samym środku etnicznych ziem polskich – zastanawia fakt, że od początku naszej państwowości istniały tu silne fortyfikacje. Najpierw gród (XI–XIII w. – obecnie to Anielska Góra, ok. 2 km od rawskiego rynku), później zamek drewniano-ziemny, a od połowy XIV wieku potężny zamek ceglany, „na niewielkim sztucznym wzniesieniu w widłach rzek Rawki i Rylskiej”²⁰⁰, oddzielony fosą od miasta położonego na zachód”²⁰¹. Według kroniki Janka z Czarnekowa, obiekt ten wybudowano na polecenie księcia Siemowita III (1320–1381). Zamek rawski położony jest na „wzgórzu” usypanym na mokradłach, w niewielkiej odległości od miasta Rawa. Swoim położeniem, planem i czasem powstania bardzo przypomina zamek w Ciechanowie i do pewnego stopnia – zamek w Liwie.

Zadaniem tego największego powierzchniowo zamku mazowieckiego (66 x 64 m) była obrona południowej części księstwa. Został ukończony pod koniec XIV wieku i był punktem obronnym księstwa

¹⁹⁹ Bogusław Gierlach, *Świt Mazowsza...*, op. cit., s. 35.

²⁰⁰ Na planie miasta Rawa Mazowiecka (w skali 1:13 000) rzeczka ta nosi nazwę „Rylka”.

²⁰¹ Bohdan Guerquin, *Zamki w Polsce...*, op. cit., s. 251–252.

czerskiego, następnie płockiego. Był rozbudowywany przez kolejnych władców Mazowsza, a następnie władców Polski, szczególnie po pożarze w 1507 roku. Zamek był wówczas siedzibą starosty rawskiego, odbywały się w nim sądy grodzkie i mieściły się archiwa, a także skarbiec. W 1562 roku sejm w Piotrkowie wyznaczył Rawę jako siedzibę Komisji Skarbowej dla Kwartianego Wojska, w związku z czym (od 1569 r.) na zamku przechowywano tzw. skarb rawski, służący opłaceniu wojska kwarcianego. W okresie „potopu” (1655 r.) zamek został zdobyty, ograbiony i zniszczony przez Szwedów.

W czasach I Rzeczypospolitej Rawa była stolicą województwa. W Królestwie Polskim początkowo była miastem obwodowym, a później powiatowym i takim pozostała do dnia dzisiejszego. W wyniku ostatniego „rosyjskiego” podziału administracyjnego Królestwa Polskiego na dziesięć guberni (1867 r.), Rawa była miastem powiatowym w guberni piotrkowskiej. Przez Rawę prowadziła wówczas „cesarska” droga, łącząca carskie rezydencje w Skierniewicach i Spale (drogi krajowe nr 707 i 726 – przez Inowłódz).

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę, Rawa (w 1924 r. do nazwy dodano przymiotnik – Mazowiecka) znajdowała się w województwie warszawskim aż do 1938 roku, kiedy to włączona została do województwa łódzkiego (w latach 1975–1998 znalazła się w województwie skierniewickim), do którego nadal należy.

W początkach XVII wieku zamek w Rawie był wykorzystywany jako więzienie (więzienie stanu). W latach 1601–1613 więziony był tu wódz szwedzki Carl Carlsson Gyllenhielm (1574–1650), nieślubny syn króla Karola IX Wazy oraz Jacob Pontusson De la Gardie (1583–1652) – szwedzki polityk i wódz. Przez kilka lat osadzony był tu także przyszyły chan krymski Islam III Girej (tron objął w 1644 r.), który w polskiej niewoli nauczył się polskiego i dość dobrze władał tym językiem. Władca ten znany jest głównie jako sprzymierzeniec Bohdana Chmielnickiego.

W czasach „potopu” zamek został zdobyty przez Szwedów i częściowo wysadzony w powietrze. W 1665 roku, tj. w czasie rokoszu Lubomirskiego, zamek najprawdopodobniej był w bardzo złym stanie, albowiem król Jan Kazimierz wraz z królową mieszkali przez kilka tygodni w miejscowym kolegium jezuitów, o czym napisał J. Ch. Pasek

w swoich pamiętnikach²⁰². Później wielokrotnie go remontowano; na cele mieszkalne wykorzystywany był do roku 1794. Po III rozbiorze Polski ta część włączona została do Prus. Prusacy wykorzystali zrujnowany obiekt jako źródło materiałów budowlanych; po ich rządach pozostała tylko wieża zamkowa. Z rawskim zamkiem łączone jest słowo „szubrawiec”. Według legendy, słowo to pochodzi od lochów pod rawską fortalicją, dokąd trafiali przestępcy. Po łacinie „pod Rawą” to – *sub Rava*.

Z zamkiem w Rawie wiąże się historia księżniczki Ludmiły, która za rzekomą zdradę została z rozkazu męża zamurowana w zamku. Motyw ten – być może – wykorzystał William Szekspir w jednym ze swych dzieł, zatytułowanym *Zimowa opowieść*.

Rawa Mazowiecka, fragment zamku. Fot. L. Królikowski

²⁰² Jan Chryzostom Pasek, *Pamiętniki*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1984, s. 168.

Konrad A. Czernielewski z Muzeum Ziemi Rawskiej napisał na ten temat²⁰³:

Po śmierci pierwszej małżonki Eufemii, książę poślubił Annę – córkę księcia ziębickiego, która w miejscowej legendzie znana jest jako Ludmiła. Według Jan-ka z Czarnkowa, Siemowit na skutek intrygi swojej siostry, zaczął podejrzewać żonę – spodziewając się wówczas dziecka – o niewierność. Książę uwięził więc żonę w wieży na zamku w Rawie, zaś dwórki z jej otoczenia rozkazał poddać torturom. Mimo, że nikt nie potwierdził jego podejrzeń, kilka tygodni po porodzie kazał zamordować Annę, a jej rzekomego kochanka włóczyć końmi, a potem powiesić. Dziecko, które otrzymało imię Henryk, oddano na wychowanie ubogiej kobiecie mieszkającej pod Rawą. Gdy dowiedziała się o tym córka Siemowita z poprzedniego małżeństwa, księżna Małgorzata, żona księcia Kaśka słupskiego, poleciła porwać dziecko i wychowała je na swoim dworze. Gdy Henryk dorósł wysłała go na dwór Siemowita III. Gdy książę dostrzegł w nim uderzające podobieństwo do siebie, zrozumiał swoją tragiczną pomyłkę. Uznał Henryka za swojego syna i kazał kształcić. Syn książęcy został w późniejszym okresie biskupem płockim i dyplomatą, pełniąc różnego rodzaju misje w służbie króla Władysława Jagiełły.

Rawa Mazowiecka, mury zamku. Fot. L. Królikowski

²⁰³ Konrad A. Czernielewski, *Z dziejów Rawy Mazowieckiej i zamku książąt mazowieckich*, Muzeum Ziemi Rawskiej, Rawa Mazowiecka 2018, s. 4.

W wyniku pierwszego podziału Mazowsza pomiędzy synów Siemowita I – Konrada II i Bolesława II, ten ostatni otrzymał północno-zachodnią część Mazowsza z Płockiem, Wyszogrodem, Gostyninem i Rawą, a po śmierci jego matki – Perejesławy, także jej wdowę i oprawę – Sochaczew (1283). Po śmierci swego brata Konrada II (1294), Bolesław II objął dzielnicę czerską, jednocząc tym sposobem Mazowsze.

Po raz pierwszy Rawa awansowała do rangi stolicy dzielnicy w 1313 roku, gdyż na mocy testamentu księcia całego Mazowsza – Bolesława II, utworzone zostały trzy dzielnice: rawska (Siemowita II), czersko-warszawska (Trojdena I) oraz płocka (Wacława). Dzielnica rawska obejmowała ziemie: rawską, sochaczewską, ciechanowską, zakroczymską i wiską (z Nowogrodem i Goniądem). Stolicą dzielnicy była Rawa, gdzie funkcjonowała kancelaria Siemowita II, który tytułował się księciem mazowieckim i wiskim. Siemowit II zmarł 18 lutego 1345 roku w Wiskitkach. Nie był żonaty i nie pozostawił po sobie potomstwa, toteż jego włości podzielone zostały pomiędzy bratanków – synów Trojdena I (Siemowita III i Kazimierza I) i syna Wacława (Bolesława III)²⁰⁴.

„W księstwie Siemowita (Siemowita III – przyp. L. K.), który za stolicę obrał sobie Rawę, znajdowały się dobra arcybiskupa gnieźnieńskiego z centrum w Łowiczu oraz dobra pułtuskie biskupa płockiego”²⁰⁵. Wielkim osiągnięciem księcia Siemowita III było spisanie i wydanie w 1377 roku mazowieckiego prawa zwyczajowego oraz zreformowanie sądownictwa i administracji księstwa. Zhołdowane przez Kazimierza Wielkiego księstwo Siemowita III – po śmierci króla w 1370 roku – odzyskało pełną suwerenność (1370–1381). Był więc książę Siemowit III władcą niezależnym – jednym z nielicznych wśród Piastowiczów.

W połowie XV wieku Księstwo Płockie z ziemiami zawkrzeńską i wiską, a także ziemie: rawską, sochaczewską, gostynińską i bełską, były we władaniu księcia Włodzisława I, który zmarł w 1455 roku. Władzę odziedziczyli jego synowie: Siemowit VI (1446–1462) oraz Włodzisław II (1448–1462). W związku z ich niepełnoletnością

²⁰⁴ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i książynich...*, op. cit., s. 72.

²⁰⁵ Henryk Rutkowski, *Podział polityczny Mazowsza w pierwszej połowie XIV wieku...*, op. cit., s. 27.

(w 1455 r.), władzę sprawowała księżna-matka wraz z radą regencyjną. Po osiągnięciu 2 stycznia 1459 roku „lat sprawczych” przez Siemowita VI, objął on rządy w imieniu własnym i małoletniego brata Włodzisława II. Siemowit VI występował jako książę Mazowsza i Rusi oraz ziemi sochaczewskiej, rawskiej, gostynińskiej, płońskiej, raciańskiej, zawkrzeńskiej, pan i dziedzic wiski i bełski.

Siemowit VI zmarł w nocy z 31 grudnia 1461 roku na 1 stycznia 1462 w Sannikach, a pochowany został w katedrze płockiej. Nie był żonaty i umarł bezpotomnie. Po jego śmierci, władzę objął jego młodszy brat Włodzisław II. W związku z niepełnoletnością księcia, władzę sprawowała rada regencyjna.

Książę Włodzisław II zmarł w Płocku w nocy z 26 na 27 lutego 1462 roku. Pogrzeb ostatniego księcia Mazowsza Zachodniego odbył się 7 marca 1462 w katedrze płockiej, gdzie spoczął. Księstwo znalazło się bez prawowitego dziedzica.

Najbliższą krewną zmarłych książąt była ich ciotka księżna Katarzyna Siemowitówna (1413/1416–1480), która 7 marca 1462 roku objęła władzę. Wobec sprzeciwu części możnych, „8 kwietnia 1462 r. Katarzyna zrezygnowała z rządów w dzielnicy płockiej, dokonując w tym dniu cesji na rzecz swoich krewnych: Konrada III, Kazimierza III, Bolesława V i Janusza II”²⁰⁶.

Na Włodzisławie II zamknęła się linia książąt zachodnio-mazowieckich, gdyż nie miał żony i zmarł bezpotomnie. O spadek po nim wystąpiło kilku pretendentów: król polski Kazimierz Jagiellończyk na mocy prawa lennego zajął księstwo rawskie i gostynińskie, a w 1476 roku także sochaczewskie. Ziemie te zostały na stałe włączone do Korony. Księstwo płockie najpierw zajęła Katarzyna Siemowitówna, a następnie Konrad III Rudy.

Rawa i ziemia rawska zostały inkorporowane do Królestwa Polskiego (1462 r.), do którego weszły jako województwo rawskie.

II.11. Różan

Różan jest niewielkim miasteczkiem (ok. 3 tys. mieszkańców) w powiecie makowskim województwa mazowieckiego. Położony jest na

²⁰⁶ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 266.

krawędzi Wysoczyzny Ciechanowskiej i w Dolinie Dolnej Narwi. Punkt militarny (gród) od XI wieku. Na przełomie XIX i XX wieku – rosyjska twierdza fortowa. Nadzór nad przeprawą przez Narew był podstawową funkcją osady w tym miejscu od zawsze. Potwierdza to m.in. wybudowanie przez Rosjan – na przełomie XIX i XX wieku – twierdzy fortekowej, której duże fragmenty przetrwały do naszych czasów.

Różan, herb

Janusz Starszy w 1378 roku lokował miasto na prawie chełmińskim. Od XV wieku – stolica powiatu i ziemi różańskiej. Miejsce obrad sejmików ziemi różańskiej. W 1581 roku ustanowiono w Różanie skład soli dla północnego Mazowsza; działały wówczas w mieście cechy: tkaczy, sukienników, krawców, kuśnierzy, szewców, bractwo rolnicze. Kupcy prowadzili handel głównie zbożem i płodami leśnymi.

W 1471 roku na zjeździe rodzinnym w Zakroczymiu doszło do podziału schedy po księciu Bolesławie IV. Najmłodszemu synowi zmarłego – Januszowi II (1454/1455–1495) „w podziale przypadła ziemia ciechanowska (z Ciechanowem i Przasnyszem), różańska (z Makowem i Różanem), łomżyńska (z Łomżą, Ostrołką, Kolnem, Nowogrodem i Zambrowem)”²⁰⁷.

²⁰⁷ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 312.

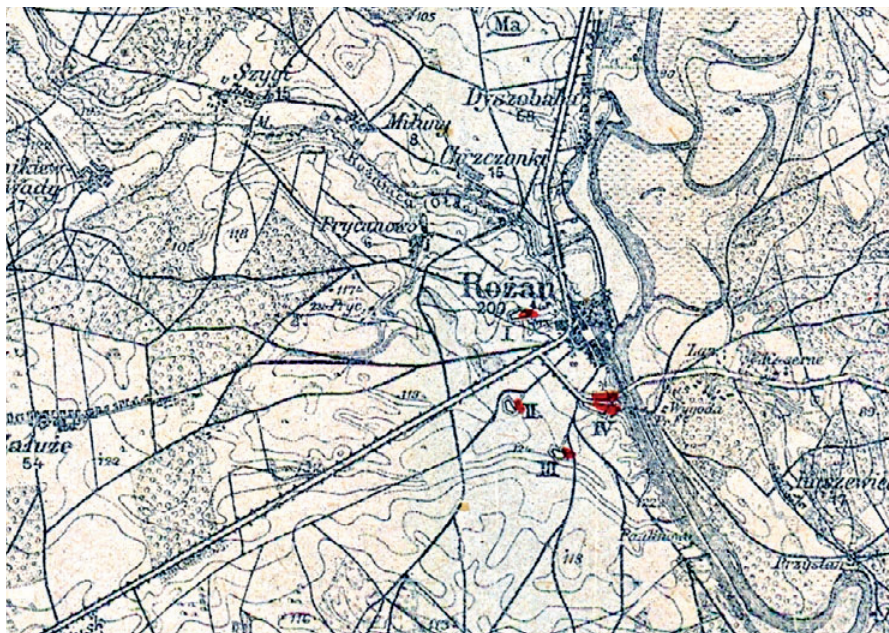
Różan, Rynek. Fot. L. Królikowski

Z zachowanych przekazów wynika, że w Różanie książęta mazowieccy nie mieli swojej siedziby. Taki obiekt znajdował się natomiast w pobliskim Makowie Mazowieckim. Jędrzej Święcicki twierdzi nawet, że w Makowie znajdował się zamek, w którym ukryła się księżna Anna (z domu Radziwiłłówna), oblegana tam przez gromadę buntowników²⁰⁸.

Różan 1915, ewakuacja Różana. Fot. ze zbiorów niemieckich

²⁰⁸ Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit., s. 123.

Różan, twierdza fortowa na mapie 1 : 100 000 z okresu międzywojennego

Most w Róźnie, ok. 1915 r. Pocztówka ze zbiorów L. Królikowskiego

II.12. Sochaczew

Sochaczew jest obecnie miastem powiatowym w województwie mazowieckim. Jest to miasto średniej wielkości, położone nad Bzurą. Po raz pierwszy wymienione zostało w roczniku świętokrzyskim pod datą 1138, jako (domniemane) miejsce śmierci króla Bolesława Krzywoustego (w klasztorze benedyktynów Świętej Trójcy).

Pod datą 1221 roku Sochaczew występuje jako kasztelania, której siedzibą był zapewne gród, strzegący przeprawy przez Bzurę. W 1283 roku gród został zniszczony przez Rusinów, współdziałających z księciem Konradem²⁰⁹. Kolejny raz Rusini książąt Włodzimierza i Jerzego zdobyli Sochaczew w 1286 roku²¹⁰. „I tak poszedłszy, wzięli Sochaczew gród i pojмали w nim dóbr wiele i czeladzi, a machines bojowe porąbali i tak nałupiwszy się poszli do siebie”²¹¹. Te fakty były zapewne powodem wzniesienia zamku (w miejscu grodu). Powstał on na cyplu skarpy rzecznej, wznoszącej się w tym miejscu na ok. 20–25 m powyżej tarasu zalewowego Bzury oraz kilkanaście metrów powyżej części

Sochaczew, wzgórze zamkowe. Fot. L. Królikowski

²⁰⁹ *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów...*, op. cit., s. 236.

²¹⁰ Adrian Jusupović, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisar-skiej...*, op. cit., s. 130.

²¹¹ *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów...*, op. cit., s. 239.

skarpy, na której powstało miasto (na północ od grodu). Uzasadniona jest teza, że przeznaczony pod zamek fragment brzegu wyżyny został zmodyfikowany przez wyraźne odcięcie od dalszej części, a uzyskana z wykopu ziemia została zużyta do nadsypania wzgórza zamkowego i otoczenia go wałem ziemnym (z dwóch stron). W ten sposób wzgórze zamkowe nabrało imponującego (w skali Mazowsza) wyglądu.

Zamek książęcy powstał w połowie XIV wieku w miejscu grodu, tj. na części skarpy, nazwanej później Górą Zamkową. „Murowany zamek został wzniesiony zapewne w połowie XIV w., skoro w r. 1355 był już w rękach Kazimierza Wielkiego, który nadał go Ziemowitowi III księciu mazowieckiemu”²¹².

Zamek stał się jedną z siedzib Piastów mazowieckich, a osada uzyskała prawa miejskie (przed 1368 r.). Budowla usytuowana na stromym wzgórzu, narażona była na katastrofy naturalne. Osunięcie się północnego stoku doprowadziło do zawalenia się fragmentu zamku. Na polecenie Zygmunta III odbudował go starosta sochaczewski Stanisław Radziejowski. Zamek zniszczyli Szwedzi, a dzieła dewastacji dokończyli Prusacy podczas insurekcji kościuszkowskiej. Nieco wcze-

Sochaczew, fragment ruin zamku. Fot. L. Królikowski

²¹² Bohdan Guerquin, *Zamki w Polsce...*, op. cit., s. 269.

Sochaczew, ruiny zamku w 1934 r. Źródło: Internet

śniej, bo „w r. 1790 ówczesny starosta Walewski zburzył mury zamku średniowiecznego i wystawił dom mieszkalny, znajdujący się obecnie w ruinie. Jeszcze około r. 1815 stały dwie baszty (...)”²¹³.

Sochaczew był miejscem, gdzie 27 kwietnia 1377 roku – z inicjatywy księcia Siemowita III – uroczyscie ogłoszono pierwszy zbiór praw dla całego Mazowsza. W siedemnastu artykułach regulował on różne sprawy z zakresu procesu sądowego, prawa karnego i prywatnego. Siemowit III zreorganizował także podział administracyjny Mazowsza. „Dawniejszy system podziału, w którym na Mazowszu, podobnie jak i w całej Polsce, funkcjonowały okręgi grodowe – kasztelanie, był już w zaniku. W wyniku reformy przeprowadzonej przez Siemowita III, powstała na Mazowszu sieć ziem – okręgów sądowych i administracyjnych nowego typu”²¹⁴.

Siemowit V (ok. 1389–1442) – książę rawski, sochaczewski i gostyński „w maju 1434 r. wystawił przywilej dla miasta Sochaczewa, potwierdzając prawo chełmińskie i nadając miastu m.in. prawo do ko-

²¹³ Bohdan Guerquin, *Zamki w Polsce...*, op. cit., s. 269.

²¹⁴ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i książęcych...*, op. cit., s. 123.

rzystania z rzeki Bzury, wolny wyrąb w lasach książęcych dla budowy domów, i prawo wypasu bydła na łąkach”²¹⁵.

Anna, księżna sochaczewska (ok. 1420–1481), była żoną Włodzisława I, księcia płockiego i sochaczewskiego. W oparciu wdowiej Anna otrzymała Sochaczew, Mszczonów, Bolimów, Wiskitki, Białe Miasto (obecnie Kampinos) i wiele wsi. Księżna otrzymała też pełną jurysdykcję nad poddanymi w ziemi sochaczewskiej z dochodami z kar sądowych oraz prawo do wydobywania rud żelaza. Król Kazimierz Jagiellończyk przybył 2 lutego 1476 roku do Sochaczewa, a 4 lutego (1476 r.) dokonał inkorporacji ziemi sochaczewskiej do Korony oraz wystawił przywilej dla ziemi i miasta Sochaczewa. Księżna Anna zrzekła się prawa do ziemi sochaczewskiej na rzecz Kazimierza Jagiellończyka, który 6 lutego 1476 roku nadał jej w dożywocie zamek Koło z miastem Koło i Brdów oraz liczne wsie, ponadto księżna zatrzymała w ziemi sochaczewskiej miasto Bolimów z otaczającymi go wsiami²¹⁶.

Po inkorporacji do Korony, Sochaczew został siedzibą starostwa grodowego i powiatu.

II.13. Szreńsk

Pierwotnie Szreńsko, we wczesnym średniowieczu gród wzmiankowany w 1065 r., w XII–XIV w. należał do klasztoru Benedyktynów w Mogilnie. W 1371 r. właścicielem został wojewoda płocki Stanisław Grad; do XVI w. Szreńsk pozostał w rękach jego potomków, którzy przyjęli nazwisko Szreńscy. W 1383 otrzymał prawa miejskie. W Polsce przedrozbiorowej był siedzibą powiatu w ziemi zawkrzeńskiej²¹⁷.

W tej ziemi na czoło wysuwa się Szreńsk sławny ze względu na wspaniały zamek. Zamek ten za pamięci ojców wyjątkowo pięknie wystawił wyróżniający się tak pochodzeniem jak i męstwem wojewoda płocki Feliks. Na całym Mazowszu nie ma drugiego takiego zamku, który by mógł się z nim zmierzyć pod względem kosztowności, kunsztownego wykonania i wytworności²¹⁸.

²¹⁵ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 194.

²¹⁶ Ibidem, s. 239.

²¹⁷ Jerzy Kwiatek, *Polska. Urokliwy świat małych miasteczek*, Wydawnictwo Sport i Turystyka, MUZA SA, Warszawa 2002, s. 254.

²¹⁸ Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit., s. 172–175.

II.14. Wizna

Wizna jest obecnie wsią gminną w powiecie łomżyńskim województwa podlaskiego. Położona jest na prawym brzegu Narwi, przy trasie krajowej nr 64, pomiędzy Białymstokiem i Łomżą. Miejscowość usytuowana jest na krawędzi wyżyny około 20-metrowej wysokości. Zachował się obszerny prostokątny rynek (obecnie park) oraz gotycki kościół pw. św. Jana Chrzciciela z 1500 roku, a także Góra Zamkowa z mało czytelnymi śladami wałów grodu wczesnopiastowskiego z XI wieku, grodu kasztelańskiego z XII wieku, książąt mazowieckich z XIII wieku oraz zamku z XV wieku. „(...) głównymi grodami ziemi wiskiej była Wizna, Wąsosz, Radziłów, Szczuczyn i Grajewo (...)”²¹⁹.

Od zarania polskiej państwowości, gród w Wiźnie strzegł północno-wschodniej granicy państwa Piastów, a później Mazowsza. Znaczenie Wizny wynikało z dogodnego położenia w miejscu krzyżowania się szlaków wiodących z Drohiczyzna i Brześcia do Galindii i Jaćwieży, a także z Mazowsza w kierunku Grodna i szlaku niemieńskiego, z czym wiązał się pobór ceł na rzecz skarbu książęcego. Najstarsza wzmianka o Wiźnie pochodzi z 1065 roku i dotyczy prawa benedyktynów z Mogilna do pobierania opłat za przeprawę przez Narew przy tamtejszym grodzie. Obiekt ten, nazywany niekiedy zamkiem, około roku 1130 wzniosł Zbigniew – brat Bolesława Krzywoustego. Gród znajdował się na cyplu prawego, wysokiego brzegu Narwi. Od wysoczyzny cypel („Góra Zamkowa”) oddzielony jest łagodniejszym obecnie obniżeniem. Powierzchnia grodu wynosi ok. 0,83 ha. Był to gród kasztelański, wielokrotnie oblegany przez Jadźwingów, Prusów, a później Litwinów. „W r. 1294 gród spalili Krzyżacy, ale już w r. 1296 Bolesław II, książę mazowiecki, odbudował go podwyższając wały i umacniając jego zbocza kamieniami”²²⁰.

Książę Bolesław II zmarł 24 kwietnia 1313 roku w Wyszogrodzie. Po jego śmierci, należące do niego księstwo rawsko-wiskie objął jego syn Siemowit II, przekazując jednocześnie kasztelaninę warszawską młodszemu bratu Trojdenowi I²²¹. Książę Siemowit II w latach 1313–1345 używał tytułatury w brzmieniu: *dux Masouie et Wysne-*

²¹⁹ Stefan Cisek, *Geohistoria. Rzecz o granicach Polski...*, op. cit., s. 47.

²²⁰ Bohdan Guerquin, *Zamki w Polsce...*, op. cit., s. 308.

²²¹ Janusz Grabowski, *Pierwsi gospodarze Warszawy. Bolesław II i...*, op. cit., s. 39.

snis. Na grodzie, w pierwszych latach XV wieku, książę mazowiecki Janusz I wznosił murowany zamek, który zniszczony został w okresie wojen szwedzkich. Jego ruiny zostały w drugiej połowie XIX wieku rozebrane przez okoliczną ludność na budulec. Miejsce to, zwane Górą Zamkową, wpisane zostało do rejestru zabytków decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku, 9 września 1951 roku, 26 listopada 1956 i 19 listopada 1973. „Przedmiotem wpisu jest zabytek architektury w postaci wzniesienia otoczonego częściowo zachowanym wałem i fosą wraz z nawarstwieniami kulturowymi i znajdującymi się w nich wytworami”.

Wizna, kościół św. Jana Chrzciciela. Fot. L. Królikowski

Wizna, od 1370 roku miasto książęce, a później królewskie, stanowiła ośrodek ziemi wiskiej. Była siedzibą starostwa grodzkiego, sądu ziemskiego i grodzkiego oraz archiwum wiejskiego.

Wizna położona jest „po zewnętrznej stronie Narwi” (patrząc od centrum Mazowsza), za którą (tj. od strony Mazowsza), ciągnie się wzdłuż Narwi pas bagien. Przez Wiznę przechodziła (i przechodzi) droga, która pozwalała przedostać się z dawnych terenów Prusów, a później Państwa Krzyżackiego, ale także z Litwy – na Mazowsze. Znaczenie tego szlaku dobitnie potwierdzają wydarzenia z września 1939 roku.

Tak więc od samego początku polskiej państwowości, Wizna miała duże znaczenie dla władców Polski i Mazowsza. Stąd starania wszystkich stron: Polski, Mazowsza, Litwy, Rusi i Państwa Krzyżackiego o władanie Wizną. W XIII wieku przez pewien czas Wizną władał książę kijowski Wsiewołod Olegowicz. Pod koniec tego wieku (XIII) Wizna była w rękach Litwinów, którzy rządili tu przez osiem lat. Z Wizny Litwini dokonywali napadów na Mazowsze i Państwo Krzyżackie. W 1294 roku książę mazowiecki Bolesław II odbudował zniszczony przez Krzyżaków gród, a w 1350 zapisał ziemię wiską królowi Kazimierzowi Wielkiemu. Ziemia wiska nie miała połączenia z terytoriami królestwa Kazimierza, toteż po pięciu latach król nadał tę ziemię księciu Ziemowitowi III. W latach 1382–1401 była w rękach Krzyżaków, którzy otrzymali ją w zastaw za pożyczkę udzieloną księciu Siemowitowi IV. W 1393 roku, „z inicjatywy komtura Bałgi Konrada von Kyburga, doszło do zaskakującego wypadu Krzyżaków z mazowieckiej Wizny, będącej w ich zastawie, obrabowania i krótkotrwałego porwania przez nich księcia Janusza I i zburzenia wznoszonego przez niego w swej dzielnicy grodu w Złotorii nad Narwią”²²². W 1402 roku książę Janusz I wraz z księciem Ziemowitem IV zwrócili Krzyżakom dług i przeprowadzili remont fortyfikacji zamku w Wiźnie. Po pierwszym pokoju toruńskim (1411), książę Janusz I rozpoczął intensywną kolonizację, m.in. okolic Wizny.

Tylko w części ziemi wiskiej w ciągu dziesięciu lat (1414–1424) powstały załężki ok. 70 wsi. Janusz I rozdał w tym czasie w ziemi wiskiej ok. 1250 włók

²²² Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 136.

(1 włoka = 17 955 m² – przyp. L. K.). Większość wsi wówczas lokowanych przetrwała do dnia dzisiejszego. Dzięki kolonizacji nowych terenów książę zwiększył potencjał militarny dzielnicy, gdyż nadania „ad servicia comunia” zobowiązywały obdarowywane drobne rycerstwo do służby wojskowej konnej na własny koszt²²³.

Wisznia, zabudowania od strony Narwi. Fot. L. Królikowski

Do dalszego rozwoju Wiszny i ziemi wiskiej przyczynił się książę Włodzisław I (ok. 1406/1409–1455), który był najmłodszym synem Siemowita IV i Aleksandry Olgierdówny. „14 maja 1435 r. Włodzisław I zwolnił mieszkańców Wiszny od podatków na okres 8 lat, natomiast 4 lipca tego roku nadał miastu prawo chełmińskie, ustalił czynsz książęcy z włoki osiadłej i uwolnił mieszkańców od obciążeń prawa polskiego”²²⁴.

Schyłek XV wieku wiąże się z postępującym przejmowaniem Mazowsza przez władców Polski. W sierpniu 1495 roku, król Jan Olbracht dokonał w Płocku inkorporacji do Korony ziemi płockiej, ziemi płońskiej, ziemi zawkrzeńskiej oraz ziemi wiskiej.

²²³ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 139.

²²⁴ Ibidem, s. 232.

Wizna, podobnie jak większość miast i miasteczek Korony, ucierpiała w czasie „potopu”, a później w czasie wojny północnej. Po tych zniszczeniach nigdy już nie odzyskała dawnej świetności i znaczenia.

II.15. Wyszogród

Wyszogród, położony na wysokim, wschodnim brzegu Wisły, prawie *vis-à-vis* ujścia Bzury, jest jednym ze świadków tysiącletniej historii Polski. Archeolodzy twierdzą nawet, że jest to „ośrodek mazowiecki rozwijający się, co jest wyjątkowe, w sposób ciągły już od VII w.”²²⁵. Najdawniejsza wzmianka odnosi się jednak dopiero do roku 1065. Od XIII wieku Wyszogród był siedzibą kasztelanii, a od XIV – stolicą ziemi. Prawa miejskie otrzymał w 1398 roku, ale już prawie od czterystu lat był ważnym punktem militarnym i gospodarczym na „starym szlaku czarnomorskim”, a później na „nowym szlaku czarnomorskim”, co było czynnikiem nadzwyczaj sprzyjającym jego rozwojowi. Już w XIII wieku, za czasów Konrada I Mazowieckiego, w Wyszogrodzie powstał zamek drewniano-ziemny, a w drugiej połowie XIV wieku – murowa-

Wyszogród, Wzgórze Zamkowe. Fot. L. Królikowski

²²⁵ Andrzej Buko, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*, Wydawnictwo „TRIO”, Warszawa 2006, s. 189.

ny. „Zamek książęcy znajdował się na wzgórzu wyodrębnionym parowem i przekopem ze skarpy nadrzecznej na prawym brzegu Wisły, naprzeciwko ujścia Bzury. Na zachód od zamku, na skarpie, zostało założone miasto”²²⁶.

W 1240 roku książę Konrad Mazowiecki gościł w Wyszogrodzie ruskiego księcia Daniela (i jego brata), który tu schronili się przed Tatarami²²⁷. W 1285 roku ruscy książęta z rodu Romanowiczów: Lew i Włodzimierz (potomkowie Daniela) zdobyli [?] Wyszogród, co – jak się wydaje – było odwetem za najazd mazowieckiego księcia Bolesława II na Krasnystaw (wówczas – Szczekarzew)²²⁸. W *Kronice* odnotowano: „I zaczęli wojować koło Wyszogrodu i pochwycili niezliczone mnóstwo i bydła i koni”²²⁹.

Zamek w Wyszogrodzie – model ze zbiorów Muzeum Wisły środkowej i z Ziemi Wyszogrodzkiej. Źródło: Internet

²²⁶ Bohdan Guerquin, *Zamki w Polsce...*, op. cit., s. 312.

²²⁷ *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów...*, op. cit., s. 163.

²²⁸ Adrian Jusupović, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisar-skiej kolekcji...*, op. cit., s. 128–129.

²²⁹ *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów...*, op. cit., s. 238.

Powstały w drugiej połowie XIV wieku murowany zamek, wzniesiony został na wzgórzu (Górze Zamkowej) o wysokości ok. 15–20 metrów, bardzo stromym. Wjazd do niego znajdował się od północy, po moście poprowadzonym na sześciu murowanych filarach oraz przez bramę ze zwodzonym przęsłem. Ta część zamku i wzgórza zamkowego została rozkopana i przekształcona w okresie II wojny światowej, a tym samym zniszczona bezpowrotnie. Najprawdopodobniej, ostatnią książęcą inwestycją na zamku w Wyszogrodzie był murowany dom mieszkalny, który powstał po 1443 roku. Zamek był wówczas siedzibą żony księcia Bolesława IV – Barbary Aleksandrówny i jej rezydencją do 1474 roku. Po inkorporacji Mazowsza do Korony w 1526 roku, zamek stał się siedzibą starosty i urzędu grodzkiego.

Wyszogród, Rynek. Fot L. Królikowski

Miasto przez kilka wieków było głównym ośrodkiem sukiennictwa na Mazowszu. „Potop” położył kres jego rozwojowi. Już nigdy miasto nawet nie zbliżyło się do poziomu rozwoju sprzed wojen szwedzkich w XVII wieku. Resztki średniowiecznej zabudowy zamku uległy zniszczeniom w wyniku obsuwania się skarpy, podmywanej przez Wisłę. W okresie przynależności Wyszogrodu do Prus, ruiny zamku

służyły jako źródło materiałów budowlanych. Jeszcze w XIX wieku, na wzgórzu były widoczne resztki ośmiobocznej wieży. Obecnie na Górze Zamkowej nie sposób dostrzec ślady fundamentów i piwnic zamku, chociaż na szczycie wszędzie można zauważyć gruz ceglany. Góra Zamkowa to bardzo strome wzgórze, wznoszące się tuż obok dawnego wjazdu na słynny, drewniany most (rozebrany w 1999 r. po wybudowaniu nowego mostu przez Wisłę). O militarnej funkcji Góry Zamkowej świadczyć może fakt, iż w okresie II wojny światowej Niemcy wybudowali na szczycie dwa żelbetowe bunkry typu „Tobruk”, które obecnie są wyeksponowane. Święcicki charakteryzując miasto (w początkach XVII w.) wspomina, że „wzgórza poza miastem wypełniają uprawne winnice, częścią zaś przemile ogrody”²³⁰.

II.16. Zakroczym

Miasto położone jest na skraju Wysoczyzny Płońskiej, na prawym, wysokim brzegu Wisły, ok. 5 km poniżej ujścia Narwi. Zachowały się ślady „pozostałości zamku książęcego na pociętej wąwozami skarpie prawego brzegu Wisły, we wschodniej części miasta”²³¹. Tu też znajdują się ślady wczesnośredniowiecznego grodziska.

Pierwsza wzmianka o Zakroczymiu pochodzi z 1065 roku. Przy ówczesnym grodzie znajdowała się osada targowa. Miejsce było bardzo dogodne, albowiem wzdłuż Wisły i Bugu prowadził prastary szlak czarnomorski, łączący basen Morza Północnego i Bałtyku z Morzem Czarnym, a tym samym z Bizancjum i kalifatem bagdadzkim. Także po pojawieniu się w XIII wieku „nowego szlaku czarnomorskiego”, Zakroczym zajmował wręcz uprzywilejowane miejsce w handlu międzynarodowym. W tej części Europy, najważniejszym w XIII wieku węzłem dróg handlowych był Toruń. Od tego miasta na południe, wzdłuż wschodniego brzegu Wisły, przez Dobrzyń, Płock i Wyszogród, wiódł szlak handlowy do ujścia Narwi do Wisły, a więc w rejon Zakroczymia. Tu szlak rozdzielał się – na podążający wzdłuż Narwi i Bugu na wschód oraz wzdłuż Wisły na południe. Szlak w kierunku południowym

²³⁰ Stanisław Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza...*, op. cit., s. 172.

²³¹ Bohdan Guerquin, *Zamki w Polsce...*, op. cit., s. 316.

Zakroczym, kościół parafialny Podwyższenia Krzyża Świętego.
Fot. L. Królikowski

– według ustaleń prof. Tomasza Jasińskiego – uruchomiony został w 1310 roku i wówczas, dla jego potrzeb, założone zostało miasto Warszawa²³².

W Zakroczymiu karawany kupców przeprowaiały się przez Narew i wschodnim brzegiem Wisły podążały do miejsca *vis-à-vis* Warszawy, skąd przeprowaiały się przez Wisłę na zachodni brzeg rzeki. Aby uniknąć przeprowa przez dwie duże przeszkody wodne, większość podróżujących przeprowaiała się przez Wisłę w Zakroczymiu i zachodnim brzegiem rzeki zmierzała do Warszawy. Tak więc, przeprowa przez Wisłę oraz Narew w pobliżu Zakroczymia, miały ogromne znaczenie dla rozwoju tego miasta. Śladem szlaku (w nazewnictwie) na zachod-

²³² Tomasz Jasiński, *Wokół początków Warszawy...*, op. cit., s. 190–191.

nim brzegu Wisły, jest w Warszawie ulica Zakroczyńska, wyprowadzająca ruch z miasta w kierunku północno-zachodnim. Materialną pozostałością jest natomiast Nowe Miasto Warszawa, założone w XV wieku przy (na) tym szlaku.

W XIII wieku powstaje tu kasztelania zakroczyńska i wówczas lub nieco później, na zrębach grodu wzniesiony zostaje zamek, będący jedną z rezydencji książąt mazowieckich. Zabudowania zamkowe zostały zniszczone podczas wojen szwedzkich. Z tego okresu pochodzi rycina Eryka Dahlberga, przedstawiająca przejście wojsk szwedzkich i wojsk Rakoczego przez most pontonowy pod Zakroczymiem, w dniach 13–16 marca 1657 roku. Wówczas także nastąpiło zniszczenie miasta i zamku. W roku 1822 ruiny rozebrano, wykorzystując kamień i cegłę do remontu kościoła parafialnego. Z zamku zachowały się jedynie piwnice, na których w kolejnych wiekach funkcjonował budynek starostwa. W XIX wieku powstały tu zabudowania, zniszczone w trakcie II wojny światowej. Obecnie teren dawnego zamku także jest zabudowany i dostępny dla zainteresowanych, tym bardziej, że właściciel chętnie informuje o historii tego miejsca. „Starostwo” znajduje się jednak z dala od centrum Zakroczymia, toteż mało kto tu trafia.

Zakroczym, budynek starostwa. Fot. L. Królikowski

Miasto (prawa miejskie w 1422 r.) było siedzibą sądów, miejscem zjazdów i sejmików mazowieckich. W 1387 roku książę Janusz I ogłosił tu zbiór praw dla Mazowsza. W roku 1526 ziemia zakroczymska została włączona do Korony. Od połowy XVII wieku trwał upadek miasta, co spowodowane było licznymi wojnami, ale także odsunięciem się koryta Wisły. W 1831 roku, po upadku Warszawy, sejm powstańczy zebrał się w Zakroczymiu (w barokowym kościele Kapucynów pw. św. Wawrzyńca), skąd politycy, wojskowi i inni zaangażowani w walkę o niepodległość, pomaszerowali na północ, w kierunku granicy z Prusami, którą przekroczyli 5 października 1831 roku pod Brodnicą. Uznawane jest to za nieformalne zakończenie Powstania Listopadowego.

Zakroczym położony na skraju fortyfikacji twierdzy „Modlin” ucierpiał w trakcie II wojny światowej, głównie z powodu drewnianej zabudowy miasta, co wynikało m.in. z carskich przepisów fortecznych. Piękne położenie nad Wisłą i bliskość Warszawy są ogromnym atutem, ale brak połączenia kolejowego mocno ogranicza możliwości rozwoju Zakroczymia, chociażby w zakresie rekreacji i turystyki.

III. KRES KSIĄŻĘCEGO MAZOWSZA

Książę Janusz III (1502–1526) zmarł w nocy z 9 na 10 marca 1526 roku, w jednym z budynków na terenie zamku książęcego w Warszawie. Zmarły był władcą ostatniej już części, jeszcze książęcego Mazowsza, ziem: czerskiej, ciechanowskiej, liwskiej, łomżyńskiej, nurskiej, różańskiej, warszawskiej, wiskiej, wyszogrodzkiej i zakroczymskiej. Książę Janusz III w swojej ostatniej woli rozporządził, aby został pochowany w kościele św. Jana Chrzciciela w Warszawie, obok zmarłego brata Stanisława (1501–1524). Pochówek ostatnich mazowieckich książąt upamiętnia zachowana w kościele do naszych dni, piękna płyta nagrobna, wykonana przez Włocha Bernardina De Gianotiego, a sfinansowana przez króla Zygmunta I²³³.

Śmierć zaledwie dwudziestoletnich książąt – Stanisława i Janusza, wzbudziła wiele teorii, tym bardziej, że kończyła dzieje Księstwa Mazowieckiego. Profesor Janusz Grabowski napisał na ten temat m.in.:

Przeprowadzona po śmierci obdukcja zwłok, a także specjalistyczne badania w XX w. (po odkryciu krypty grobowej ostatnich książąt) wykluczyły otrucie jako przyczynę zgonu (nie wykryto m.in. obecności arszeniku). Książę zmarł po długotrwałej, nieznanej chorobie, podobnie jak jego starszy brat Stanisław. Wielu badaczy sądzi, że książę zmarł prawdopodobnie na gruźlicę, dziedziczną chorobę Piastów mazowieckich²³⁴.

Pogrzeb ostatniego męskiego potomka Piastów mazowieckich, odbył się 25 sierpnia 1526 roku, w obecności króla Zygmunta I Starego, który przybył do Warszawy celem objęcia w posiadanie Księstwa Mazowieckiego. Ostatnim przedstawicielem książęcego rodu Piastów mazowieckich była księżna Anna Konradówna Odrowążowa (1498–1557) – siostra Stanisława i Janusza III.

Po wygaśnięciu linii Piastów mazowieckich w 1526 roku, Mazowsze zostało wcielone do Korony Królestwa Polskiego. Administracyjnie podzielone zostało na trzy województwa: mazowieckie, płockie i rawskie. Władzę nad prowincją powierzono namiestnikowi królewskiemu, którego wyroki miały taką samą moc, jak gdyby pochodzi-

²³³ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 341.

²³⁴ Ibidem, s. 340.

ły od samego króla. Jako pierwszy, urząd ten sprawował Wawrzyniec Prażmowski. Ostateczna likwidacja pewnego partykularyzmu prawno-ustrojowego Mazowsza, nastąpiła w 1576 roku w tzw. „exceptach mazowieckich”.

SUPLEMENT

a) Ziemie na polsko-ruskim pograniczu

W rejonie Hrubieszowa, pod koniec II wieku po Chrystusie, pojawili się Goci (określani niekiedy jako lud kultury wielbarskiej). Dotarli tu ze swoich siedzib w rejonie pobrzeża Bałtyku (szczególnie ujścia Wisły) oraz Wielkopolski.

„W pierwszej ćwierci III wieku po Chr. kultura ta ugruntowała swoje siedziby na prawobrzeżnym Mazowszu, na znacznej części Podlasia, we wschodniej części Wyżyny Lubelskiej oraz na zachodnich rubieżach Wołynia i Podola”²³⁵. Goci w swoim pochodzie w kierunku Krymu (Morza Czarnego), na dłużej zatrzymali się w rejonie Hrubieszowa. „Wydaje się, że jedną z najważniejszych ról w całym dramacie dziejów kultury Gotów w okresie od końca II do przełomu IV i V wieku po Chr. odegrała Kotlina Hrubieszowska”²³⁶.

Autor powyższych cytatów uważa, że w tym rejonie, charakteryzującym się bardzo żyznymi glebami i łagodnym klimatem, mogło osiedlić się nawet dziesięć tysięcy osób. Goci powędrowali dalej, ale Kotlina Hrubieszowska przez prawie trzysta lat była swoistym punktem etapowym na trasach ich wędrówek. Pamięć o Gotach w Hrubieszowie i okolicach przetrwała do naszych dni, czego symbolem jest zrekonstruowana gocka osada w miejscowości Masłomęcz oraz określenie okolic Hrubieszowa mianem „Gotanii”.

Tak więc, rejon Grodów Czerwieńskich ma bogatą tradycję, jeszcze sprzed przybycia Słowian na te tereny, co miało miejsce ok. VII wieku po Chr. Być może walory tych ziem oraz ich wielowiekowa tradycja, były „siłą sprawczą” nadzwyczaj burzliwej historii polsko-ruskiego pogranicza w całym drugim tysiącleciu naszej ery.

* * *

Trudno obecnie ustalić, co działo się na szeroko rozumianym (późniejszym) pograniczu polsko-ruskim, w okresie od V do połowy IX wieku, gdy rozpoczęła się ekspansja Waregów, zwieńczona ich

²³⁵ Andrzej Kokowski, *Archeologia Gotów. Goci w Kotlinie Hrubieszowskiej*, Wydawnictwo ideaMEDIA, Lublin 1999, s. 41.

²³⁶ Ibidem, s. 65.

władztwem nad Rusią. „Przywołanie Ruryka” na Ruś Nestor datuje – według kalendarza bizantyjskiego (B.E.) – na rok 6367 „od stworzenia świata”. Po przeliczeniu, jest to rok 859, według obowiązującego kalendarza. Poczynając od tego roku, najpierw w trzech miejscach na Rusi powstały protopaństwa Rurykowiczów: Nowogród, gdzie osiadł Ruryk; Izborsk, gdzie osiadł jego brat Truwor oraz Białe Jezioro, gdzie osiadł drugi brat – Sineus. Wymienieni wodzowie przybyli ze Skandynawii na południowy brzeg Bałtyku ze swymi drużynami. Waregowie stanowili nie tylko rdzeń osadników w nowych ośrodkach, ale przede wszystkim gwardię przyboczną władców, która przez kilka wieków zapewniała Rurykowiczom dominującą pozycję na Rusi. Także władcy piastowscy chętnie korzystali z usług Waregów, jako gwardii przybocznej.

Jednym z pierwszych i największych ośrodków Waregów był Kijów. Według kroniki Nestora (*Powieści minionych lat*), kiedy Oleg został następcą Ruryka, posuwając się ze swoją drużyną na południe wzdłuż Dniepru, dotarł do Kijowa (w 882 r. – wg Nestora) i ustanowił tam główną siedzibę Rurykowiczów. „W kolejnych latach Oleg napadał na różne plemiona słowiańskie i nakładał na nie trybut. Wszystko to działo się w latach osiemdziesiątych IX wieku”²³⁷. Po Olegu, Kijowem miał władać Igor (zabity w 945 r.), a następnie wdowa po nim – księżna Olga. Synem Igora i Olgi był Światosław, a jednym z jego synów – Włodzimierz. Ten książę, po różnych perypetiach, w 978 roku powrócił do Kijowa i przejął w nim władzę. „Włodzimierz rządził przez trzydzieści cztery lata, a gdy zmarł w 1015 roku, pozostawił fundamenty państwa ruskiego z prawosławnym chrześcijaństwem jako głównym wyznaniem, ze swoistą kulturą i mentalnością oraz z Kijowem jako stolicą, wokół której powstało kilka niezależnych księstw rządzonych przez słowiańskich już Rurykowiczów”²³⁸.

b) Ruś Halicko-Włodzimierska

Jednym z księstw na południowo-zachodnich krańcach ziem podporządkowanych Rurykowiczom, było Księstwo Halickie. Powstało w X wieku i obejmowało część dorzeczy Dniestru, Prutu, Seretu

²³⁷ Władysław Duczko, *Ruś Wikingów*, Wydawnictwo „TRIO”, Warszawa 2007, s. 171.

²³⁸ Ibidem, s. 180.

i Sanu, Halicz, ale także Bełz, Czerwień i Przemyśl. Księstwem rządził ród Rościsławowiczów, jedna z gałęzi wareskich Rurykowiczów. Ostatnim z rodu był książę Włodzimierz II, który zmarł w 1199 roku.

Równolegle, na Wołyniu istniało inne księstwo Rurykowiczów podległe Kijowowi, z ośrodkiem we Włodzimierzu Wołyńskim. W 1154 roku księstwo to uniezależniło się od Kijowa. Od roku 1170 władał nim książę Roman Mściśławowicz (1155 – 1205), syn Mściśława II Iziąsławowicza i Agnieszki – córki Bolesława Krzywoustego. Po śmierci księcia Włodzimierza II w 1199 roku, książę Roman opanował Halicz i połączył obydwie księstwa. Powstało Księstwo Halicko-Włodzimierskie – duże obszarowo, ludne i bogate. Utrzymywało ożywcze kontakty z Europą łacińską, a materialnym tego śladem są m.in. cerkwie, architektonicznie odmienne od budowanych w kręgu bizantyjskim (np. w Kijowie). Przykładem jest – zachowana do dnia dzisiejszego – cerkiew św. Pantalejmona na przedmieściu Halicza. Książę Roman Mściśławowicz dał początek gałęzi Rurykowiczów, określanej mianem Romanowiczów.

Po śmierci księcia Romana w bitwie pod Zawichostem w 1205 roku, jego państwo rozpadło się na liczne księstwa, w jakimś stopniu zależne od władzy w Haliczu lub we Włodzimierzu Wołyńskim. Księciem, który podporządkował sobie większość z nich był syn Romana – Daniel. Książę ten zmarł w 1264 roku, a jego państwo kolejny raz rozpadło się, tym razem na cztery księstwa. Jednym z nich była Ruś Halicko-Wołyńska.

Do najśłynniejszych następców księcia Romana zaliczają się jego synowie: Daniel Halicki (1201–1264) – pierwszy król ukraiński oraz jego brat Wasylko (1204–1271).

W skład Księstwa Halicko-Włodzimierskiego wchodziły także: Księstwo Bełskie, Księstwo Chełmskie, Podlasie i Ruś Czarna (z Grodnem). Daniel podczas najazdu tatarskiego w 1240 roku schronił się w mazowieckim Wyszogrodzie. Trzeba jednak zauważyć, iż od 1242 roku ziemie podległe Romanowiczom zhołdowane zostały przez Tatarów, co czyniło ich wasalami tatarskich chanów. Tatarskim poddanym stał się także książę Daniel, który w 1245 roku udał się „do Ordy w celu uzyskania jarłyku na swoje ziemie”²³⁹.

²³⁹ Adrian Jusupowicz, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopiarskiej kolekcji...*, op. cit., s. 99.

Szczególny charakter ziemiom południowo-zachodniej Rusi nadał książę Daniel Romanowicz, który około 1240 roku uczynił Chełm swoją stolicą, a w 1253 w Drohiczynie nad Bugiem (zdobytym w 1243 r.) koronowany został na króla Rusi. Uważa się, że koronacja była ruchem politycznym, obliczonym na zbliżenie z Europą łacińską, od której Daniel spodziewał się pomocy w oswobodzeniu od tatarskiego jarzma.

Danielowi przypisuje się ojcostwo Pierejesławy, żony księcia mazowieckiego Siemowita. Ostatnio ustalono, że jedna z córek Daniela (najprawdopodobniej o imieniu Zofia) była matką hrabiów Günthera i Siegharda Schwarzburgów, z których Sieghard (w 1306 r.) był landmistrem pruskim. Mediewiści wyciągnęli z tego wnioszek, iż książę Bolesław II mazowiecki był bratem ciotecznym Günthera i Siegharda von Schwarzburg, co miało wpływ na stosunki mazowiecko-krzyżackie²⁴⁰.

Księstwo Halicko-Włodzimierskie rozciągało się (stosunkowo) wąskim pasem od ujścia Dniestru do Morza Czarnego, aż po Drohiczyn i Grodno (zajęte przez Daniela w 1252 r.).

c) Księstwo Bełskie

W latach 1388–1462 Księstwo Bełskie było własnością Piastów mazowieckich. Nie było połączone z Mazowszem, ale stanowiło jego enklawę na południowy-wschód od Mazowsza, na obszarze, na którym tradycyjnie umiejscawia się Grody Czerwieńskie, tj. na pograniczu ziem polskich i ruskich. Raczej polskich, albowiem przed tysiącem lat zamieszkałe były przez Lędzian, których „stolicą” był Sandomierz, a może Zawichost. Tę przynależność do Lachów potwierdza ruski kronikarz Nestor. Pod datą 6489, czyli 981 rok, napisał: „Poszedł Włodzimierz ku Lachom i zajął grody ich, Przemyśl, Czerwień i inne grody, które są do dziś dnia pod Rusią”²⁴¹.

Terytorium Grodów Czerwieńskich (wg obecnych realiów) to obszar od Parczewa na północy, do granicy Polski ze Słowacją na południu oraz od Rzeszowa na zachodzie, przez Lwów, prawie do Łucka na

²⁴⁰ Tomasz Jasiński, *Wokół początków Warszawy...*, op. cit., s. 182–183.

²⁴¹ *Kroniki staroruskie*, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył Franciszek Sielicki, przełożyli: Edward Garanin, Franciszek Sielicki i Henryk Suszko, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987, s. 57.

wschodzie. W centralnej części, na wysokości Zamościa (na wschód od Zamościa) znajduje się Hrubieszów, a ok. 50 km na południe od niego, ale już za granicą z Ukrainą, położony jest Bełż – historyczna stolica ziemi bełskiej. Inna historyczna stolica – Włodzimierz Wołyński, znajduje się ok. 30 km na wschód od Hrubieszowa, a Halicz – 200 km na południe.

Za rządów Włodzimierza Wielkiego doszło do pierwszego starcia rusko-polskiego. Nestor wymienia rok 981 jako datę zajęcia przez księcia Włodzimierza Przemyśla, Czerwienia i innych grodów Lachów. Przejął wówczas m.in. tereny należące później do Księstwa Bełskiego. Celem umocnienia zdobytych terenów, książę Włodzimierz zbudował gród (988 r. – pierwsza wzmianka w dokumentach), przy którym powstało miasto Włodzimierz Wołyński.

Podczas wyprawy wojennej na Kijów w 1018 roku, ziemie te odbił Bolesław Chrobry. Jednak już w roku 1030 Rurykowicze zagarnęli Bełż, a w następnym roku książę kijowski Jarosław Mądry zajął ziemie aż po San. Bełż pozostał w granicach Rusi Kijowskiej do 1170 roku. Wówczas powstało udzielne Księstwo Bełskie, które w 1234 zajął Daniel Halicki i przez sto lat (do 1340 r.) należało do księstwa halicko-włodzimierskiego, z którym władcy Mazowsza pozostawali w bliskich związkach, także rodzinnych.

Ostatnim władcą księstwa halicko-włodzimierskiego był syn mazowieckiego księcia Trojdena – Bolesław Jerzy, zamordowany w Haliczu 7 kwietnia 1340 roku. Księstwo to – zgodnie z ugodą w Wyszehradzie – przeszło pod panowanie Kazimierza Wielkiego, z tym, że niektóre jego części składowe zajęte zostały przez Węgrów, a inne przez Litwinów.

Księstwo Bełskie przypadło najpierw Litwinom (1340–1377), a w 1378 – Węgrom, po czym przejęte zostało przez królową Jadwigę. Jej mąż – Władysław Jagiełło w 1388 roku przekazał Księstwo Bełskie (będące częścią spadku po Bolesławie Jerzym, która to część znalazła się we władaniu Litwy) jako wiano swojej siostrze Aleksandrze, która wyszła za księcia mazowieckiego Siemowita IV. Po wymarcu płockiej linii Piastów, w 1462 roku należące do tej linii posiadłości inkorporowane zostały do Korony. Wówczas Księstwo Bełskie przekształcone zostało na województwo bełskie.

Księstwo Bełskie. Źródło: Internet

Ciekawym epizodem z historii Bełza jest odnalezienie w 1382 roku na tamtejszym zamku, przez księcia Władysława Opolczyka, ikony Czarnej Madonny, którą książę przekazał na Jasną Górę w Częstochowie.

W wyniku trzeciego rozbioru Polski (1795) wschodnia, zabużańska część dawnego Księstwa Bełskiego znalazła się w zaborze rosyjskim, a zachodnia w austriackim. Obecnie te tereny znajdują się na terytorium trzech państw: Polski, Białorusi i Ukrainy. Od średniowiecznej łacińskiej nazwy Włodzimierza (Wołyńskiego) – *Lodomeria* pochodzi drugi człon nazwy Galicja i Lodomeria, którą oficjalnie nosiły ziemie Rzeczypospolitej, przyłączone (w wyniku rozbiorów Polski) do monarchii Habsburgów (*Königreich Galizien und Lodomerien*).

Stolicą Księstwa Bełskiego było miasto Bełz, leżące na obszarze zaliczanym (geograficznie) do Rostocza. Lokacja miasta na prawie magdeburskim miała miejsce 5 października 1377 roku. Przez wieki było to miasto książęce, a później królewskie. Bełz był miejscem obrad sejmików województwa bełskiego od XVI do pierwszej połowy XVIII wieku. Od XV do XVIII wieku miasto było siedzibą sądów szlacheckich: ziemskiego i grodzkiego. Obecnie jest to miasteczko w obwodzie lwowskim na Ukrainie, w bardzo niewielkiej odległości od granicy z Polską (ok. 4 km).

Skomplikowana historia pogranicza polsko-ruskiego, była na przełomie XIX i XX wieku pretekstem dla rosyjskich nacjonalistów do wyłączenia tych terenów z granic Królestwa Polskiego i włączenie ich bezpośrednio – jako wydzielonej guberni – do Cesarstwa Rosyjskiego. Gubernia chełmska utworzona została na mocy ustawy z 6 lipca 1912 roku z części guberni siedleckiej oraz lubelskiej, a więc z terenów dawnego Księstwa Bełskiego, w skład którego wchodziła m.in. ziemia chełmska. Włączeniu w granice guberni chełmskiej podlegały jednak tylko tereny położone na zachodnim brzegu Bugu. Mikołaj II podpisał ustawę 10 lipca 1912 roku, a dekretem z 4 kwietnia 1915 wyłączył gubernię z Królestwa Polskiego. Terytorium guberni chełmskiej mierzyło ok. 16 tys. km², a zamieszkałe było przez ok. 0,9 mln osób. W propagandzie rosyjskiej tamtych czasów, zrealizowane działania były nazywane kolejnym etapem „zbierania ziem ruskich”.

W okresie okupacji hitlerowskiej, ziemie szeroko rozumianego regionu Hrubieszowa (m.in. Zamojszczyzna), przeznaczone zostały do zasiedlenia przez Niemców, jako tereny o najlepszych warunkach dla rolnictwa, a propagandowo – jako ziemie zamieszkałe niegdyś przez germańskich Gotów²⁴². W 1942 roku osiedlano tu m.in. Niemców z terenów Besarabii. W ramach akcji „Heim ins Reich”, we wsi Skierbieszów w rejonie Zamościa osiedliła się rodzina Köhlerów, pochodząca z Niemców besarabskich. W tej rodzinie, 22 lutego 1943 roku urodził się Horst Köhler, który w okresie od 1 lipca 2004 do 31 maja 2010 był prezydentem Republiki Federalnej Niemiec. W polskiej historii, okres niemieckiego osadnictwa wiąże się z głośną tragedią „Dzieci Zamojszczyzny”.

²⁴² Powołując się na kolebkę Gotów w rejonie Zatoki Gdańskiej, już we wrześniu 1939 r., Niemcy zmienili nazwę Gdyni na niemiecką: Gotenhafen.

W latach 1944–1951 Bełz znajdował na terytorium Polski (pojałtańskiej); był gminą w powiecie hrubieszowskim, w województwie lubelskim. W 1951 roku, na mocy umowy pomiędzy ZSRR a Polską, nastąpiła wymiana terenów przygranicznych w rejonie dawnego Księstwa Bełskiego. Przesunięcie granicy spowodowane było wynikami badań geologicznych, prowadzonych na Wołyniu i Lubelszczyźnie w latach 30. XX wieku przez prof. Jana Samsonowicza. W 1932 roku wysunął on tezę, że w tym rejonie znajdują się bogate pokłady węgla kamiennego. Potwierdziły to wyniki wierceń w roku 1939. Po zajęciu wschodniej Polski przez ZSRR, jesienią 1939, radzieccy geolodzy zaczęli dokumentować złoża. Po przesunięciu granicy (15 lutego 1951), już w 1952 roku Sowieci zaczęli eksploatować pokłady węgla kamiennego w rejonie Sokala. Polacy, po swojej stronie granicy wznowili poszukiwania w roku 1960, a w 1975 zdecydowano o eksploatacji złóż „Łączna”. W zamian za rejon Sokala z bogatymi złożami węgla kamiennego oraz licznymi zabytkami, Polska otrzymała fragment Bieszczadów z Ustrzykami Dolnymi.

d) **Książniczki „zza Buga”**

Książęta mazowieccy prawie od samego początku wydzielenia się Mazowsza jako niezależnej dzielnicy, utrzymywali bliskie kontakty z księstwami Rurykowiczów graniczącymi z Polską. „Prawie od samego początku”, gdyż pierwszy samodzielny władca Mazowsza – Konrad I Mazowiecki (1187/1188–1247), wspierając swego starszego brata Leszka Białego, w 1205 roku w bitwie pod Zawichostem uczestniczył w rozbiciu wojsk księcia halickiego Romana, który poległ w tej krwawej batalii. Konrad wspierał też brata w walce o wpływy na Rusi haliczko-wołyńskiej.

Z inspiracji brata w 1207 lub 1208 poślubił książniczkę ruską Agafię, urodzoną między 1190 a 1195 r. Była ona córką Światosława Igorowica, księcia nowogrodzko-siewierskiego oraz przemyskiego. Po przybyciu książniczki do Polski w następnych latach doszło do gwałtownych walk pomiędzy jej ojcem a Leszkiem Białym, księciem sandomierskim i krakowskim. Rycerstwo polskie i węgierskie ruszyło na Halicz, który został zdobyty i splądrowany²⁴³.

²⁴³ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 22.

Agafia zmarła ok. 1252 roku i jest pochowana w katedrze płockiej. Trzeba też wspomnieć, że Dubrawka – córka Konrada I wydana została za Wasylka Romanowicza (brata ks. Daniela), księcia halicko-włodzimierskiego.

Synowie Konrada także związali swe losy z ruskimi książczkami: Bolesław I ożeniony został z Anastazją – książniczką bełską, córką Aleksandra Wsiewołodowicza, a Siemowit I – protoplasta mazowieckiej linii Piastów – z Perejesławą, książniczką ruską. Była matką księcia płockiego Konrada II oraz księcia czerskiego Bolesława II. Perejesława po tragicznej śmierci męża, w czasie zajęcia 23 czerwca 1262 roku przez Litwinów grodu w Jazdowie, objęła rządy na Mazowszu, które sprawowała do roku 1279. Po tej dacie władała ziemią sochaczewską, która stanowiła jej oprawę wdowią. Zmarła 12 kwietnia 1283 roku, a pochowana jest w katedrze płockiej.

Trojden I był synem Bolesława II i wnukiem Perejesławy. W 1309 roku poślubił Marię, córkę Jerzego I Lwowica – księcia bełskiego, a następnie halicko-włodzimierskiego i Eufemii – córki Kazimierza I Konradowca, księcia kujawskiego. Babką Marii (ze strony matki) była Konstancja – córka króla Węgier Beli IV Wielkiego. W Haliczu władzę sprawowali w tym czasie bracia Marii – Andrzej II i Lew II. Książęta ci zmarli tragicznie (najprawdopodobniej otruci); ostatni z nich – Andrzej Juriewicz – 21 maja 1323 roku. Chętnymi do spadku byli królowie Polski i Węgier – wielki książę litewski Gedymін oraz książęta mazowieccy, a także Anastazja, wdowa po Siemowicie, księciu dobrzyńskim, córka Lwa halickiego. Dużo do powiedzenia mieli także Tatarzy, którzy wcześniej zhołdowali Rurykowiczów. Wyprawa zbrojna na Ruś pod wodzą Władysława Łokietka, z posiłkami króla Węgier Karola Roberta, ruszyła pod koniec 1323 roku lub w roku następnym. Na początku 1325 roku władzę książęcą przejął wybrany przez bojarów wołyńskich, syn Marii i Trojdena – Bolesław Jerzy (Bolesław Jerzy II; Bolesław Trojdenowicz; Bolesław Jurij – *natus Dux et totius Rusiae minoris*). Po objęciu władzy w Księstwie Halicko-Włodzimierskim, Bolesław zaczął używać imienia „Jerzy” (*Georgius Trondzyenyewycz*). Bolesław-Jerzy zmarł tragicznie (prawdopodobnie otruty) 21 marca 1340 roku. Największe prawa do księstwa mieli bracia zamordowanego – książęta mazowieccy Siemowit III i Kazimierz I oraz jego rodzice – Trojden i Maria.

Na wieść o śmierci Bolesława-Jerzego, na Ruś wyprawił się król Polski Kazimierz Wielki (z oddziałami z Księstwa Czersko-Warszawskiego) zajmując część państwa, w tym – Lwów. Rozpoczęte wówczas zmagania o Księstwo Halicko-Włodzimierskie trwały (ze zmiennym szczęściem) do 1392 roku. Pretensje Litwinów wynikały m.in. z faktu małżeństwa Lubarta – syna Giedymina, księcia litewskiego z córką księcia Andrzeja (Andrieja Jurijewicza). Litwini zbrojnie zaczęli dochodzić swoich praw, zajmując północną część Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, w tym dawne Księstwo Bełskie. Latem 1350 roku, Litwini pod wodzą Kiejstuta najechali ziemie polskie. Po przegranej bitwie pod Żukowem (k. Sochaczewa), wycofując się na wschód – spalili zamek warszawski. Polsko-litewskie walki o ziemie Rusi Halicko-Wołyńskiej zakończyły się ich podziałem w 1352 roku; Polska otrzymała ziemię halicką, później od 1366 tereny między Wieprzem i Bugiem, część Wołynia i Podlasia; do Litwy przyłączono pozostałe części dawnego Księstwa Halicko-Włodzimierskiego. W 1368 roku Litwini ponownie najechali Mazowsze i zniszczyli biskupi Pułtusk.

* * *

Przejęcie Księstwa Halicko-Włodzimierskiego przez króla Polski było następstwem porozumienia monarchów, zawartego w Wyszehradzie (w 1338 lub 1339), gdzie Bolesław-Jerzy – w przypadku bezpotomnej śmierci – przyrzekł księstwo królowi Polski Kazimierzowi Wielkiemu.

Podczas wyprawy Kazimierza Wielkiego ekshumowano we Włodzimierzu Wołyńskim prochy Bolesława-Jerzego i w grudniu 1340 roku pogrzebano je w kościele Dominikanów w Warce, która stała się w XIV wieku nekropolią Piastów czersko-warszawskich. Po rozebraniu tej świątyni w XIX wieku, prochy książąt przeniesiono do krypty w wareskim kościele Matki Bożej Szkaplerznej.

„Trojden I i Maria w zamian za zrzeczenie się praw do Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, otrzymali odszkodowanie pieniężne od króla polskiego”²⁴⁴. Książęta Siemowit III i Kazimierz I zawarli porozumienie z Kazimierzem Wielkim i za rekompensatę finansową, także odstąpili od roszczeń.

²⁴⁴ Janusz Grabowski, *Poczet książąt i księżnych...*, op. cit., s. 78.

Warka, kościół Matki Bożej Szkaplerznej. Fot. L. Królikowski

Również później, bo w połowie XV wieku, mazowieccy książęta żenili się z ruskimi księżniczkami. Przykładem może być Bolesław IV, książę Mazowsza i Rusi, który ok. 1442 roku poślubił Barbarę, córkę Aleksandra Włodzimierzowica, księcia kijowskiego. W trakcie trwania tego związku przyszło na świat ośmiu synów (m.in. Konrad III Rudy i Kazimierz III) oraz dwie córki.

Na wystawie zorganizowanej w 2024 roku w Muzeum Historii Polski zaprezentowano tezę, że w okresie pierwszych dwóch stuleci państwowości – i Rusi, i Polski – dynastie Gniezna i Kijowa połączyło ponad dwadzieścia małżeństw pomiędzy Rurykowiczami i Piastami.

* * *

Z tysiącletnich kontaktów rusko/rosyjsko-polskich, większość z nas pamięta elementy historii kontaktów polsko-moskiewskich, a później polsko-rosyjskich. Umyka więc interesujący rozdział historii stosunków Polski z Rusią, szczególnie z Rusią halicko-włodzimierską, z którą Mazowsze miało żywe kontakty. Można mieć nadzieję, że niniejszy suplement, chociażby w minimalnym stopniu wypełni tę lukę!

BIBLIOGRAFIA

Badania archeologiczne w dolinie Wisły na Mazowszu, [w:] „Warszawskie Materiały Archeologiczne” nr 16, Warszawa 2021.

Bardach Juliusz, Leśnodorski Bogusław, Pietrzak Michał, *Historia ustroju i prawa polskiego*, wydanie czwarte, Warszawa 1997.

Baruch Maksymilian, *Warszawa za książąt mazowieckich i Jagiellonów*, Warszawa 1916.

Bieniewska-Lenard Barbara, *Problematyka badań gotyckiej architektury sakralnej na Mazowszu*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1963, nr 2, s. 119–129.

Biskup M., *Iława*, [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, zeszyt 2/17, Warszawa 1957, s. 121–127.

Boczkowska Janina, *W sprawie datowania murów obronnych Warszawy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” R. VI, 1938, nr 3.

Bogdanowski Janusz, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 1996.

Bogucka Barbara, *Transformacja w stolicę. Warszawa w latach 1526–1795*, [w:] „Rocznik Warszawski” XXXII.

Bołdyrew Aleksander, *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce w XVI wieku*, Wydawnictwo „Neriton”, Warszawa 2005.

Borkowski Wojciech, *Szkuta z Czerska. Projekt badawczy, konserwatorski i wystawienniczy*, [w:] „Warszawskie Materiały Archeologiczne” nr 16, Warszawa 2021, s. 177–201.

Buko Andrzej, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*, Wydawnictwo „Trio”, Warszawa 2006.

Chodźko Henryk, Bielecki Janusz, *Zamek Królewski w Warszawie*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa 2004.

Cisek Stefan, *Geohistoria. Rzecz o granicach Polski*, Dom Wydawniczy Księży Młyn, Łódź 2022.

Czernielewski Konrad A., *Z dziejów Rawy Mazowieckiej i zamku książąt mazowieckich*, Muzeum Ziemi Rawskiej, Rawa Mazowiecka 2018.

Drozdowski Marian Marek, Zahorski Andrzej, *Historia Warszawy*, Warszawa 2004.

Duczko Władysław, *Ruś Wikingów*, Wydawnictwo „Trio”, Warszawa 2007.

Dymek Benon, *Z dziejów Mazowsza*, [w:] *Jazdów*, red. Edward Rużyło, Warszawa 2008.

Dzieje Mazowsza do 1526 roku, red. Aleksander Gieysztor, Henryk Samsonowicz, Warszawa 1994.

Dzieje Mazowsza i Warszawy. Wybór źródeł, opracowali Józef Kazimierski i Ryszard Kołodziejczyk, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1973.

Galicka Izabella, *Mury obronne Warszawy (jeszcze jedna próba chronologii)*, „Warszawa średniowieczna”, z. 2, „Studia Warszawskie” 1975, t. 19, s. 121–134.

Gąssowski Jerzy, *Z archeologią za pan brat*, Wydawnictwo „Iskry”, Warszawa 1983.

Guerquin Bohdan, *Zamki w Polsce*, Wydawnictwo „ARKADY”, Warszawa 1974.

Gierlach Bogusław, *Świt Mazowsza*, „Iskry”, Warszawa 1984.

Gierlach Olga, *Gród jazdowski w świetle badań z lat 1970 i 1972*, [w:] „Warszawskie Materiały Archeologiczne” 1973, t. 7.

Gierlach Olga, *Gród jazdowski w wiekach VII–VIII i XII–XIV*, „Warszawa średniowieczna”, z. 2, „Studia Warszawskie” 1975, t. 19, s. 119–128.

Grabowski Janusz, *Pierwsi gospodarze Warszawy. Bolesław II i jego potomstwo*, [w:] *Początki Warszawy. Spojrzenie po 700 latach*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2015, s. 33–52.

Grabowski Janusz, *Janusz II książę mazowiecki, pretendent do tronu polskiego (1455–16 lutego 1495)*, Wydawnictwo „Avalon”, Kraków 2023.

Grabowski Janusz, *Poczet książąt i księżnych mazowieckich*, Wydawnictwo „AVALON” Sp. z o.o., Kraków 2019.

Grzybowski Michał Marian, *Materiały do dziejów Ziemi płockiej*, tom 13: *Ziemia wiska*, wydawca P.P.-H. „drukarnia” Sierpc, Płock 2011.

Grzybowski Michał Marian, *Materiały do dziejów Ziemi płockiej*, tom 14: *Ziemia łomżyńska*, wydawca P.P.-H. „drukarnia” Sierpc, Płock 2012.

Handel Mazowsza w epoce staropolskiej. Perspektywy rynków lokalnych, regionalnych i międzynarodowych, Wydawnictwo Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2008.

Hensel Witold, *Najdawniejsze stolice Polski*, PWN, Warszawa 1960.

Hensel Witold, *Skąd przyszli Słowianie*, Wydawnictwo Stronnictwa Demokratycznego „EPOKA”, Wrocław 1984.

Jachnis Michał, *Płock i okolice*, Wydawnictwo „Sport i Turystyka”, Warszawa 1959.

Janiszowski Krzysztof, *Kilka uwag o średniowiecznym osadnictwie obronnym w Warszawie*, „Warszawskie Materiały Archeologiczne” 1969, t. 4–5, s. 259–269.

Jurek Tomasz, *Między Poznaniem a Czerskiem i Warszawą. Geneza i początki mazowieckiej enklawy diecezji poznańskiej*, [w:] „Kronika Miasta Poznania” 2012 (1), s. 26–41.

Jurek Tomasz, *Ziemia występku i zawiści. Stereotyp Mazowsza i Mazowszan w późnym średniowieczu*, [w:] „Kronika Miasta Poznania” 2012 (1), s. 54–69.

Jasiński Janusz, *Historia Królewca*, Książnica Polska, Olsztyn 1994.

Jusupović Adrian, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej*, Wydawnictwo „Avalon”, Kraków–Warszawa 2019.

Kokowski Andrzej, *Goci od Skandzy do Campi Gothorum*, Wydawnictwo „Trio”, Warszawa 2007.

Kotula Franciszek, *Po rzeszowskim podgórzu błędząc*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1974.

Kowalewski Tadeusz, *Płock. Przewodnik*, Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock 1995.

Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów, tłumaczenie, wstęp i komentarze Dariusz Dąbrowski i Adrian Jusupović, Wydawnictwo „Avalon”, Kraków–Warszawa 2017.

Kroniki staroruskie, wstępem i przypisami opatrzył Franciszek Sielicki; przełożyli: Edward Goranin, Franciszek Sielicki i Henryk Szusko, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.

Królikowski Jeremi T., Rylke Jan, *Społeczno-kulturowe podstawy gospodarowania przestrzenią*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2010.

Kwiatkiewicz Jerzy, Lijewski Teofil, *Leksykon miast polskich*, Wydawnictwo Muza SA, Warszawa 1998.

Kwiatek Jerzy, *Urokliwy świat małych miasteczek*, Sport i Turystyka. MUZA SA, Warszawa 2002.

Lileyko Jerzy, *Zamek Królewski w Warszawie*, wydanie drugie, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.

Łuczycka-Suchodolska Ewa, *Najstarsze wzmianki o Warszawie w świetle badań dyplomatycznych*, *Studia Warszawskie* t. 19, „Warszawa średniowieczna” z. 2, Warszawa 1975.

Macieszyna Maria, *Katedra Płocka*, Towarzystwo Naukowe Płockie, wydanie drugie, Płock 1922.

Miasto Warszawa, cz. 1: *Stare Miasto. Katalog Zabytków Sztuki*, red. Jerzy Z. Łoziński, Andrzej Rottermund, Warszawa 1993.

Miasto Warszawa, cz. 2: *Nowe Miasto. Katalog Zabytków Sztuki*, red. Maria Kałamajska-Saeed, Warszawa 2001.

Miłobędzki Adam, *Architektura w Warszawie – architektura z Warszawy*, Zeszyt nr 1 z cyklu wykładów „Spotkania w willi Struwego”, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 1999.

Mrozowski Przemysław, *Fundacje artystyczne książąt mazowieckich u schyłku średniowiecza (1450-1526)*, [w:] „Rocznik Warszawski” XVIII, PIW, Warszawa 1985, s. 5–22.

Nowowiejski Antoni Julian, *Płock. Monografia historyczna*, wydanie drugie, Płock 1931.

Oktabiński Krzysztof, *Wojaże po Sarmacji*, Agencja Wydawniczo-Reklamowa BESSO, Warszawa 2000.

Ostoja-Zagórski Janusz, *Polska w starożytności*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1998.

Pasek Jan Chryzostom, *Pamiętniki*, opracował Roman Pollak, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1984.

Pazyra Stanisław, *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Święckiego*, przekład i objaśnienia Helena Pazyrzyna, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1974.

Perzyński Marek, *Dolnośląskie zamki, dwory i pałace. Przewodnik dla dociekliwych*, Wrocławski Dom Wydawniczy, Wrocław 2012.

Plewako Andrzej, Wanag Józef, *Herbarz miast polskich*, Wydawnictwo „ARKADY”, Warszawa 1994.

Początki Warszawy. Spojrzenie po 700 latach, praca zbiorowa pod redakcją Henryka Rutkowskiego, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2015.

Polska Jana Długosza, redaktor naukowy Henryk Samsonowicz, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984.

„Przegląd Wojskowo-Statystyczny Imperium Rosyjskiego”, tom 15, część 2, *Gubernia płocka*, Sankt Petersburg 1849. Polskie wydanie, przekład, redakcja i wprowadzenie Michał Trubas, nakładem Towarzystwa Naukowego Płockiego, Płock 2014.

Putkowska Jolanta, *Stołeczność Warszawy a jej rozwój przestrzenny w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596–1668*, Warszawa 1996.

Rosik Stanisław, Wiszewski Przemysław, *Wielki poczet polskich królów i książąt*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2006.

Rosen-Przeworska Janina, *Spadek po Celtach*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979.

Rottermund Andrzej, *Rozwój przestrzenny Warszawy*, [w:] *Katalog zabytków sztuki. Miasto Warszawa. Część I. Stare Miasto*, Warszawa 1993.

Samsonowicz Henryk, *Czy Warszawa leży na Mazowszu?*, [w:] *Warszawa i okolice. Rozważania nad dziejami*, tom 1, Warszawa 1997, s. 3–9.

Samsonowicz Henryk, *Pytania dotyczące dziejów średniowiecznej Warszawy*, [w:] „Rocznik Warszawski” XXXII, Warszawa 2004.

Słownik władców Polski, praca zbiorowa, Poznań 1999.

Szymański Wojciech, *Wyniki badań grodziska z VI–VII w. w miejscowości Szeligi pow. płocki na Mazowszu*, [w:] „Światowit” (Rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego), nr 24, s. 353–371.

Urbańczyk Przemysław, *Zanim Polska została Polską*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2015.

Widawski Jarosław, *Pierwsze etapy budowy murowanych obwarowań Starego Miasta w Warszawie*, „Warszawskie Materiały Archeologiczne” 1969–1970, t. 4/5, s. 75–92.

Wolff Adam, *Warszawa za panowania książąt mazowieckich*, „Kronika Warszawy” 1973, nr 1, s. 29–40.

Żaboklicka-Wąsowicz Anna, *Ziemia Ciechanowska w drugiej poł. XVI i w XVII wieku*, [w:] *Milenium Ciechanowa. Materiały z sesji naukowo-popularnej w dniach 11 i 12 grudnia 1965 r.*, red. S. Pazyra, Ciechanów 1969.

Koordinacja pracy redakcyjnej, korekta
Janina Tomczyk

Administracja
Dorota Dobrońska

Promocja
Justyna Wyszynska

Skład i łamanie
ZECER Wojciech Jelonek

ISBN 978-83-68378-12-2
Wydawnictwo Muzeum Niepodległości
(identyfikator wydawnictwa naukowego 42 700)
al. Solidarności 62; 00-240 Warszawa
wydawnictwo@muzn.pl

Druk Realhe.ro

35 **MUZEUM**
lat NIEPODLEGŁOŚCI

Mazowsze.
serce Polski

Muzeum Niepodległości w Warszawie jest jednostką organizacyjną
Samorządu Województwa Mazowieckiego

100 LAT **POLSKIEGO RADIA**

ŻYCIE ŚRÓDMIEŚCIA

MAGAZYN HISTORYCZNY
MÓWIĄ WIEKI

TYGODNIK
idziemy

MIESTECZNIK
ZIELNY SZTANDAR
o polskiej kulturze i historii

Świat **brydza**

TVP
HISTORIA **STOLICA**

 diuna
Language Services

ISBN 978-83-68378-12-2

Lech Królikowski jest absolwentem Politechniki Warszawskiej, ale także doktorem habilitowanym nauk humanistycznych, ze specjalizacją w zakresie historii. Przez lata pracował w Instytucie Historii Nauki PAN. Prowadził badania archiwalne, m.in. w Petersburgu (Leningradzie), Rydze, Paryżu i Monachium (Deutsche Museum). Jest emerytowanym wykładowcą akademickim (profesorem i rektorem prywatnej uczelni), wieloletnim (1993–2013) prezesem Towarzystwa Przyjaciół Warszawy oraz członkiem Oddziału Warszawskiego Stowarzyszenia Pisarzy Polskich. Specjalizuje się w tematyce warszawskiej, szczególnie w zakresie inżynierii i urbanistyki. Jest autorem ponad 700 publikacji prasowych. Niniejsza książka jest dziewiętnastą w jego dorobku.